

ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ
РСР

9. Та
1-90

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

НАУКОВА РАДА З ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ПРИ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК

9.1a
1-90

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Вип. I

82284
02

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» КИЇВ—1968

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
НАУКОВА РАДА З ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Збірник охоплює широке коло історіографічних проблем — від найдавніших часів до наших днів. У статтях висвітлюється історіографія найважливіших епох в історії України. Зокрема, порушується ряд методологічних питань історіографії, визначається її місце серед інших історичних дисциплін, показується специфіка об'єкта історіографічних досліджень, розкривається методика їх проведення; досліджуються актуальні питання історіографії Великого Жовтня, розглядаються важливі проблеми історіографії колгоспного селянства.

Збірник розрахований на фахівців-істориків, викладачів, студентів вузів та краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відп. редактор), Я. І. ДЗИРА
(секретар редколегії), А. В. САНЦЕВИЧ, В. Г. САРБЕИ.

ПЕРЕДМОВА

Історична наука, як і інші галузі людського знання, не може успішно рухатися вперед без всебічного освоєння того, що вже було зроблено, тобто без вивчення своєї власної історії. Отже, розвиток історичної науки великою мірою зумовлений успіхами в розробці проблем історіографії (історії історичної науки). Предметом історіографії, як відомо, є дослідження багатовікового процесу нагромадження історичних знань на основі невпинної ідеологічної боротьби протилежних течій і напрямків, за якою стоїть боротьба класів. Вивчаючи різні теорії, тлумачення подій і явищ історичного процесу, історіографія більше, ніж інші історичні дисципліни, порушує методологічні питання, глибиною розробки яких в основному визначається й загальний рівень розвитку історичної науки. Оволодіваючи знаннями з історії розвитку історичної науки, дослідники розширюють свій світогляд, відточують фахову майстерність.

Історіографія допомагає формувати науковий світогляд радянського історика, загострює його критичне чуття, допомагаючи тим самим у всеозброєнні виступати проти сучасних буржуазних реакційних концепцій у висвітленні історичного процесу.

Грунтуючись на єдиній правильній марксистсько-ленінській методології, радянські історики широким фронтом розгортають дослідницьку роботу в галузі історіографії. Це одна з яскравих відмінних рис у розвитку історичної науки на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, за останні роки. Постала навіть вимога створення спеціального науково-організаційного центру, який координував би історіографічні дослідження в республіці. Таким центром стала створена в 1964 р. при Секції суспільних наук Академії наук УРСР Наукова рада з історії історичної науки. Ця Рада спільно з Науковою радою з історії історичної науки при Відділі історії Академії наук СРСР у 1965 р. підготувала і провела в Києві всесоюзну наукову сесію на тему: «В. І. Ленін та історична наука», а в 1966 р. разом з Одеським університетом організувала в Одесі республіканську сесію з питань вітчизняної та зарубіжної історіографії історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Праці згаданих сесій вийшли з друку.

Дослідження в галузі історіографічних проблем ведеться у відділі історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР, а також в усіх

університетах і багатьох педінститутах республіки. Наслідки цієї дослідницької роботи повинні стати надбанням істориків, бо тільки в такому разі історіографія може бути дійовим фактором розвитку історичної науки. Виникає потреба створення на Україні історіографічного збірника, який би виходив в року в рік. Наукова рада з історії історичної науки Інституту історії АН СРСР уже почала видавати збірник саме такого характеру. В Москві в 1965—1966 рр. вийшли перші два випуски під назвою «История и историки».

Наукова рада з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН УРСР і відділ історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР подають читачам перший випуск республіканського збірника «Історіографічні дослідження в Українській РСР».

ІСТОРИОГРАФІЯ — ВАЖЛИВА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

Історична наука займається вивченням минулого і цим самим виконує дуже важливу функцію в суспільному житті. Вона має своє певне коло проблем, які визначають її специфіку та методику досліджень серед інших суспільних наук. Історична наука докликана розкривати об'єктивну закономірність розвитку людського суспільства з найдавніших часів до наших днів.

Існує органічна єдність історичного процесу, тісний зв'язок сучасного з минулими етапами розвитку. Історичний підхід — історизм в оцінці явищ та подій — це той науковий метод, який дає можливість зрозуміти розвиток усього матеріального світу, вимірювати рух вперед, накреслювати шляхи розвитку в майбутньому.

Кожне нове явище своїми коріннями завжди виходить з минулого, зумовлене ним. І в наш час, як і в кожній іншій конкретній історичній обстановці, переплітаються елементи минулого, сучасного і майбутнього. Не можна зрозуміти, осмислити і зробити відповідні висновки для сучасності, накреслити шлях майбутнє, якщо не будуть враховані історичні причини, що викликали до життя ті чи інші явища та події. Досягнення сьогоднішнього дня є результатом діяльності багатьох поколінь.

Пізнання історичної необхідності і закономірності, знання об'єктивних законів історичного процесу дають наукове обґрунтування, впевненість у потребі активної та цілеспрямованої діяльності людей. З найдавніших часів, звертаючись до минулого, люди робили численні спроби пізнати закони історії і всіляко вдосконалювали методику історичних досліджень. Розвиток історичних знань був складним і тривалим. Почався він від збору фактів та примітивних намагань систематизувати, пояснити і піднімався на вищий щабель в прагненні до висновків і широким узагальнень. Для створення найрізноманітніших концепцій використовувалась величезна кількість фактів. Проте багато концепцій, зіткнувшись з життям, розвалювались, не маючи під собою міцного фундаменту наукової теорії пізнання об'єктивних законів, історичного досвіду. Слід зазначити, що досягнення в справі пізнання історичного процесу не пропали даремно. Досвід з кожним новим поколінням збагачувався, підтримував вогник, який освітлював шлях людині в складному лабі-

ринті життя. Цей досвід дослідження минулого ставав своєрідним підвищенням, з якого можна було краще розібратися в подіях і зробити відповідні висновки, хоч часто недосконалість, а то й хибність давали не ті результати, що їх було бажано одержати.

Було б неправильно історію історичної науки розглядати лише як ряд помилок, як суцільне блукання манівцями. Безумовно, спроби у минулому пояснити розвиток суспільства стали ґрунтом, міцною основою, на якій могло розвинутися справжнє, наукове вчення, яке відіграло дуже важливу роль у житті і перебудові суспільства.

Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність,— писав з цього приводу В. І. Ленін,— що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий,— з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹. Історія стала наукою, що ґрунтується на об'єктивних законах розвитку людського суспільства.

В. І. Ленін постійно підкреслював значення законів розвитку суспільства, відкритих К. Марксом. Розвиваючи далі марксистське вчення, Володимир Ілліч відкрив ряд нових суспільних законів.

Закон — це безсумнівний, об'єктивний зв'язок явищ. Історична наука досліджує об'єктивні явища в їх внутрішньому зв'язку і закономірності. Відкриття основних законів розвитку суспільства не закрило шляху до поглиблення існуючих законів і до відкриття нових. Навпаки, марксистсько-ленінське вчення, творче за своєю суттю, відкрило найширші можливості для всебічного і глибокого дослідження, для розуміння найскладніших історичних явищ в усій їх різноманітності і суперечності. Немає такої історичної проблеми, яку не можна було б розв'язати на основі творчого застосування марксистсько-ленінського вчення. З багатьох найрізноманітніших фактів є можливість зробити правильні висновки, узагальнення, вивчити і використати досвід минулих поколінь для сучасності.

Підсумування досвіду — одне з основних завдань історичної науки. Саме досвідом історії утверджується одне і відкидається інше. Історія вказує на неминучість тих або інших явищ. В. І. Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно². Завдання істориків — допомагати суспільству обирати більш прямий шлях, магістралі розвитку. Історичний досвід дає змогу творити нове, науково передбачати майбутнє. Узагальню-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 4—5.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 8.

ючи досвід, історична наука розкриває закономірності розвитку суспільства, підводить до усвідомлення творцем історії — народом своєї активної ролі в історичному процесі. Нехтуючи цим, історична наука втрачає будь-яке практичне значення.

Але не всякий досвід можна використати для творчих висновків. В основу необхідно брати об'єктивну діалектику історії, а це здійснимо лише при науковому підході до подій та явищ.

Використання історичного досвіду набирає особливого значення в час, коли перед суспільством постають цілком реальні потреби докорінних змін у його дальшому рухові вперед, в умовах переходу на вищий ступінь розвитку. Тільки на міцній науковій основі, розкриваючи об'єктивні закони соціального прогресу, є можливість передбачувати і прискорювати хід суспільного розвитку.

Наукове передбачення набуло особливого значення в наш час, коли на історію, як і на всі суспільні науки, покладаються важливі завдання в справі дослідження закономірностей переходу від соціалізму до комунізму. Кожна справжня наука має відповідати на запити сучасності, бо без цього губиться суть науки як такої. Кожне дослідження по-справжньому повинне збагачувати читача новими фактами, новим розумінням їх, будити його думку і бажання діяти в сучасних умовах.

Специфічною рисою історичної науки, на відміну від інших, є те, що вона шукає відповідь на запити сучасності в минулому. А про значення минулого для сучасності вже йшлося. Життя завжди висуває перед історичною наукою потребу порушувати і розв'язувати нові проблеми, теми. Від ефективності і швидкості їх розв'язання залежить дальший прогрес науки, яка не може відставати від життя. І тут все настійніше стає питання про те, щоб історики не обмежувались описом, коментуванням, а проникали в суть явищ і подій, розкривали в них нові сторони, якості, зв'язки між ними з метою вивести закономірність. Все вище згадане викликало потребу застосування нових наукових засобів і методики дослідження.

Коротко в цій статті зупинимось на питаннях про значення і завдання історичної науки. Справа в тому, що історична наука за довгий час свого розвитку, хоч і являє собою єдине ціле, але водночас складається з багатьох галузей знань, історичних дисциплін. І те, що стосується науки в цілому, знаходить своє відображення в її складових частинах.

Історія, як і кожна інша наука, може нормально розвиватися за умов, коли всім її галузям і напрямам буде приділена одночасна і необхідна увага. Без часткового немає цілого. Відставання на одній із ділянок історичного фронту кінець кінцем негативно позначається на всій історичній науці.

Були різні причини того, що деякий час ігнорувався розвиток так званих спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Назва «допоміжні», яка ще вживається щодо багатьох історичних дисциплін,— досить таки умовна. Значення їх велике, бо вони відіграють важливу роль у розвитку історичної науки в цілому. Мова йде про такі історичні дисципліни, як історіографія, історична географія, палеографія, дипломатика, нумізмати́ка, хронологія, геральдика, сфрагістика та ін. Згадані дисципліни є важливими частинами історичної науки, вони допомагають глибше пізнати факти, краще використати різноманітні джерела тощо. Мова йде про методику історичного дослідження, тобто про сукупність окремих науково-технічних і конкретно-практичних засобів, правил, навиків в теоретично обґрунтованій формі. Як правило, це визначається характером історичних джерел, залежить від їх особливостей вивчення. Використання і застосування даних, що їх дають спеціальні історичні дисципліни, є одним із свідчень професійної майстерності вченого. Його вміння застосовувати наукові методи в дослідженні. Останнє є дуже важливим, бо методика дослідження безпосередньо впливає на методологічні основи науки.

Історія, як кожна інша галузь науки, розвивається через поглиблене вивчення об'єктивно існуючого світу і проникнення в його суть. Цей розвиток науки відбувається шляхом відкриття нових якостей і закономірностей в суспільних явищах, що є результатом поглиблення існуючих і застосування нових методів дослідження, їх становлення та розвитку.

І в наш час (як це було і раніше) в історичній науці діють дві тенденції. Одна з них — тяга до єдності, цілісності і зв'язку, зумовлена головним об'єктом вивчення, яким займається історична наука, — людським суспільством з його закономірностями розвитку. Друга тенденція — теж прогресивна в науці — це виділення нових напрямів і навіть перетворення їх в спеціальні галузі знань, викликане поглибленням історичних знань, розширенням об'єкту вивчення, застосуванням різних методів у вивченні явищ. Так, у спеціальні галузі історичних знань виділилися археологія і етнографія, окремими галузями історії стають історіографія, історична географія, джерелознавство та архівознавство.

Поділ історичної науки на галузі не означає, як це вважають буржуазні вчені, її відмирання й залишення тільки методів для пізнання конкретних фактів, з яких не можна зробити узагальнень і висновків. Незважаючи на розгалуженість історичної науки, вона, як уже зазначалося, становить єдину, цілну галузь людських знань. Існування кожної галузі історичної науки, кожної спеціальної її дисципліни, як тих, що існують нині, так і тих, що можуть ще виникнути, зумовлюється об'єктивним розвитком історичної науки та завданнями, поставленими перед нею. Кожна історична дисципліна займає відповідне міс-

це, відіграє свою роль у єдиній справі, в комплексі дослідження і без кожної з них не було б єдиного цілого.

І при цьому всьому слід зазначити, що серед різних історичних дисциплін важливе і своєрідне місце належить історіографії — історії історичної науки. Є для цього відповідні причини. Звертає на себе увагу та обставина, що кожна галузь науки має свою історію. Так, наприклад, існує історія філософії, права, літератури, економіки, мови, різних галузей техніки і природознавства. І вивченням історії цих галузей знань займаються фахівці згаданих наук. Пояснюється це все не тим, що історія є наукою наук, а тим, що без історії першої-ліпшої галузі науки не може бути і її сучасної теорії. І безумовно, не менше значення має історіографія для розвитку історичної науки.

Можна сказати, що у відповідній літературі вже знайшла своє належне визначення історіографія як спеціальна історична дисципліна. Історія історичної науки — історіографія — має певний об'єкт вивчення, при цьому вона ґрунтується на марксистсько-ленинському діалектичному методі. Саме завдяки цьому зустрічаються визначення історіографії, в яких щодо неї вживається термін — наука. Історіографія вивчає не первинний процес — розвиток суспільства, як це робить історія, а вторинний процес — розвиток самої історичної науки. На відміну від історії всіх інших галузей науки історіографія органічно в методологічному і методичному відношеннях зв'язана з самим предметом вивчення. А те, що вона займається вивченням вторинного процесу — історії історичної науки — є свідченням її підпорядкованості конкретно-частковим діям, дає підставу вважати її спеціальною (допоміжною) історичною дисципліною. Незважаючи на розгалуженість історичної науки, на наявність ряду дисциплін, вона становить єдину, цільну галузь людських знань, із загальними поняттями про закономірний розвиток суспільства. І в зв'язку з цим хочеться зазначити, що немає ніяких методологічних підстав в єдиній історичній науці перетворювати (вірніше, тільки за назвою) окремі її галузі, напрями і дисципліни в науку (наприклад, воєнно-історична наука, історико-партійна наука, археологічна наука і т. д.). Значення цих галузей, їх специфіку можна і потрібно показувати не шляхом посилення назв.

В радянській історичній літературі зазначається, що предмет історіографії включає в себе історію створення історичних праць, життя істориків, розвиток історичного мислення, а також поширення історичних знань. Таким чином, історіографія — це історія становлення, формування та поширення історичних знань серед читацьких кіл. Рівень розвитку історичної науки визначається не тільки числом істориків і підготовлених ними праць, а й суспільним інтересом до історичних знань. Радянська історіографія не може обмежитися лише вивченням спеціальної лі-

тератури — вона висвітлює також заходи партії і уряду щодо вивчення і викладання історії та поширення історичних знань, досліджує діяльність наукових установ, товариств тощо¹. Все згадане свідчить не тільки про широке, але й складне коло питань, які покликана розв'язувати історіографія.

Вона розкриває обумовленість зміни одних концепцій іншими, зміни у прийомах вивчення проблем, вивчає виникнення різних форм, в яких проявляється висвітлення історії історичної науки, її окремих галузей та дисциплін. Історіографія не може бути байдужою до засобів, які є в розпорядженні історичної науки, а саме: наявність архівів і можливість їх використання, бібліотек, музеїв, можливостей публікації готової продукції (наявність видавництва, журналів тощо).

Слід згадати і про те, що історіографія не тільки вивчає історію історичної науки, але й ґрунтується на тих же методологічних засадах і користується її основними методичними прийомами. Історіографія, як і історична наука, дуже чутлива до тих змін, що відбуваються в суспільному житті, в житті народу, країни.

Історіографія як спеціальна історична дисципліна відіграє дуже важливу роль в історичній науці, бо вона розширює науковий кругозір у дослідників, допомагає розкривати історичну закономірність розвитку історичної науки. Історіографія дає можливість дослідникам прослідкувати той процес, який відбувався і проходить в історичній науці, і цим самим допомагає правильно зрозуміти той стан, в якому перебуває наука на даному етапі, робити прогнози, ставити завдання для її дальшого розвитку. І коли б історіографія не була зв'язана з сучасністю і з тими завданнями, що ставить життя перед історичною наукою, коли б вона не допомагала дослідникам в їх роботі, вона стала б непотрібною, перетворилася б у колекціонування фактів.

Дехто може сказати, що кваліфікований історик зможе й сам, без історіографії, розібратися в історичних працях і поглядах, судити про них не на основі літератури. Однак це зовсім не виключає появи праць історіографічного характеру. Той, хто склав певну думку про історичну літературу, повинен висловитися, щоб не тільки поділитися своїм надбанням, але й перевірити свої висновки, вислухавши думки інших. Та й немає потреби кожному історикові все вивчати з початку. Можна й потрібно користуватися вже існуючою історіографічною літературою.

Слід зазначити, що історіографії ще дуже мало приділяється уваги в літературі, а це негативно впливає на стан дослі-

¹ Докладніше про це див.: С. О. Шмидт. О предмете советской историографии и о некоторых принципах ее периодизации.— «История СССР», 1962, № I, стор. 94—95 та ін.

дженъ. Кому як не історикам необхідно знати й постійно пам'ятати про роль і місце традицій, спадщини у розвитку всіх суспільних явищ, різних галузей науки, а серед них і історичної.

Незнання історії історичної науки, її завдань та можливостей впливає не тільки на вибір теми дослідження, а й на його виконання. Навіть і в тих випадках, коли на якусь тему нічого не було написано, то й тоді історик не розпочинає свого дослідження на голому місці. При висвітленні теми, навіть такої, що раніше не досліджувалась, слід пам'ятати, що вона не є ізольованою від інших. Саме тому потрібно автору використовувати певний досвід попередників, що його дослідник здобув ще в процесі навчання або шляхом використання відповідної літератури. Хоче того чи не хоче автор, а до вивчення теми він підходить з певною міркою, яку він створив за вже існуючими зразками. І тільки в процесі життя досвід дослідника розширюється і в нього появляється також свій оригінальний підхід, напрямок у вирішенні проблеми. А тому можна вважати за несерйозні твердження з недооцінкою значення історіографії, що зводиться приблизно до такої фрази: це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому.

Ігнорування досягнень і досвіду не має нічого спільного з марксистсько-ленінською науковою теорією. Адже добре відомо, що саме це справжнє єдино наукове вчення увібрало в себе кращі надбання людської думки, збагатило їх новими положеннями і стало важливою основою для дальшого творчого розвитку науки про суспільство. Творити нове, рухати розвиток науки вперед можна лише при умові глибокого знання і використання того, що вже було зроблено, спираючись на досвід попередників. Історична наука не може плідно розвиватися, коли не будуть використовуватись кращі традиції минулого, не враховуватимуться успіхи та невдачі попередників.

Марксистсько-ленінізм засуджує нігілістичне, примітивно-анархічне ставлення до спадщини, вчить, що до неї треба підходити бережливо, критично зважувати і використовувати надбання попередніх поколінь, віддавати їм належне. Праці істориків, створені в минулому, — це не своєрідне кладовище, куди час від часу навідуємося для того, щоб почитати надгробні написи та згадати того чи іншого попередника «незлим тихим словом». Звертаємося до минулого для того, щоб краще пізнати складний шлях розвитку і боротьби в історичній науці, бо тільки так зможемо повніше оцінити успіхи історичної науки наших днів і зробити відповідні висновки для дальшого руху вперед.

Історіографічна спадщина — це не якийсь твердо окреслений час. До нього відносяться все те, що було здобуто людством, починаючи з найдавніших часів і включаючи діяльність і досвід наших сучасників. При цьому необхідно згадати про одну обставину. Досягненням, новою якістю радянської історичної нау-

ки, є те, що вона пододала «теорію дистанції», за якою, нібито, лише на віддалі десятиліть від подій після того, як вони відбулись, можна правильно їх висвітлити й оцінити. Дійсність у наш час вносить зміни і в саму історичну науку, розширює предмет її вивчення. Має це пряме відношення і до історіографії, бо за раз в полі її дослідження стає весь багатогранний та багатівковий процес розвитку історичної науки. Можна сказати, що сучасність дає можливість краще зрозуміти минуле, зробити більш чіткі висновки і використати їх в інтересах розвитку історичної науки. Існує органічна єдність в розвитку історичної науки, тісний зв'язок сьогодення з минулими етапами, через які вона проходила. Все це має пряме відношення і до історіографії.

В багатій спадщині розвитку історичної науки для нас має особливе значення вивчення досвіду радянського періоду. Не може бути ігнорована та обставина, що радянські історики завжди були активними борцями за перемогу соціалізму, своїми працями вони сприяли побудові і зміцненню нового ладу. Історики України, працюючи в творчому контакті з істориками всього Радянського Союзу, внесли свій відчутний вклад в цю важливу справу.

Історична наука в Радянському Союзі піднялась на ще небувало високий рівень. Предметом її вивчення є не окремі періоди, країни, народи і проблеми, а весь багатогранний процес історичного розвитку людства. Все це ґрунтується на марксистсько-ленінській ідеології, на великому досвіді науки, набутому за роки Радянської влади, пов'язане з використанням кращих надбань не тільки вітчизняної, а й світової історичної науки. Знати про ці успіхи, спиратися на позитивний досвід і повинні історики-дослідники. І в цій справі значну роль має відіграти історія історичної науки.

Історіографія, як і кожна інша галузь історичних знань, має свою вже досить багату, хоч і не довгу, історію. Ще до революції проявився ряд праць, в яких розглядався розвиток історичних знань на Україні. Досліджень зведеного характеру було дуже мало. Проте це бракувало праць, присвячених окремим діячам, творам і навіть певним періодам. Писалося це в різний час, на неоднаковому науковому рівні, автори виходили з різних методологічних і політичних уподобань. Однак такий доробок не слід зводити лише до купи фактів, що ми одержали в спадщину від істориків історичної науки минулого. Ними було проведено певну систематизацію та узагальнення фактів, зроблено відповідні висновки.

Радянська історіографія не може розвиватися без урахування й використання надбань всіх періодів, всієї спадщини. Все це повинно бути активно переоцінено, засвоєно, перероблено в горнилі марксистсько-ленінської історіографії. Історіографія

зможє краще виконувати свої завдання, коли поєднє в собі постійне стремління вперед, живий зв'язок з сучасністю з вільним заглибленням в минуле, беручи звідтіля все краще, що було створено раніш. Розкрити цей зв'язок сучасного з минулим у розвитку історичної науки покликана історіографія.

Шлях розвитку радянської історичної науки та її складової частини — історіографії — не був легким і прямим. В творчих шукааннях, особливо на перших порах, виразно визначилися дві тенденції. Одна — негативна, яка вела історичну науку в цілому на шлях відкидання, заперечення того, що було досягнуто в минулі періоди розвитку суспільства. Та перемогла, можна твердити остаточно, друга тенденція — продовжити в нових умовах процес, який свідчить про неперервність розвитку. Це не означало відступлення до пасивного, ліберального сприйняття всього підряд без розбору. Розвиток радянської історіографії проходить шляхом творчого сприймання всього прогресивного із спадщини, шляхом відсікання і засудження того, що віджило свій вік, всього реакційного. Про це переконливо свідчать, зокрема, ті історіографічні праці, що вийшли за останнє десятиріччя.

Марксистсько-ленінське вчення дає можливість і в історіографічних працях покінчити з такими негативними явищами, як догматизм та антиісторизм, начотництво й цитатництво, схематизм і кон'юнктурність, «викривальна» крикливість тощо. Ідейна атмосфера, що панує в нашій країні, сприяє дальшому розвитку історичної науки, всіх її галузей, зокрема історіографії.

Вже згадувалося про те, що цінність історичних праць не тільки у використаному фактичному матеріалі, а й у тих ідеях, які в них закладено, у стремлінні відповісти на питання, що виникають перед суспільством на певному етапі його розвитку.

Зустрічаються ще історичні праці, в яких наводиться багато фактичного, нерідко нового, матеріалу. Але одним із недоліків у них є нанизування фактів. У таких випадках факти не стають основою, злітною площадкою для наукової думки. Не можна забувати, що історик — не звичайний оповідач, він не може плентатися в хвості минулих подій як байдужий обліковець.

Комуністична партія постійно звертає увагу на необхідність підвищення ідейного рівня наукових праць і теоретичної якості досліджень. Це означає боротьбу з дилетантством, схематизмом, описовістю, голою фактологією, скороминучою кон'юнктурністю, а також з іншими вадами та недоліками, що мали і мають місце не в поодиноких історичних працях. Саме згадані негативні сторони є однією з причин поширення обивательсько-спрошеного погляду на історичну науку, як на купу фактів, з якої кожен вибирає собі те, що йому подобається.

І як вже згадувалося, завданням історичної науки є поглиблене вивчення об'єктивно існуючого світу, проникнення в його суть шляхом відкриття нових сторін, якостей в явищах і подіях.

При цьому не можна обмежуватися лише фіксацією фактів. Авторитет, сила фактів стають ще більш переконливими, якщо вони науково узагальнені, якщо з них зроблено теоретичні висновки, бо тільки це є ознакою справжньої науки.

Значення передової теорії для розвитку суспільства, і науки зокрема, загальновідоме. Зазначимо тільки, що передова теорія не надуманість, а узагальнення, можна сказати, своєрідна організація реально існуючих явищ і фактів. Теорія сприяє поглибленому розумінню фактів і подій.

Марксизм-ленінізм рішуче виступає проти всяких абстрактних формул, доктринерства, суб'єктивізму. Це вчення вимагає глибокого вивчення конкретного життя. Справжня наукова теорія акумулює, сконцентровує в собі реальну дійсність. Цим самим вона дає можливість правильно оцінити багатогранність і суперечливість історичних явищ і подій. Теоретичні висновки — це своєрідні сходи, якими наука піднімається вгору, звідкілья краще видно пройдений шлях і відкриваються обрії майбутнього.

Розширення предмета і масштабів історії в просторовому і хронологічному відношеннях, крах старих «традиційних» історичних концепцій, поява та удосконалення нових методів дослідження — все це обов'язково вимагає осмислення основних теоретично-методологічних принципів історичного пізнання. Без цього не можна зрозуміти ні складного і суперечливого шляху розвитку історичної науки, ні її сучасного стану, а також тенденцій її розвитку. Досягти цього можна лише шляхом підвищення методологічного і методичного рівня досліджень.

Зростаючий інтерес до методологічних проблем, до методики дослідження пояснюється не тільки тим, що перед історичною наукою ставляться все нові і нові завдання, але й самою логікою, закономірністю розвитку науки. І слід сказати, що питання методології та методики історичного дослідження поки що перебуває на низькому рівні. Від розробки теоретичних питань історичної науки залежить її дальший розвиток.

Без історії кожної галузі науки не може бути її сучасної теорії. І те, що історіографія займається історією історичної науки, є ще одним із свідчень тієї важливої ролі, яку відіграє ця дисципліна в розвитку науки, її підняття на вищий теоретичний рівень. Саме це дає підставу говорити про історіографію як про спеціальну галузь історичних знань.

На основі марксистсько-ленінського вчення відбувся великий революційний творчий скачок в розвитку усіх галузей науки. І при цьому всьому не можна забувати або ігнорувати те, що марксистсько-ленінське вчення прийняло естафету всього передового від минулих епох і поколінь. Це стосується також історичної науки. Радянська історична наука якісно відмінна від попередніх етапів розвитку цієї галузі знань про людське су-

спільство. Можна зазначити, що в радянській історіографії по-новому, а не так як раніше, сприймаються і самі традиції розвитку науки. В суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, традиції були придавлені, вони перекручувалися і не могли бути всебічно використаними для теоретичних узагальнень, а значить, і для розвитку науки.

При цьому потрібно показувати, як в історичній науці нові погляди, оцінки і трактовки питань появлялися поряд з старими, як між ними відбувалася боротьба. Старе ніколи не здавало своїх позицій без бою, але нове, незважаючи на тяжкі іспити, а інколи і тимчасові невдачі, кінець кінцем перемагає. Вся складність у розкритті цієї боротьби на фронті історичної науки полягає в тому, що ведеться вона в сфері ідеологічній.

З розвитком суспільства не зникає складність у розв'язанні проблем, що стоять перед істориками. Стосується це також і вивчення історіографічної спадщини. Розуміння закономірності і характеру розвитку — це тільки один бік справи. Не менш важливим є вміння знайти правильний шлях розв'язання завдань. Від цього залежить науковість висновків і теоретичних положень, які можна зробити на основі вивчення спадщини. Радянська історіографія має правдиво відображувати процеси, що відбувалися та проходять у науці, в усій їх повноті, у боротьбі тенденцій, розкривати в цьому значення об'єктивного і суб'єктивного факторів.

Вивчення минулого вимагає від історика глибокої фахової майстерності, яку можна набути лише з врахуванням досвіду. Марксизм-ленінізм вимагає від науковця не тільки знання фактів, а й їх узагальнення, теоретичних висновків. Одночасно це вчення рішуче відкидає абстрактні побудови без конкретного вивчення фактів історії. Таким чином, історіографія — це не просте вивчення спадщини, а більш широке, змістовніше поняття. Мова йде про методологію історичних досліджень.

Недоліком значної частини історіографічних праць є й те, що вони хоч і насичені фактичним матеріалом, однак їм бракує ще того, що зветься філософією предмета.

Не можна забувати й про те, що наступає час, коли теорія, яка виникла на основі вивчення досвіду, обганяє його. Але ще швидше теорії летить мрія. Мрія ніколи не була чужою науці. Відомо, що В. І. Ленін посилався на Д. І. Писарева, який яскраво показав значення мрії в розвитку науки¹, в тому числі й історичної та її складової частини — історіографії. Минуле вимагає від історика розсудливої оцінки, сучасне — глибокого проникнення в суть явищ, а майбутнє — наукового передбачення, сміливої мрії.

Перед історіографією стоїть завдання розкрити основи й

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 459—460.

причини, які викликали ті чи інші явища в історичній науці. В. І. Ленін радив не забувати основного історичного зв'язку, говорив, що треба дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які основні етапи в своєму розвитку воно проходило, і з точки зору його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер¹. Це має пряме відношення і до історії історичної науки, адже її положення, концепції не виникали на голому місці, а проходили ряд стадій свого становлення. Не все, що висловив той чи інший автор, здійснюється ним самим. Його ідеї можуть надихнути інших на розв'язання певних проблем. Часто поставлене питання вже може означати крок до його вирішення. І цього не слід забувати при вивченні історії історичної науки.

Немає можливості в цій статті зупинитися на завданнях вивчення і використання історіографічної спадщини, зокрема української. Це питання вже порушувалось і знайшло певне висвітлення в літературі². Мимохідь згадаємо лише деякі аспекти його дослідження.

Пристаючи до вивчення історії історичної науки, необхідно перш за все враховувати і вивчати ті умови, в яких вона розвивалася. Необхідно брати живу картину певної формації, науково пояснювати її. В зв'язку з цим виникає питання про періодизацію в історії історичної науки. Від вироблення наукової періодизації значною мірою залежить не тільки оцінка періодів, етапів, розвитку історичної науки, але й окремих її представників. При цьому слід керуватися вказівкою В. І. Леніна, який писав: «Розуміється, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»³. В історіографії справа періодизації ускладнюється тим, що доводиться писати про конкретних людей, які часто жили і працювали в різні історичні періоди, а це могло позначитися на їх поглядах і наукових висновках. Уміння визначити періоди, етапи у розвитку історичної науки, в житті та діяльності окремого історика — справа складна і вимагає від історіографа знання історичних подій, їх якісних змін. Правильна наукова періодизація свідчить не тільки про досягнення у вивченні історичного процесу, а й допомагає правильно розкрити значення історика. І при цьому слід сказати, що періодизація історії історичної науки поки що досить умовна, не досконала і вимагає ще серйозної розробки.

При ознайомленні з історіографічними працями звертає на себе увагу те, що мова йде не про процес в цілому, а про окре-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

² І. Гуржій, В. Сарбей, Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину.— «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 19—29.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

мих осіб. І ця справа потрібна, хоч підібрані приклади з життя і діяльності одного історика ще не все розкривають в процесі розвитку науки. Слід було б перейти до подачі групових портретів епохи, часу, до вирішення окремих проблем в їх історичному розвитку. Тільки таким шляхом можна вловити пульс доби і в розвитку історичної науки.

Зараз розкрито основні закони розвитку людства. Відомо і про те, що історичний процес кожного народу відбувається не ізольовано, а в тісній взаємодії з історією інших народів. Відомо також, що ідеї мало рахуються з кордонами. З давніх давніх ідеї, ті чи інші положення знаходили шляхи свого поширення, а то й виникали аналогічні, якщо для цього були відповідний ґрунт і потреба. Не можна, наприклад, не зважати на те, що розвиток історичних ідей в Росії і на Україні відбувся у тісному зв'язку та взаємозалежності.

І все це зовсім не означає, що не було національної самобутності в розвитку історичних ідей. Не можна показати спільного, загального без вивчення і розкриття конкретного. Немоżliво взагалі розкрити якісну своєрідність, характер явища, якщо історіограф обмежиться лише показом подібності, спільності. Хіба можна обійти ту обставину, що український народ протягом століть терпів тяжкий національний гніт, що знайшло свій відбиток і в характері розвитку історіографії України. Необхідно показувати, як в національній історіографії знаходять своє відображення загальні та конкретні процеси. Не можна обмежуватися загальною схемою, подібністю та аналогією замість того, щоб показувати і конкретну сторону справи. Пишемо про це тому, що не завжди з цим рахуються історіографи. Так, наприклад, курс історіографії, що читається у вузах, часто переслідує вузьку мету, рідко виходить за національні рамки.

Марксизм-ленінізм відкидає антинауковий, ідеалістичний вимисел про те, що видатні особи можуть за своїм бажанням творити історію. Проте історичний матеріалізм зовсім не заперечує ролі і значення дій особи в історії. Історію творять люди, люди її пишуть. В. І. Ленін говорив, що «історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів»¹. Історіографії вивчення діяльності, спадщини істориків надає особливого значення. Справа в тому, що праця історика — це один із проявів творчої, розумової діяльності людини. Саме тому вивчення індивідуальності історика відіграє важливу роль в історіографії. Перед дослідником стоїть завдання з'ясувати справжню роль історика, яку відіграє він у розвитку історичної науки.

При цьому не можна зрозуміти діяльності та значення окремих осіб без зв'язку із загальним ходом історичних подій, без

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 137.

їх зв'язку з народом. Визначаючи значення і роль того чи іншого історика, необхідно завжди пам'ятати про поділ суспільства на класи. Але класову належність діяча необхідно розкривати на конкретному матеріалі, а не обмежуватися лише цитлюванням ярликів, не завжди обгрунтованих. В історіографії слід завжди враховувати одну обставину — чим ширша суспільна основа, на яку спирається, в інтересах якої діє той чи інший історик, тим яскравіше виступає його роль.

В історіографії необхідно покінути з схематизмом у зображенні життя і діяльності істориків. Кожний з них мав свою біографію, свої характерні риси. Крім спільного у історика з своїми однодумцями, треба показувати також його індивідуальні якості. До висвітлення життя і діяльності кожного історика необхідно підходити історично. Потрібно все це подавати у нерозривній єдності з подіями певного часу, або, як кажуть, на фоні подій. В житті та діяльності істориків необхідно показувати і те, що об'єднує їх з сучасниками і відрізняє від них, а тим більше від попередників та послідовників.

В. І. Ленін писав, що про «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»¹. Це має пряме відношення і до оцінки історіографічної спадщини. Слід зазначити, що завдання, поставлене В. І. Леніним, не легке, бо для того, щоб його реалізувати, потрібно знати не одну епоху, а й минулі. Саме цього часто бракує історіографам, бо оцінка того чи іншого явища дається з точки зору сьогодення. Такий підхід антиісторичний, він призводить до пониження ролі істориків минулих епох, до неправильних висновків.

Перед істориком історичної науки стоїть більш складне завдання, ніж перед тими, хто пише про інші події та явища минулого. Пише історіограф про істориків — людей однієї професії. А тому дуже важливо зберегти об'єктивність, щоб не було безмірного захоплення або нічим не обмеженого, а то й несправедливого осудження.

Історик не виконає своїх завдань, якщо не покаже діалектичного характеру суспільного розвитку, що відбувається в суперечностях і шляхом суперечностей. Вони знайшли своє відображення в історичних працях, в різних оцінках подій та явищ. Історик не може обмежитися простою фіксацією суперечностей, а повинен показати, яким шляхом їх було розв'язано. Більше того, доводиться показувати, як їх розв'язання привело до нового становища з новими суперечностями. Історія історичної науки покликана охопити й розкрити ці суперечності, врахувати не од-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

а всі сторони, весь процес розвитку науки і зробити відповідні висновки.

Історіографія повинна твердо стояти на позиціях партійності в науці, показуючи, яку позитивну роль відіграв цей принцип в розвитку історичного пізнання світу, нещадно борючись проти всяких реакційних теорій і фальсифікацій історичного процесу.

У суспільному житті ніколи і ніякі події та явища не сприймалися спокійно, без пристрастей живих людей, партій, класів. Минулі покоління передають наступним не лише матеріальні і духовні надбання, а й свої пристрасті. І хоч історик часто пише про давно минуле, він повинен завжди звертати особливу увагу на діяльність тих сил і класів, які стояли в центрі подій епохи, визначали їх основний зміст, напрям, головні особливості історичної обстановки, були носіями прогресу.

Передовий історик повинен стати на бік певних прогресивних класів, радіти їх успіхам, уболівати за їх інтереси, засуджувати все, що затримує рух суспільства вперед. Послідовна і суворая партійність — це прояв високої історичної об'єктивності, класової свідомості та ідейності.

«Безпартійність» і «аполітичність», про які твердять буржуазні історики, є якраз проявом певної політики. Про це не один раз яскраво говорив у своїх працях В. І. Ленін, який довів, що «об'єктивізм» і «безпартійність» в суспільних науках є лише прикриттям ворожих народів теорій.

Сила радянської історичної науки в тому, що в ній справжня науковість поєднується з партійністю. Вказівка В. І. Леніна про те, щоб історичні події розцінювати з погляду руху мас і класів, а не на основі настроїв окремих осіб і груп, що не можна сходити з ґрунту аналізу класових відносин¹, є важливим орієнтиром для істориків в оцінці найскладніших подій та явищ минулого.

В. І. Ленін рішуче засуджував суб'єктивізм в оцінці подій і всілякі спроби змалювати сучасне чи минуле в прикрашеному чи приринуженому вигляді відповідно до упередженої точки зору. Він був непримиренний до тих, хто підміняв об'єктивний аналіз подій і явищ суб'єктивною писаниною, забував про необхідність правдиво показувати історичний процес. Це також стосується історії історичної науки.

Справжня свобода творчості, в тому числі і в зображенні минулого, з'являється тільки за соціалізму, де наука звільнена від гніту капіталістичного суспільства. За соціалізму створені реальні умови для пізнання об'єктивної історичної істини. Сила науки при соціалізмі — в її партійності, в її суспільному змісті, в колективізмі. Саме вже те, що марксизм-ленінізм визнає можли-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 26.

вість і необхідність пізнання об'єктивного світу, зумовлює безмежний розвиток науки.

Багато важливих питань стоїть перед радянською історіографією. Розв'язати їх можна лише на основі марксистсько-ленінського вчення, дальшого поглиблення розробки методологічних і методичних питань цієї галузі історичної науки¹. Це окреме, спеціальне питання, і не ставилося за мету висвітлити його в пропонованій статті. Мета, як це видно із заголовка, була одна — звернути увагу на деякі аспекти важливості історіографії в розвитку історичної науки.

Ф. П. Шевченко

ИСТОРИОГРАФИЯ — ВАЖНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

Резюме

В статье кратко излагается значение и задачи исторической науки, которая представляет единое целое, но одновременно с этим делится на ряд отраслей и специальных дисциплин.

Среди специальных исторических дисциплин историография имеет важное значение. Занимается она изучением истории исторической науки. Историография способствует расширению научного кругозора не только историка-специалиста, но и всех, кому не чужд интерес к истории. Она помогает раскрыть закономерности развития исторической науки, использовать опыт прошлого, ставить задачи для дальнейшего развития многих проблем и периодов. Историография играет определенную роль в деле выработки научной методологии и методики исследования.

Историография органически связана с другими отраслями и дисциплинами исторической науки, их развитие взаимообусловлено. В статье высказано ряд суждений о задачах и перспективах развития историографии.

¹ Ряд важливих питань порушено і знайшло своє висвітлення в праці академіка М. В. Нечкіної «История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки)». — История и историки. Историография истории СССР. М., 1965, стор. 16—26.

ТРУДЯЩІ ПІСЛЯВОЄННОГО СЕЛА УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Трудівники села Української РСР роблять великий внесок у будівництво комунізму, постачаючи трудящих країни продовольством, а промисловість — сировиною, беруть активну участь у розвитку національної соціалістичної культури. Цілком закономірно, що суспільні перетворення в селах республіки привертають пильну увагу науковців.

В українській радянській історіографії порушуються актуальні питання історії селянства післявоєнного періоду — відбудова сільського господарства республіки в перші роки після війни, виробнича активність трудівників села, організаційно-господарське зміцнення колгоспів, керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в сільськогосподарському виробництві, соціалістичне змагання на селі, нові почини в період розгорнутого будівництва комунізму, піднесення культурного і матеріального рівня трудящих тощо. Вже вийшли з друку ряд монографій і багато брошур та статей з даної тематики. Тому назріла потреба розглянути цю літературу в історіографічному плані, щоб з'ясувати обсяг дослідження окремих питань, виявити недоліки та їх причини, намітити конкретні завдання дальшого успішного вивчення проблеми.

Недавно зроблено першу спробу охарактеризувати історико-партійну літературу про відбудову і дальший розвиток сільського господарства Української РСР в 1943—1958 рр.¹ В статті аналізується частина літератури, залученої нами, але через невеликий обсяг дослідження автори не змогли повністю вичерпати порушеного питання.

Щоб повніше виявити історіографічну основу проблеми, в статті розглядається не тільки суто історична література, а й певною мірою аналізуються праці економічного, публіцистичного, нарисового та мемуарного характеру. В них міститься цікавий і корисний матеріал, що проливає світло на історичні події, характерні для села України в післявоєнні роки.

Деякі праці про розвиток сільського господарства республі-

¹ Л. Ю. Беренштейн, В. І. Юрчук. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943—1958). — Наукові праці з історії КПРС (далі — НПІ КПРС), вип. 6. К., 1966, стор. 133—141.

ки, хоч і написані в економічному плані¹, висвітлюють загальні наслідки трудової діяльності селянства. В дослідженнях, присвячених відбудові сільського господарства Української РСР у перші роки після Великої Вітчизняної війни (переважно 1945—1950 рр.), значна увага приділяється розкриттю життя і діяльності трудівників села.

Вже О. П. Каневський² в своїй брошурі поряд з детальним розглядом економіки сільського господарства республіки в 1943—1947 рр. коротко зупиняється на організаційно-господарському зміцненні колгоспів, на трудових звершеннях М. Озерного, Н. Кошик, П. Ангеліної та інших передовиків сільського господарства.

Згодом історики взялися досліджувати питання організаційно-господарського зміцнення артільей, поширення передового виробничого досвіду, розгортання масово-політичної роботи на селі тощо³.

¹ Сільське господарство Української РСР. Під редакцією І. Н. Романенка. К., 1958; Тваринництво Української РСР. Статистичний збірник. К., 1960; П. Нагорний. Розвиток сільського господарства УРСР за 30 років Радянської влади. К., 1947; Г. В. Ларін. Україна — республіка передового соціалістичного землеробства. К., 1957; С. Я. Островський, М. Т. Гавриш. Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет. Харьков, 1958; О. П. Дюнов. Розвиток сільського господарства Київщини за роки Радянської влади. К., 1957.

² О. П. Каневський. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ—Харків, 1947.

³ А. И. Сапожников. Борьба колхозных партийных организаций за дальнейшее организационно-хозяйственное укрепление колхозов в годы четвертой пятилетки (на материалах Украины).— Труды Донецкого индустриального института, т. XXX. Серия общественных наук, вып. 1 (місце видання наукових учених записок не наводиться, якщо воно збігається з місцем знаходження вузу), 1958, стор. 129—151; М. І. Різун. Полтавська обласна партійна організація в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів у післявоєнний період (1945—1952 рр.).— Наукові записки Полтавського педінституту, т. IX. Історико-філологічна серія, 1957, стор. 43—67; Я. Д. Ващенко. Деякі питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів (з досвіду діяльності партійних організацій Житомирської області в післявоєнний період).— Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. V, 1958, стор. 97—115; Л. Мельников. Поширення передового досвіду в сільському господарстві.— «Большовик України», 1950, № 12, стор. 21—29; Г. П. Булкін. Розповсюдження передового досвіду масово-політичної роботи на селі в роки четвертої п'ятирічки.— Наукові записки Житомирського педінституту, т. V, 1957, стор. 103—121; його ж. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову сільського господарства (з досвіду масово-політичної роботи).— Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. V, 1958, стор. 71—75; його ж. Заходи Комуністичної партії України щодо посилення масово-політичної роботи на селі в роки четвертої п'ятирічки.— Збірник наукових робіт аспірантів кафедр історії КПРС вузів УРСР, вип. 3, стор. 151—168; П. Тронько. Підвищувати рівень політико-виховної роботи на селі.— «Комуніст України», 1955, № 3, стор. 45—50; А. М. Шарпа. Массово-политическая работа партийных организаций Украины на селе в послевоенный период (1945—1950 гг.).— Сборник научных трудов Днепропетровского инженерно-строительного института, вып.

Висвітлення цих питань тісно пов'язувалося з складною обстановкою перших післявоєнних років, з ліквідацією руйнувань, заподіяних селу Радянської України німецько-фашистськими загарбниками. Отже, вивчалися важливі, актуальні питання життя українського села в роки четвертої п'ятирічки.

Для всіх праць про трудівників українського села післявоєнного періоду характерним є широке висвітлення керівної та спрямовуючої діяльності Комуністичної партії як у виробничих, так і в інших питаннях. Автори широко посилаються на постанови партії та уряду, рішення місцевих партійних та радянських органів, певною мірою простежують їх виконання. Хоча більшість статей і брошур, що розглядаються, написані в історико-партійному плані, вони містять також багато загальноісторичного матеріалу.

Слід зазначити, що у висвітленні рішень партії та уряду, прийнятих в обстановці культу особи, є певна односторонність. Де що по-об'єктивістському трактується постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». Автори правильно зазначали, що самі заходи постанови про повернення колгоспам земель, переданих тимчасово організаціям і громадянам, цілком назріли і необхідні. Але водночас вони кваліфікували таку передачу як незаконне захоплення колгоспних земель. Насправді ж йшлося переважно про індивідуальні городи робітників і службовців та підсобні господарства підприємств, створені в умовах воєнного часу. В працях говориться про порушення колгоспної демократії, неправильне витрачання трудоднів, хоча зовсім не розкривається, як цьому сприяли порушення соціалістичної законності, грубе адміністрування тощо.

Окремо розглядається питання про укрупнення колгоспів Української РСР, яке проходило головним чином в 1950 р.¹ Це був захід, спрямований на дальше зміцнення колгоспів, краще

17, 1961, стор. 41—51; В. В. Мартынова. Днепропетровская областная партийная организация в борьбе за восстановление и развитие колхозного производства в первом году четвертой пятилетки.— Научные записки Днепропетровского университета, т. 66, 1958, стор. 125—135; К. С. Талаев. Политична робота Комуністичної партії України на селі (травень 1945—лютий 1946 р.).— НІП КПРС, вип. 6, стор. 30—43; В. І. Юрчук. Діяльність КП України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки в післявоєнний період (1945—1952 рр.).— Там же, стор. 44—60; Б. М. Пишохан. З історії боротьби сільських партійних організацій України за розгортання соціалістичного змагання в перші роки п'ятої п'ятирічки.— Там же, стор. 163—170.

¹ Н. Кальченко. Новий етап у колгоспному будівництві.— «Більшовик України», 1950, № 9, стор. 23—33; І. С. Шендрик. До питання про боротьбу Кіровоградської обласної партійної організації за укрупнення колгоспів (осінь 1950 р.).— Наукові записки Кіровоградського педінституту, т. III. К., 1957, стор. 27—37.

їх забезпечення кваліфікованими кадрами, більш ефективно обслуговування машинами, поліпшення землекористування тощо. У 1950 р. в Українській РСР 20 320 дрібних артілей об'єдналися в 7812 великих колгоспів¹. Укрупнення колгоспів, зазначається авторами, проходило в обстановці великого піднесення колгоспного селянства республіки. Н. Кальченко пише, що під час об'єднання колгоспів траплялись порушення демократії (стор. 30).

У перші післявоєнні роки серед певної частини селянства Радянської України зберігались (цьому особливо сприяла тимчасова окупація республіки) залишки приватновласницької психології, релігійні передсуди, націоналістичні прояви та інші пережитки минулого. Щоб їх перебороти, треба було вести ґрунтовну, цілеспрямовану масово-політичну роботу на селі. Зрозуміло, що ця проблема викликала значний інтерес істориків, які показували поширення передового досвіду в сільському господарстві (переважно на прикладах окремих передовиків, кращих колгоспів, радгоспів, МТС і районів), висвітлювали роботу сільських лекторіїв, клубів, а також районних, обласних і республіканських нарад передовиків сільського господарства. Автори статей та брошур показують роль МТС на Україні не лише в матеріальному забезпеченні сільськогосподарського виробництва, а й в розгортанні масово-політичної роботи на селі.

Серед цієї літератури особливо виділяється змістовна стаття А. М. Шарали про масово-політичну роботу в українському селі в 1945—1950 рр. Якщо більшість авторів обмежується здебільшого наведенням численних прикладів, то А. М. Шарала намагається аналізувати історичні умови, за яких розгорталась ця робота; наводить узагальнюючі дані за різні роки в цілому по республіці: про політшколи, районні партшколи, гуртки політосвіти, про сільські лекторії, кількість лекторів та прочитаних ними лекцій. Таким чином, простежується динаміка кількісної та якісної сторони масово-політичної роботи.

У досліджуваній літературі зазначається, що в 1945—1950 рр. керівні працівники не завжди вміли поєднувати масово-політичну роботу з господарським керівництвом, а часом партійні органи на місцях у своїй практичній діяльності намагались підмінювати радянські та господарські органи. Цілком правильна констатація недоліків, на жаль, не підкріплювалася глибоким аналізом причин такого явища.

Увагу авторів привертає таке специфічне для даного періоду питання, як відбудова сіл Української РСР після війни². Від-

¹ А. И. Сапожников. Назв. праця, стор. 142.

² И. М. Скляренко. Руководство Коммунистической партии восстановлением и дальнейшим строительством колхозных сел Украины в четвертой пятилетке. — Сборник трудов Днепропетровского, вечернего металлургического института, т. III, 1958, стор. 89—129; Е. М. Савченко. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші післявоєнні роки. — «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1962, № 3, стор. 63—70.

значаються важливі заходи партії та уряду, спрямовані на допомогу сільським трудівникам в цій життєво необхідній справі, розгортання соціалістичного змагання, висвітлюються також питання допомоги трудящих міста селу, взаємодопомоги сільських трудівників у будівництві господарських, культурних і житлових приміщень, участі молоді в цій благородній справі. І. М. Складенко правильно зазначає, що успіх відбудови села республіки значною мірою залежав від організації будівельних бригад (які в деяких колгоспах недооцінювали), підготовки кадрів будівельників, розгортання виробництва будівельних матеріалів.

Загалом коло питань періоду 1945—1950 рр., які розглядають історики, досить вузьке. Тому праці не дають більш-менш повної картини життя і діяльності селянства України в даний період. Ця проблема потребує значно ширшого дослідження.

Незрівнянно повніше висвітлений в історіографії період 1953—1958 рр., який в історичній літературі іменується «періодом крутого піднесення сільського господарства»¹. За ці роки

¹ В. И. Булах. Мероприятия Коммунистической партии по дальнейшему организационно-хозяйственному укреплению колхозов и борьба за их осуществление в 1956—1959 гг.—Ученые записки Харьковского университета, т. СХVІІІ, 1961, стор. 88—117; його ж. Борьба Коммунистической партии Украины за дальнейшее организационно-хозяйственное укрепление колхозов в 1956—1959 гг. [на матеріалах Харківської області].—Ученые записки Харьковского университета, т. СХХVІІІ, 1962, стор. 164—181; Л. К. Новицький. Організаційно-політичне зміцнення партійних організацій і посилення їх діяльності по крутому піднесенню колгоспного виробництва (1953—1958 рр.).—Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету (далі—ЗНПАКУ), № 10. К., 1963, стор. 47—56; Л. Ю. Беренштейн, І. В. Шульга. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953—1963 рр.).—УІЖ, 1963, № 5, стор. 65—71; І. П. Кожухало. Діяльність партійних організацій України по зміцненню колгоспів керівними кадрами (вересень 1953—1955 рр.) [на матеріалах Вінницької, Київської і Черкаської областей УРСР].—Збірник наукових робіт аспірантів кафедр історії КПРС вузів УРСР, вип. 3. К., 1958, стор. 169—182; Г. Н. Пен'ков. Требования к колхозным руководителям на современном этапе коммунистического строительства и работа Коммунистической партии Украины по улучшению качественного состава кадров председателей колхозов в 1950—1955 гг. [на матеріалах Кримської, Запорізької і Одеської областей].—Известия Крымского пединститута, т. XXVІ, вып. 2. Симферополь, 1957, стор. 53—68; його ж. К вопросу о работе партийных организаций по воспитанию руководящих кадров колхозов в 1950—1955 годах.—Известия Крымского педагогического института, т. XXX. Симферополь, 1959, стор. 73—109; його ж. Из опыта работы партийных организаций по укреплению и воспитанию кадров колхозных руководителей среднего звена в 1950—1955 гг.—Там же, т. XXXVІ, 1961, стор. 109—127; В. В. Горак. Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953—1963 рр.).—УІЖ, 1964, № 3, стор. 50—57; його ж. Діяльність партійних організацій Київської області по поширенню передового досвіду в сільськогосподарському виробництві.—На новому етапі. К., 1960, стор. 75—103; Д. П. Костенко. Партійні організації Дніпропетровщини в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1961 рр.).—УІЖ, 1962, № 1, стор. 33—39; Ф. К. Белявін. КП України в боротьбі за впровадження пе-

в даній галузі народного господарства були досягнуті певні успіхи.

Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС виробив правильний курс в галузі сільського господарства. Значною мірою зміцнилися колгоспи і радгоспи в організаційно-господарському відношенні, поліпшилась їх матеріально-технічна база, підвищилась матеріальна зацікавленість сільських трудівників. На заклик партії до села виїхали тисячі спеціалістів, організаторів сільськогосподарського виробництва, підвищився культурний рівень села. Протягом 1953—1958 рр. значно розширились посівні площі, підвищилась урожайність, збільшилась валова і товарна продукція. Отже, до 1959 р. відбувалось помітне піднесення сільського господарства.

Висвітлюючи здійснювані в 1953—1958 рр. заходи організаційно-господарського зміцнення колгоспів в республіці, автори спиняються на кількісному зростанні парторганізацій колгоспів і активізації їх діяльності, відновленні ленінського принципу матеріальної зацікавленості, новому порядку планування в сільському господарстві, що передбачає розширення ініціативи колгоспів, технічному переозброєнні сільського господарства, зміцненні демократичних принципів управління внутріколгоспним життям.

Серед організаційно-господарських заходів у розглядуваний період в центрі уваги дослідників — зміцнення керівних колгоспних кадрів (1953—1955 рр.). Багато місця приділяється руху тридцятитисячників на Україні¹. Найбільше авторів цікавить питання добору, висунення і розстановки голів колгоспів, від рішення якого значною мірою залежить успішний розвиток нашого сільського господарства. Прикро, що істориків мало цікавлять проблеми росту інших керівників колгоспного виробниц-

редового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1963 рр.).— УІЖ, 1961, № 4, стор. 22—32; І. П. Кожухало. Партійні організації України в боротьбі за впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науки і передового досвіду (вересень 1953—1955 рр.) [на матеріалах Київської, Вінницької і Черкаської областей Української РСР].— Збірник кафедри історії КПРС Київського університету, № 3, 1958, стор. 269—284; И. Т. Пинегин. Работа Коммунистической партии Украины по укреплению руководящими кадрами сельских районов республики (1953—1955).— Труды Харьковского политехнического института, т. 23, вып. 3, стор. 7; В. П. Плисюк. Здійснення заходів ЦК КПРС по зміцненню сільського господарства керівними кадрами в УРСР (1953—1955 рр.).— Збірник робіт аспірантів кафедр суспільних наук Львівського університету, 1963, стор. 15; М. Співак. Колхозы Украины на пути дальнейшего расцвета.— «Колхозное производство», 1959, № 5, стор. 4—6; його ж. Перспективные планы колхозов Украины в действии.— «Социалистическое сельское хозяйство», 1956, № 1, стор. 11—18; М. Бубновський. До нових успіхів у розвитку сільського господарства Української РСР.— «Комуніст України», 1957, № 10, стор. 25—26.

¹ В. П. Плисюк, Є. П. Талан. Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства.— УІЖ, 1963, № 1, стор. 48—54.

тва — бригадирів, ланкових, агрозоотехнічних працівників та ін. Про актуальність такої тематики свідчить хоча б стаття П. Пенькова, присвячена підготовці і вихованню керівних кадрів середньої ланки — бригадирів. Автор правильно зазначає, що в зв'язку з укрупненням колгоспів перед великими виробничими бригадами, тваринницькими фермами постають відповідальні завдання організації, обліку й оплати праці. Значною мірою їх вирішення залежить від кваліфікованого керівництва. Велике значення для зростання колгоспного виробництва має також успішна діяльність агрономів, зоотехніків, механізаторів та ін. Докладного дослідження заслуговує їх трудовий творчий шлях. А в працях, що вийшли, про цих трудівників села є лише окремі згадки.

Поширення передового досвіду серед колгоспного селянства є важливою передумовою збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів для населення і сировини для промисловості. Закономірно, що і це питання привертає увагу істориків, які займаються вивченням передового досвіду окремих працівників, а також колгоспів та районів в цілому. Автори висвітлюють роботу агротехнічних курсів, шкіл передового досвіду, інститутів умільців, гуртків по вивченню сільськогосподарських машин, Виставки досягнень народного господарства СРСР, Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР, обласних та районних сільськогосподарських виставок як засобів поширення передового досвіду. Відзначається також друкована пропаганда кращих досягнень — бюлетені, брошури, листівки, пам'ятки, плакати. З 1956 р. значного поширення набуло практичне засвоєння виробничих досягнень передових колгоспів (за ініціативою Гайворонського райкому партії Кіровоградської області).

Недоліком розглянутої літератури є те, що передовий досвід сільського господарства республіки широко не охоплюється. Численні автори переважно оперують однаковими прикладами передовиків, кращих колгоспів, районів. Так, з праці в працю переходять досягнення колгоспу ім. ХХІ з'їзду КППС, керівного М. Посмітним, артiлі «Здобуток Жовтня», очолюваної Ф. Дубковецьким, та ін., Мар'їнського району Донецької області, Вінницького району і т. д. Досвід цих передових колективів і районів повинен стати надбанням трудівників села Радянської України, проте наукові дослідження не можна будувати на прикладах, що постійно повторюються. Час уже створити узагальнюючі праці про конкретний вклад в сільськогосподарське виробництво всіх передових колективів, районів республіки. Адже в жодній з праць не можна знайти даних про питому вагу передових колгоспів, радгоспів по республіці.

Як правило, стан справ у відстаючих артiлях не розкривається. Автори часом співставляють основні показники передових

і відсталих колгоспів з однаковими природними умовами і відповідно забезпечених робочою силою. Це робиться лише для того, щоб виділити передовий досвід, а причини відставання аналізуються недостатньо. Історики не дають практичних рекомендацій для виправлення недоліків, подолання труднощів. Праці з питань сільського господарства 1953—1958 рр. написані здебільшого в парадному, хвалебному плані.

Взагалі наявна література не дає чіткої уяви про кількісні та якісні показники передових, середніх і відстаючих колгоспів по республіці і не намічає конкретних переконливих шляхів подолання труднощів і недоліків. Висновки авторів щодо цих шляхів аналогічні, однобічні. Так, історики, що досліджують організаційно-господарський розвиток колгоспів, схильні вважати, що правильна організаторська робота, поширення передового досвіду здатні вирішити всі питання.

Насправді, життя українського соціалістичного села надзвичайно складне і різноманітне, і це треба враховувати у висновках праць.

У дослідженнях, присвячених четвертій п'ятирічці, тільки згадується про соціалістичне змагання трудівників села, тоді як це важливе питання періоду після 1953 р. порушується в багатьох працях. Серед них особливо слід відзначити дослідження Ф. К. Белявіна¹.

Автори з'ясовують порядок взяття зобов'язань, показники, їх перевірку, роль партійних організацій в розгортанні змагання, ефект від запровадження принципу матеріальної заінтересованості. Почалося актуальне і важливе дослідження ролі преси в стимулюванні творчої ініціативи сільських трудівників²; ви-

¹ Ф. К. Белявін. Комуністична партія — організатор соціалістичного змагання колгоспного селянства за круте піднесення сільського господарства [на матеріалах Дніпропетровської, Кіровоградської та Одеської областей 1953—1955 рр.] — Науковий щорічник Київського університету за 1958 рік. К., 1959, стор. 11—13; його ж. Партійне керівництво соціалістичним змаганням на селі (1953—1960 рр.). К., 1961; його ж. Ленінський принцип матеріальної заінтересованості і його роль в розвитку соціалістичного змагання колгоспного селянства (1953—1959 рр.) [на матеріалах Дніпропетровської, Кіровоградської і Одеської областей]. — ЗНПАКУ, № 4. К., 1960, стор. 27—37; О. Сапухін. Соціалістичне змагання трудівників сільського господарства двох районів. К., 1956; його ж. Сила приєма. М., 1956; Ф. К. Белявін, Т. О. Нерезов. До питання партійного керівництва соціалістичним змаганням колгоспного селянства за круте піднесення сільського господарства [на матеріалах Дніпропетровської, Кіровоградської та Одеської областей, вересень 1953—1958 рр.] — ЗНПАКУ, № 5. К., 1960, стор. 91—101.

² П. Д. Оробинский. Роль «Правды» в организации социалистического соревнования сельских тружеников (1953—1955 гг.). — Ученые записки Харьковского университета, т. СIII, 1959, стор. 225—236; його ж. «Правда» в борьбе за улучшение партийно-организаторской работы в деревне (1953—1955 гг.). — Там же, т. XVII, стор. 175—195; Ф. С. Колодуб. Деятельность «Правды» по улучшению пропаганды передового опыта в области сельского хозяйства и внедрению его в колхозное производство (сентябрь 1953—февраль

вчається роль центрального органу Комуністичної партії — «Правди» у цій справі. Але слід було б звернутись і до інших газет, зокрема республіканських, обласних, галузевих.

Значна увага приділяється авторами різним формам масово-політичної роботи на селі, яка спрямована на розгортання і поліпшення всіх галузей життя¹. Відзначається важливість застосування різноманітних форм політичної освіти з дотриманням принципу добровільності вибору цих форм, дійовості лекційної пропаганди, підготовки пропагандистських кадрів для села.

Вийшов ряд невеликих праць, в яких розглядаються загальні питання розвитку сільського господарства Української РСР в 1953—1958 рр. в розрізі республіки, області, району, окремої галузі сільськогосподарського виробництва². Виробничі питання в центрі уваги авторів, які коротко характеризують стан всього сільського господарства або його окремої галузі на час вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, висвітлюють зміцнення вирішальних ділянок сільськогосподарського виробництва кваліфікованими кадрами, реорганізацію МТС, підсумки розвитку сільського господарства республіки за 1953—1958 рр., його перспективи в семілітці. Авторі наголошують на необхідності починати планування з колгоспів, а не складати плани за шаблоном в центрі. В працях показано, як дедалі ширше впровадження грошової оплати дозволяло переводити бригади і ферми на госпрозрахунок. Ці та інші питання дають уяву про нові явища, що виникали і розвивалися в сільському господарстві республіки. Проте автори тільки згадують окремі недоліки, не роз-

1956 г.). — Там же, т. СХХІІІ, 1962, стор. 142—161; Т. И. Тимченко. Партийно-советская печать Украины в борьбе за использование резервов и возможностей в сельскохозяйственном производстве в 1946—1950 гг. — Труды Запорожского машиностроительного института, т. 5, 1958, стор. 115—127.

¹ О. І. Кацевал. Діяльність партійних організацій по підвищенню ідейно-теоретичного рівня сільських комуністів (вересень 1953—грудень 1958 р.). — ЗНПАКУ, № 5, 1960, стор. 53—65; Л. І. Кухаренко. О лекционной пропаганде среди сельского населения, проводимой Обществом по распространению политических и научных знаний Украинской ССР. М., 1957; О. І. Кацевал. Заходи партійних організацій України по добору і вихованню пропагандистських кадрів (вересень 1953—грудень 1958 р.). — ЗНПАКУ, № 4, 1960, стор. 38—49.

² П. Ф. Косенко, П. С. Кривко. Борьба КПРС за круте піднесення сільського господарства (1953—1958 рр.). К., 1959; І. І. Корюшкін. В боротьбі за круте піднесення сільського господарства (1953—1958 рр.). Дніпропетровськ, 1962 [на матеріалах Дніпропетровської області]; П. Л. Величанин. Сквирська районна партійна організація на чолі мас в боротьбі за круте піднесення сільського господарства. — Наукові записки Української академії сільськогосподарських наук, т. 2, кафедра марксизму-ленінізму. К., 1958, стор. 139—161; Д. И. Мариненко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за крутой подъем колхозного производства. — Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов Харькова, вып. 2, 1957, стор. 135—153.

криваючи труднощі розвитку сільського господарства республіки того періоду.

Загалом для праць українських істориків, присвячених 1953—1958 рр., характерні дубляж і вузькість тематики, обмеженість використаного матеріалу і велике вихваляння успіхами. Висновки їх базуються переважно на окремих позитивних прикладах.

В історичній літературі досліджуються різноманітні зв'язки, соціалістичне змагання трудівників села не лише на Україні, а й у масштабі всього Радянського Союзу¹. Автори показують взаємне збагачення колгоспників різних республік і районів передовим досвідом у ході соцзмагання. Така література має велике значення для інтернаціонального виховання трудящих, для розкриття шляхів зміцнення братерської дружби народів СРСР.

Автори відповідних статей і брошур відзначають, що співробітництво трудящих Радянського Союзу в галузі сільського господарства проявляється у формах дедалі розширюваного взаєморозподілу кадрів, машин, хімічних добрив, сортового насіння, породистої худоби, всебічного обміну передовим досвідом виробництва і досягненнями науки, взаємодопомоги в проведенні сільськогосподарських робіт, в освоєнні цілинних і перелогових земель, зокрема Казахстану². Найбільш ефективним був взаємобмін між тими колгоспами, МТС і радгоспами, які вступили у соціалістичне змагання. Розглядаються різні форми шефства — матеріально-технічна, наукова, масово-політична, культурно-освітня допомога міста селу, відзначається роль преси в цій справі³. Для успішного розвитку соціалістичного сільського господарства велике значення має зростаюче згуртування

¹ П. Л. Величай. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням між Київською і Московською областями. — На новому етапі, стор. 104—126; Б. І. Коровников. КПРС — натхненник і організатор соціалістичного співробітництва народів СРСР у боротьбі за круте піднесення сільського господарства (вересень 1953—1955 рр.). — Наукові записки Херсонського педінституту, вип. 6, 1956, стор. 3—38; Животворна сила змагання і дружби трудівників сільського господарства Київщини і Підмосков'я. К., 1957; Ф. О. Хоменко. Про дружбу і змагання працівників сільського господарства двох районів братніх республік (Києво-Святошинського Київської області і Люберецького — Московської). — Паростки нового, комуністичного. К., 1959, стор. 46—50.

² Л. Ю. Беренштейн. Братня допомога трудящих України казахському народові в освоєнні цілини і перелогових земель. — Наукові записки кафедри марксизму-ленізму Української академії сільськогосподарських наук, т. II, К., 1958, стор. 121—137; Л. Беренштейн, В. Горак. Україна — цілинним землям. К., 1962; В. М. Тараненко. Участь трудящих України в освоєнні цілинних та перелогових земель (1954—1956 рр.). — УІЖ, 1959, № 6, стор. 46—55.

³ П. Д. Оробинский. Роль газеты «Правда» в борьбе Коммунистической партии за укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства (сентябрь 1953 — февраль 1956 г.). — Ученые записки Харьковского университета, т. CVII, стор. 353—369.

трудівників міста і села, братерська допомога робітничого класу селянству. Ця важлива проблема цікавить українських істориків, які висвітлюють її переважно на матеріалі періоду 1953—1956 рр. в розрізі виконання прийнятого на жовтневому (1953 р.) Пленумі ЦК КП України рішення про надання шефству цілеспрямованого характеру. Особливо плідно розробляли проблему союзу робітничого класу і селянства П. Г. Снітко, І. В. Шульга, Б. П. Ковалевський¹ та ін.

А. П. Хвостін розглядає діяльність колгоспного селянства України в справі розширення виробництва сировини для промисловості у 1953—1958 рр.² Це важливе питання порушує ба-

¹ П. Г. Снітко. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.). К., 1966; І. В. Шульга. Робітничий клас в боротьбі за виконання заходів КПРС по дальшому зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства (вересень 1953—1955 рр.).— Наукові записки кафедр суспільних наук Української академії сільськогосподарських наук, т. І. К., 1957, стор. 68—85; його ж. До питання про участь робітників Києва в здійсненні заходів КПРС по дальшому технічному оснащенню сільського господарства.— Наукові праці Української академії сільськогосподарських наук, т. XII. К., 1959, стор. 179—184; його ж. Допомога трудящих Московського району м. Києва колгоспному селу в здійсненні заходів КПРС по крутому піднесенню сільського господарства.— Московський район м. Києва. К., 1959, стор. 109—125; його ж. Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953—1955 рр.).— УІЖ, 1959, № 1, стор. 43—51; його ж. Допомога робітничого класу колгоспному селу. К., 1960; його ж. КП України — організатор допомоги міста селу керівними кадрами (вересень 1953—1955 рр.).— Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму Української академії сільськогосподарських наук, т. II. стор. 27—56; І. С. Кабика. Розвиток союзу робітничого класу з колгоспним селянством в період поступового переходу від соціалізму до комунізму.— Наукові записки кафедр суспільних наук Української академії сільськогосподарських наук, т. I, стор. 141—156; В. П. Попсуєв. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953—1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області).— УІЖ, 1960, № 5, стор. 64—74; В. М. Цыбулько. Крепнущая дружба. Донецк, 1961; Д. И. Мариненко. Борьба КП Украины за усиление руководящей роли рабочего класса в развитии колхозного производства в период завершения строительства социализма (1953—1958 гг.).— Труды Харьковского инженерно-строительного института, вып. 22, 1962, стор. 59—75; В. М. Чурина, В. Д. Демиденко. Союз робітничого класу і колгоспного селянства на сучасному етапі комуністичного будівництва.— Всеперемагаюча сила марксизму-ленінізму. Львів, 1961, стор. 34—49; З. С. Іванічкіна. Керівництво партійних організацій України боротьбою робітничого класу за підвищення технічного оснащення колгоспного виробництва (1959—1962 рр.).— НПІ КПРС, вип. 1. К., 1965, стор. 84—95; Є. Г. Гуменюк. Допомога міських партійних організацій України у зміцненні колгоспів керівними кадрами та спеціалістами (1959—1961 рр.).— ЗНПАКУ, 1963, № 14, стор. 63—72; Б. П. Ковалевский. Борьба КПСС за дальнейшее укрепление союза рабочего класса и крестьянства в современных условиях.— Ученые записки Академии общественных наук при ЦК КПСС, вып. 38. М., 1958, стор. 226—268; його ж. Могутня сила будови комунізму. К., 1962; О. Медяник. Місто допомагає селу підвищувати культуру.— «Соціалістична культура», 1964, № 9, стор. 16—17.

² Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период крутого подъема сельского хозяйства (1953—1958 гг.). М., 1961. стор. 241—301.

гато авторів, висвітлюючи передовий досвід буряководів, льонарів, тваринників, овочеводів, садівників та ін., однак узагальнюючого аналізу по республіці досі не було зроблено. А. П. Хвостін робить першу спробу узагальнити відповідний матеріал, відзначає важливе місце Української РСР в союзному виробництві технічних культур (25% посівної площі загалом, цукрових буряків — 53%, соняшника — 28%). На початок досліджуваного періоду урожайність технічних культур на Україні була нижчою рівня 1913 р. Тому сировинна база легкої і харчової промисловості збільшувалась помалу, а по льону навіть падала. Вона відставала від потреб промисловості. Протягом 1954—1956 рр. партія і уряд вжили рішучих заходів по збільшенню виробництва льону і цукрового буряку. А. П. Хвостіним поставлена важлива проблема діяльності селянства України в постачанні промисловості сировиною, що заслуговує на дальше всебічне опрацювання.

Історики розпочали досліджувати роль Рад на селі у розвитку сільського господарства. І. Ф. Білоус присвятив змістовну статтю місцевим Радам України в 1953—1958 рр.¹ Автор відзначає недоліки і труднощі в роботі сільських Рад в перші післявоєнні роки. Розгортанню їх роботи сприяла постанова ЦК КПРС від 10 травня 1954 р. «Про укрупнення сільських Рад та встановлення нових посадових окладів головам і секретарям сільських Рад депутатів трудящих». Територіальні межі більшості сільрад стали співпадати з границями колгоспів. Поліпшилась підготовка кадрів для місцевих Рад. Пожвавились форми їх роботи, наближаючись до життя (проведення виїзних сесій сільських Рад у селах та колгоспах, «Дня депутата») тощо. Сільські Ради стали приділяти більше уваги поліпшенню використання сільськогосподарських угідь у колгоспах, перевірці виконання Статуту сільськогосподарської артілі, перебудові діяльності культурно-освітніх установ села. Сільради займались питаннями організації соцзмагання, проходження виробничої практики колгоспниками відстаючих артілей у передовиків. Автор розглядає широкое коло питань діяльності сільських Рад серед населення. Ціне те, що він наводить узагальнюючі дані по всій республіці, не обмежуючись лише окремими прикладами, конкретно розкриває недоліки в роботі Рад.

Певне історіографічне значення мають праці юристів про діяльність місцевих Рад на селі.² Але для істориків попередю непочатий край роботи. Крім того, що І. Ф. Білоус висвітлює

¹ І. Ф. Белоус. Местные Советы Украины в борьбе за подъем сельского хозяйства. — Укрепление Союза рабочего класса и крестьянства в период крутого подъема сельского хозяйства (1953—1958 гг.). М., 1961, стор. 127—188.

² Г. Лисенко. Работа районной Рады по керівництву сільським господарством. К., 1958; Сільські Ради депутатів трудящих Станіславщини в боротьбі за піднесення господарства і культури. Станіслав, 1957.

обмежений історичний період (1953—1958 рр.), чимало аспектів діяльності Рад серед трудівників села він не порушує. Надзвичайно важливо було б прослідкувати взаємодію Рад і партійних органів та правлінь колгоспів у керівництві сільським господарством, показати на конкретному матеріалі роль Рад в налагодженні соціалістичного лобуту села тощо. Прикрим невеликом багатьох праць є відсутність уваги до Рад як органів народного управління на селі.

В центрі уваги багатьох дослідників — соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей Української РСР. У перші післявоєнні роки переважну більшість населення цього краю становили селяни-одноосібники, і їх перехід на шлях соціалізму викликав особливий науковий інтерес. Колективізація була виразним революційним процесом.

Наприкінці 50-х років М. К. Івасюта, В. П. Столяренко та інші виступили з працями, в яких досить докладно висвітлили хід колективізації в окремих областях¹. Згодом вийшли ґрунтовні дослідження на матеріалі ряду або й усіх західних областей².

М. К. Івасюта докладно розкриває соціалістичні перетворення на селі п'яти західних областей — Волинської, Львівської (до якої ввійшла колишня Дрогобицька область), Ровенської, Станіславської і Тернопільської. Обираючи для дослідження ці області, він виходив з того, що за 20 років до воз'єднання з Радянською Україною їх історичний розвиток (в межах буржуазно-поміщицької Польщі) мав спільні риси, які наклали певний відбиток і на перші соціалістичні перетворення. На широкій джерельно-літературній базі автор довів виклад історичних подій від воз'єднання до червня 1962 р. Йому вдалося чітко висвітлити багатогранну діяльність партійних організацій, сільських Рад, боротьбу трудящего селянства за створення і організаційно-господарське зміцнення й розвиток колгоспів.

Паралельно з М. К. Івасютою соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей досліджували Й. Д. Черниш та В. П. Столяренко, але обидва не в загальноісторичному, а в історико-партійному плані. Щодо загальноісторичного матеріалу книгу Й. Д. Черниша від монографії

¹ М. К. Івасюта. Нарис колективізації на Тернопільщині. К., 1958; В. П. Столяренко. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950). К., 1958.

² М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958 рр.). Львів, 1963; В. П. Столяренко. Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины (1944—1958 гг.). К., 1964 (докторська дисертація, зміст якої опублікований в згаданій вище брошурі та шести наукових статтях).

М. К. Івасюти відрізняє те, що його дослідження базується на ширшій джерельно-літературній основі з усіх західних областей, включаючи Закарпатську та Чернівецьку, приділяється більше уваги розкриттю зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

В. П. Столяренко, крім висвітлення тих самих питань (із залученням певного нового фактичного матеріалу), якими займалися попередники, особливу увагу приділив розкриттю великої допомоги Комуністичної партії, Радянського уряду і братніх народів СРСР західним областям Української РСР, ролі машино-тракторних станцій, зокрема, їх політвідділів (1950—1953 рр.) у перетворенні сільського господарства.

Всі автори великих монографій багато уваги приділяють показу недоліків та труднощів колгоспного будівництва в західних областях — механічному перенесенню сюди методів та форм колективізації, характерних для східних областей, ігноруванню місцевих особливостей тощо.

В цілому в монографіях детально розглядаються всі основні питання: діяльність земельних громад і їх роль у підготовці переходу селянства до колективного господарювання, створення, укрупнення та організаційно-господарське зміцнення колгоспів, висвітлення успіхів передовиків колгоспного виробництва. Недоліком цієї літератури є те, що автори зовсім мало уваги приділяють діяльності радгоспів, зв'язкам колгоспів та радгоспів.

Зростання культури села за післявоєнні роки в українській радянській історіографії досліджується досить широко. Праці Г. М. Окладного, В. С. Петренка, І. Є. Трофимчука, Г. І. Ясницького¹ ґрунтуються на широкій джерельно-літературній базі і висвітлюють різні історичні періоди, доповнюючи одна одну. Г. М. Окладний доводить виклад подій до 1956 р., обмежуючись переважно матеріалами Харківщини, Г. І. Ясницький — до 1957 р., І. Трофимчук обирає хронологічні межі п'ятої п'ятирічки, В. С. Петренко — 1953—1961 рр.

Найбільше уявлення про дослідження цієї теми дає монографія В. С. Петренка, який починає книгу з розкриття матеріальних передумов зростання культурного рівня колгоспного селянства. Автор підкреслює роль сільських загальноосвітніх шкіл у підготовці кадрів для колгоспного виробництва, шкіл

¹ Г. М. Окладной. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. Харьков, 1958; В. С. Петренко. Розквітає культура села. К., 1962; його ж. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України, (1953—1961 рр.). К., 1964; І. Е. Трофимчук. Завоювання культури — народу (из истории руководства парторганизаций Украины культурным строительством в деревне в 1951—1955 годах). Одесса, 1959; Г. І. Ясницький. Піклування Комуністичної партії України про піднесення культурного рівня колгоспного селянства в післявоєнні роки (1945—1957). — Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму, Української академії сільськогосподарських наук, т. II. К., 1958, стор. 195—219 та ін.

сільської молоді та заочних — у підвищенні загальноосвітнього і агротехнічного рівня колгоспників. Розкривається робота вищих, середніх і професійних сільськогосподарських учбових закладів. Багато уваги приділяється також культурним заходам на селі.

Вийшло чимало праць (правда, більшість з них публіцистичного плану) про культурно-освітню роботу на селі, про ентузіастів цієї справи, лекційну пропаганду¹. Важливою умовою розвитку культури на селі є створення її матеріальної бази, зокрема спорудження клубів, бібліотек, шкіл. Це знайшло своє відображення в працях істориків, які окремо розглядають дане питання².

Ще слабо досліджується істориками зростання добробуту, матеріального становища селянства Радянської України. Спеціально цією темою дослідники майже не займаються. Вони висвітлюють її здебільшого з питанням піднесення культурного рівня села. Досі вийшли з друку лише окремі брошури та статті з цієї тематики³. Тим часом зростання добробуту та поліпшення матеріального становища сільських трудивників в післявоєнні роки заслуговує на монографічне дослідження.

Історіографічну цінність безумовно становлять праці, в яких висвітлюється конкретний передовий досвід у сільському господарстві. Серед них найбільший інтерес викликають виступи керівників та передовиків сільськогосподарського виробництва як безпосередні свідчення учасників історичних подій. Це —

¹ А. Санцевич. Важлива ділянка комуністичного виховання (огляд брошур про досвід культурно-освітньої роботи на селі). — «Комуніст України», 1963, № 4, стор. 92—95; Культурно-освітня робота на селі. К., 1957; П. Спиця. Культурно-освітня робота в колгоспі. К., 1952; М. П. Теселько. Работа культурно-просветительных учреждений на селе в современных условиях. — Научные записки Днепропетровского горного института, вып. 1, 1961; С. Иваненко. Культурное строительство в колхозах [Харцизький район Донецької області]. Сталино, 1950; Н. М. Бріль. Культурно-освітня робота серед механізаторів. Харків, 1955; Р. Д. Чайчук. Про роль сільських клубів у політичному вихованні селян. — УІЖ, 1963, № 2, стор. 108—110; К. Даннік. Лекційна робота в сільському районі [Вільшанському]. К., 1951; М. І. Зімберт. Сільський лекторій. Вінниця, 1956.

² О. А. Червінський. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між XX і XXII з'їздами КПРС. — УІЖ, 1965, № 1, стор. 66—74.

³ Див., наприклад, О. О. Сторожук. Зростання добробуту і культури селян України за роки Радянської влади. К., 1958; О. Огородник. Піднесення добробуту українського народу в післявоєнні роки. К., 1957; П. К. Новацький. Підвищення матеріального добробуту селянства в період боротьби партії за кутре піднесення сільського господарства (1953—1958 рр.). — Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету, № 11. К., 1963, стор. 55—63; В. И. Булах. Повышение материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства на основе дальнейшего организационно-хозяйственного укрепления колхозов в 1956—1959 гг. [на матеріалах Харківської області]. — Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины, вып. 3. Харьков, 1964, стор. 97—108.

брошури та статті голів колгоспів, директорів радгоспів та МТС, передових механізаторів та ін.¹ Автори не обмежуються розкриттям власного досвіду і життєвого шляху, а й висвітлюють також трудові діла і життя своїх товаришів, велику увагу приділяють питанням соціалістичного змагання.

Розвиток сільського господарства району, праця його трудівників — у центрі уваги змістовних брошур і статей секретарів райкомів та первинних партійних організацій². Вони заповнюють прикру прогалину нашої історичної літератури. Розкриваючи керівну діяльність партії, автори переконливо показують зростання людей села, їх спрямування і підхід до трудових подвигів. Шкода лише, що автори подібних праць не завжди дотримуються принципу історизму, не часто датують події. Особливий інтерес викликає брошура Н. Бугаєнка, в якій автор висвітлює шляхи перетворення відсталого району в передовий.

Тематично споріднені з працями новаторів сільськогосподарського виробництва цікаві брошури і статті істориків, економістів, публіцистів³. Більшість праць написана в економічному пла-

¹ Див., наприклад, Г. Є. Буркацька. Як ми виконуємо головне завдання в сільському господарстві. К., 1953; Ф. И. Дубковецкий. Трудовое будни колхоза «Здобуток Жовтня». М., 1957; М. Посмітний. В чорноморських степах. К., 1953; М. А. Посмітний, И. П. Лутов. Колхоз имени Буденного [зараз ім. XXI з'їзду КПРС]. М., 1955; К. Е. Цыбенко. В. С. Мерзляков. Как колхоз «Большевик» стал передовым. М., 1955; Н. П. Макаров, К. Ф. Цимиданов. Старо-Бешевская МТС. М., 1955; *Н. Бредюк. Сила почасового графика. М., 1950; С. Д. Виштак. Досвід вирощування цукрових буряків і кукурудзи. К., 1953; Є. Долинюк. Ми — покоління щасливих. К., 1964; М. Гнатенко. На батьківщині перших п'ятиотенниць. К., 1952; Розповідають комбайнери України. К., 1957; Передові механізатори колгоспного виробництва. К., 1955.

² Н. Бугаєнко. Будні Рокитнянського району. К., 1956; З. Глухов. Організаторська робота сільського райкому партії. К., 1956; його ж. Організатори більших дел. Об опыте работы с колхозными кадрами в Маринском районе. Донецк, 1961; І. Курінний. Парторганізація району в боротьбі за піднесення сільського господарства. К., 1951; Ф. Мадідонський. В боротьбі за розвиток тваринництва. — «Комуніст України», 1955, № 3, стор. 35—43; Сільські партійні організації [з досвіду організаторської і політичної роботи партійних організацій колгоспів та радгоспів України]. К., 1961.

³ Див., наприклад, О. А. Лаппо. Україна на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. — «Механізація сільського господарства», 1956, № 8, стор. 6—7; Передові колхозы — участники выставки. М., 1955; Передовий досвід вирощування озимої пшениці (збірник статей). К., 1955; Н. І. Пшеничний. Про деякі резерви збільшення виробництва зерна в Українській РСР. К., 1957; Передовий досвід у тваринництві. К., 1954; Винницькіє животноводы. М., 1956; Б. В. Горак. Мар'їнські комуністи в авангарді трудівників села. К., 1961; Шполянський район. М., 1953; За изобилие. Из опыта работы передовиков сельского хозяйства Крымской области. Симферополь, 1952; Из скариницы передового досвіду. Досягнення передових колгоспів. МТС і радгоспів Одещини — учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1954 року. Одеса, 1954; На подьеме. Очерки о передовиках сельского хозяйства. Харьков, 1955; М. О. Артюховський, П. П. Пасічник. Семирічний план розвитку колгоспу ім. XX з'їзду КПРС [Костянтинівського району Донецької області]. К., 1959; В. С. Близнєць, «Дружба» стає маяком. К., 1964;

ні, тому авторів насамперед цікавить розвиток сільськогосподарського виробництва. Безпосередньо трудівникам села приділяється порівняно невелика увага. Значно ширше показана діяльність селянства Української РСР в нарисово-публіцистичних працях. Однак вони не дають повної картини цієї сфери життя, недостатньо розкривають труднощі та недоліки в сільськогосподарському виробництві.

Праці, присвячені важливим економічним проблемам сільського господарства післявоєнного періоду (особливо за 1953—1958 рр.), розкривають суспільні відносини на селі. Тому слід зробити невеликий огляд відповідної літератури, акцентуючи увагу на відображенні в ній трудових справ і життя сільського населення республіки.

Значна увага в українській радянській науковій літературі приділяється електрифікації сільського господарства¹. Електрифікація виробничих процесів на селі та побуту його трудівників відіграє велику роль в соціалістичному та комуністичному будівництві. Автори звертають увагу на хиби, що мали місце в цьому питанні: захоплення спорудженням малопотужних, дрібних колгоспних електростанцій (переважно ГЕС), заборона підключати колгоспи до державної електромережі. Після ХХ з'їзду КПРС значно розширилась електрифікація села, головним чином за рахунок побудови міжколгоспних електростанцій і підключення до дешевих державних джерел енергії.

Відзначається ще низький на той час рівень електрифікації сільського господарства республіки. Повністю електрифіковані були лише села важливих економічних районів — Донбасу, Придніпров'я, Криму. Оскільки на сьогодні згадане питання висвітлюється переважно в економічному плані, перед істориками стоїть завдання показати участь колгоспного селянства у споруд-

І. П. Лутов. 20 років МТС ім. Т. Г. Шевченка [нарис про організацію і діяльність першої в країні машинно-тракторної станції]. Київ—Харків, 1949; Г. Романенко. Старейшая МТС страны.— «Социалистическое сельское хозяйство», 1954, № 9, стор. 63—72.

¹ П. Богдашкін. Сільська електрифікація України. К., 1948; І. Ф. Мукомель. Велика сталинська будова на Дніпрі і перспективи розвитку сільського господарства зрошуваних районів Півдня Української РСР. К., 1951; А. І. Консевіч, Я. А. Шевченко. Пути развития электрификации сельских районов Украинской ССР. К., 1956; М. С. Черненко. Електрифікація сільського господарства Української РСР.— Наукові записки Київського університету, т. XVI, вип. X. Збірник кафедри політекономії, № 2, К., 1957, стор. 103—117; його ж. Економічне значення гідроелектростанцій та їх роль в електрифікації сільського господарства УРСР.— Вісник Київського університету, № 1, серія економіки і права, вип. 1, 1958, стор. 47—55; І. Оніщенко. Ленінський план електрифікації сільського господарства і боротьба КП України за його виконання (1946—1950 рр.).— Наукові записки Київського філіалу музею В. І. Леніна при ЦК КП України. К., 1958, стор. 51—90; Ю. А. Степаненко, О. А. Миронов. Развитие электрификации колхозов Винницкой области в послевоенный период.— Ученые записки Винницкого пединститута, т. V, ч. 1, 1957, стор. 77—89 та ін.

дження електростанцій на селі, трудові діла працівників сільських електростанцій, їх вклад в електрифікацію виробничих процесів тощо.

Науковці розглядають також роль машинно-тракторних станцій у розвитку сільськогосподарського виробництва¹. Особливо плідно попрацював над цим питанням О. С. Новик, прослідкувавши діяльність МТС України за весь післявоєнний період аж до їх реорганізації. В науковій літературі обґрунтовується необхідність цієї реорганізації. Однак і тут автори цікавляться лише економічною стороною. Великий інтерес з точки зору історичної науки становлять творча діяльність робітників, інженерно-технічних працівників, механізаторів, їх взаємовідносини з колгоспниками. На спеціальне дослідження заслуговує діяльність великого загону механізаторів у складі колгоспів.

Досить широко розглядаються питання піднесення врожайності, розвитку тваринництва в різних природних зонах (степовій, поліській тощо)².

Найявністю значної економічної і нарисово-публіцистичної лі-

¹ А. С. Новик. Роль машинно-тракторних станцій в подьеме колхозного производства в годы четвертой пятилетки [на матеріалах східних областей Української РСР].— Сборник научных трудов Винницкого медицинского института, т. II, вып. 1, 1957, стор. 39—57; його ж. Роль МТС в поширенні і впровадженні в колгоспне виробництво досягнень науки і передового досвіду в четвертій п'ятирічці [на матеріалах Української РСР].— Наукові записки Київського університету, т. XVI. Збірник історико-філософського факультету, № 9, 1958, стор. 211—226; його ж. Реорганізація МТС — необхідна умова для дальшого зміцнення колгоспного виробництва [на матеріалах Житомирщини].— Наукові записки Бердичівського педінституту, т. 2, 1961, стор. 3—15; В. А. Шпак. МТС — решающая сила в развитии колхозного производства.— Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов Харькова, вып. II, 1957, стор. 191—203.

² В. М. Шишкин. Борьба КПСС за восстановление и развитие свеклосеяния на Украине в годы четвертой пятилетки.— Труды Одесского сельскохозяйственного института, т. XIV, 1958, стор. 165—175; О. І. Федоров. До питання про розвиток бурякосіяння на Україні за роки Радянської влади.— Торжество ідей комунізму. К., 1957, стор. 452—475; Г. В. Ларін. Комуністична партія України — організатор піднесення соціалістичного землеробства.— Наукові записки кафедри марксизму-ленінізму Української академії сільськогосподарських наук, т. II, 1958, стор. 57—75; А. Г. Зайцев. Развитие животноводства в степных районах Украины в послевоенный период (1945—1956 гг.).— Научные записки Днепропетровского университета, т. 66, вып. 6, Харьков, 1958, стор. 197—210; А. Г. Зайцев, В. А. Новицкий. Развитие материально-технической базы сельскохозяйственных степных районов Украины в послевоенный период [на прикладі Дніпропетровської та Запорізької областей].— Там же, стор. 211—226; М. В. Арамбалык. Из опыта борьбы партийных организаций за повышение урожайности сельскохозяйственных культур в колхозах Сталинской области (1948—1950 гг.).— Труды Донецкого индустриального института, т. XXX, серия общественных наук, вып. 1, 1958, стор. 153—176; Б. Г. Епштейн. Развитие громадського господарства поліських колгоспів Житомирщини в післявоєнний період.— Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. V, 1958, стор. 117—133.

тератури із згаданих вище питань наводить на думку про необхідність широкого вивчення в історичному плані трудових звершень і суспільно-політичного життя різних загонів трудящих села — хліборобів, тваринників, колгоспних і радгоспних механізаторів тощо. Такі історичні дослідження дадуть велику практичну користь. Досить відчутною є тенденція висвітлювати певну тему на матеріалі кількох, часто довільно вибраних областей. Іноді це веде до безвідповідальності дослідників, які обмежуються наведенням численних фактів з усіх обраних областей; не дають істотних узагальнень ні по республіці, ні по даних областях, ні по кожній з них, тоді як доцільніше вивчати історію селянства за певними районами, що мають свою специфіку, яка накладає відбиток як на трудову діяльність, так і на інші сторони життя селян.

Останнім часом розгорнулося вивчення історії селянства Радянської України в період розгорнутого будівництва комунізму. Найбільше матеріалів з цього питання вміщує «Український історичний журнал». Автори статей концентрують увагу головним чином на важливих проблемах розвитку сільського господарства, на нових явищах на селі — русі за комуністичну працю, громадських засадах, різних формах навчання трудівників села¹. Значна увага приділяється допомозі відсталим колгоспам з боку передових.

¹ Е. П. Талан. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958—1961 рр.).— УІЖ, 1961, № 5, стор. 39—47; П. С. Кривко, В. О. Птущенко. Нові форми змагання в сільському господарстві [на матеріалах Вінницької області].— УІЖ, 1962, № 1, стор. 25—32; М. А. Посмитний, П. А. Ершов. Форми и методы воспитания колхозников сельскохозяйственной артели им. XXI съезда КПСС.— Коммунистическое воспитание трудящихся в период развернутого строительства коммунизма. Одесса, 1960, стор. 75—78; П. С. Столяр. Ростки нового, коммунистического отношения к труду на селе [на матеріалах Фрунзенського району Одеської області].— Там же, стор. 78—83; Л. С. Кушко. Массовое освоение сельскохозяйственной техники — один из ростков нового в коммунистическом строительстве.— Там же, стор. 83—87; Д. П. Костенко. Соціалістичне змагання тваринників півдня України в 1956—1962 рр.— УІЖ, 1964, № 4, стор. 98—99; Є. Я. Безпалко. Діяльність партійних організацій України по підвищенню дєвості ідеологічної роботи на селі (1959—1961 рр.).— УІЖ, 1964, № 1, стор. 3—11; В. В. Горак. Мар'їнські комуністи в авангарді трудівників села. К., 1961; Ягодо ж. Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському господарстві (1953—1963 рр.).— УІЖ, 1964, № 3, стор. 50—57; О. І. Дудник. На піднесенні. Комуністи колгоспу ім. Мічуріна Мар'їнського району в боротьбі за дострокове здійснення семірічки. Донецьк, 1959; М. Х. Савченко. Наша школа передового досвіду. К., 1960; М. Ф. Коротун. Школи передового досвіду. Харків, 1964; Л. Ю. Беренштейн, І. В. Шульга. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953—1963).— УІЖ, 1963, № 5, стор. 65—71; В. Ю. Моциль, І. М. Склярєнко. Назрілі питання сільського будівництва. К., 1961; О. Штепєла. Комсомольці України ширять вочин черкашан.— «Соціалістична культура», 1964, № 2, стор. 13—14; Д. П. Костенко. Партійні організації Дніпропетровщини в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1961 рр.).— УІЖ, 1962, № 1, стор. 33—39; Ф. К. Бєлявін.

Позитивною особливістю досліджень є те, що автори акцентують увагу читача на нових явищах в українському селі в період будівництва комунізму, наводять багато прикладів з життя і діяльності як колективів, так і окремих осіб, прагнуть зробити узагальнення. Однак теоретичний рівень таких праць загалом не високий. Це пояснюється однобічністю висвітлення історичного процесу, бо автори пишуть здебільшого про досягнення і обминають труднощі, які мали місце в роки виконання семирічного плану.

Особливо це видно у ставленні до необгрунтованої перебудови партійного і державного керівництва за виробничим принципом. У статтях одностайно вихвалявся такий захід. Вийшло кілька праць з цього питання¹. Тепер після всебічно обгрунтованих рішень і вказівок жовтневого, листопадового (1964 р.) і березневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС є можливість зважати, що позитивного і помилкового зроблено в галузі сільського господарства, які зустрічались труднощі.

Автори згадуваних праць не відзначали, як з 1959 р. звизились темпи розвитку сільського господарства (у порівнянні з попереднім п'ятиріччям). Сталось це внаслідок ряду причин. Вимоги економічних законів розвитку соціалістичного господарства враховувались недостатньо, а часом навіть ігнорувались. Перед сільським господарством ставились завдання, які недостатньо підкріплювались необхідними економічними заходами. Мало уваги приділялось піднесенню культури сільського господарства.

Для об'єктивного висвітлення стану і розвитку сільського господарства Української РСР в період будівництва комунізму необхідно конкретно показати не тільки досягнення, а й певні недоліки, лише тоді матимемо правдиву картину. В цьому відношенні приклад історикам подає Комуністична партія.

Серйозною хибою праць, присвячених селу України в післявоєнний період, є те, що вони в переважній більшості побудовані на досить обмеженому матеріалі життя і діяльності колгоспного селянства, тоді як значну частку в сільськогосподарське виробництво вносять і працівники радгоспів. У Програмі ЦК

КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1960 рр.).— УІЖ, 1961, № 4, стор. 22—32; П. П. Козир. У боротьбі за ліквідацію відставання колгоспів.— УІЖ, 1964, № 2, стор. 19—25; В. М. Куріло. Колхозные партійные організації України в боротьбі за підйом сільського господарства (1959—1962 гг.).— Организаторская и политическая работа партии на селе. М., 1963, стор. 93—139; Б. Вольтовский. За дальше піднесення сільського господарства.— «Економіка Радянської України», 1962, № 1, стор. 11—17; В. Кулик. Встанем вровень с героями.— «Молодой коммунист», 1962, № 3, стор. 41—45 та ін.

¹ Див., наприклад, М. В. Шевченко. Сільський виробничий партком діє. З досвіду роботи парткому [Миргородського] виробничого колгоспно-радгоспного управління. К., 1964.

КПРС зазначено: «Дедалі більшу роль у розвитку сільського господарства відіграють радгоспи — провідні соціалістичні підприємства на селі. Радгоспи покликані бути для колгоспів зразком передових, науково обгрунтованих, економічно вигідних методів ведення суспільного виробництва, високої культури і продуктивності праці»¹. Це положення ще слабо використовується нашими істориками. В нарисово-публіцистичному плані про радгоспи написано чимало праць². Щоправда, вони здебільшого розкривають досвід передових радгоспів республіки та їх кращих працівників. У ряді брошур і статей на основі аналізу стану в певний історичний період висвітлюються завдання, які стоять перед радгоспним виробництвом. Окремі праці написані в економічному плані³.

Важливе завдання істориків висвітлити не лише трудові та громадські справи колективів радгоспів, їх безпосередню допомогу колгоспникам, а й створити праці, де б гармонійно були показані обидва великі загони працівників сільського господарства республіки.

В літературі, присвяченій сільському господарству і селянству Радянської України, післявоєнний період відображується нерівномірно. Найбільше досліджується відбудовний етап 1945—1950 рр. та 1953—1958 рр. Таке становище зв'язано значною мірою з періодизацією, в центрі якої стояв вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Багато дослідників брали цю історичну подію за вихідну дату своїх праць, виклад яких доводився не лише до 1958 р., а й до 1960—1963 рр. Звичайно, вересневий Пленум і заходи, намічені ним, відіграли велику роль в розвитку сільського господарства. Однак в післявоєнний період важливі узагальнюючі підсумки розвитку народного господарства підводились за п'ятиріччями. Виходячи з цього, напевно, слід було б і створювати свої праці історикам. Так зробив, наприклад, Г. Н. Пеньков. Він обрав для свого дослідження період 1950—1955 р.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 67.

² А. Коваль. Перетворити радгоспи України в зразкові, високорентабельні підприємства.— «Комуніст України», 1954, № 7, стор. 19—26; Я. Лисовский. Развитие совхозов Украины.— «Социалистическое сельское хозяйство», 1953, № 7, стор. 62—69; Я. М. Ефимович, Н. Я. Дорошенко. Пивненковский свеклосовхоз [Тростянецького району Сумської області]. М., 1954; М. Д. Назаров. Совхоз «Любомировка» [Дніпропетровської області]. М., 1956; А. Л. Воедино. Племенной совхоз «Тростянец» Черниговской области. М., 1954.

³ М. С. Погорелов. Питання дальшого зміцнення економіки радгоспів України. К., 1957; його ж. До питання про будівництво та розвиток зернових радгоспів на Україні.— Наукові записки Київського університету, т. XVI, вип. 10. Збірник кафедри політекономії, № 2, 1957, стор. 119—132; Л. В. Погорелова. Шляхи підвищення продуктивності праці в радгоспному тваринництві.— Наукові записки кафедри суспільних наук Української академії сільськогосподарських наук. К., 1957, стор. 251—263.

Серйозним недоліком літератури, що розглядається, є те, що в ній достатньою мірою не прослідковується процес руху населення з села і в село. Якщо питання про зміщення села кваліфікованими кадрами з міста ще більш-менш повно висвітлюється (до речі, це кількісно нечисельна категорія), то рух сільського населення у міста майже не розглядається. А це важлива проблема, від якої залежить правильне трактування багатьох інших—інтенсифікації сільськогосподарського виробництва; постачання його новою технікою тощо. Вивчення згаданих питань має велике практичне значення.

Розгляд історичних праць про селянство Української РСР в післявоєнний період дає можливість зробити певні висновки про їх джерельно-літературну базу. Автори широко використовували партійні архіви (ПА ІІП ЦК КП України, партархіви областей, рідше — райкомів партії), а також відомчі (Міністерства сільського господарства УРСР; тощо), періодичну пресу (переважно союзна, республіканську, обласну, слабо — районну, багатотиражки). Висвітлюючи періоди, близькі до наших днів, автори вдавались до поточних архівів. Державні ж архіви залишались майже недоторканими, хоч окремі нечисленні посилання на них свідчать про наявність в них цінного матеріалу. Очевидно, таке нерівномірне використання архівних матеріалів пояснюється тим, що дана тематика розроблялась здебільшого в історико-партійному плані.

За останні роки вийшли нові книги з історії українського села в період розгорнутого будівництва комунізму. Автори продовжують досліджувати згадувану вище тематику, а також порушують нові питання¹. Висвітлюється боротьба трудівників се-

¹ Ю. Н. Скрипник. Партійні організації України в боротьбі за інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва (1959—1962 рр.).— НПІ КПРС, вип. 1, стор. 73—83; його ж. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ділової кваліфікації працівників сільського господарства (1959—1962 рр.).— НПІ КПРС, вип. 2, стор. 55—63; Л. В. Довжик. Організаторська робота Комуністичної партії України по підвищенню економічних знань керівних кадрів сільського господарства (1961—1964 рр.).— НПІ КПРС, вип. 2, стор. 77—88; його ж. Керівництво сільських партійних організацій України економічною освітою механізаторських кадрів (1961—1964 рр.).— НПІ КПРС, вип. 1, стор. 96—106; В. К. Караваєв. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства.— НПІ КПРС, вип. 1, стор. 107—115; Є. Г. Гумєнюк. Допомога місцевих партійних організацій України у зміцненні колгоспів керівними кадрами та спеціалістами (1959—1961 рр.).— ЗНПАКУ, № 14, 1963, стор. 63—72; Л. А. Щирскія. Руководство партійних організацій новими формами изучения и распространения передового опыта в сельскохозяйственном производстве (1959—1961 гг.).— Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР, вып. IV, Харьков, 1965, стор. 116—126; її ж. Некоторые вопросы деятельности областных партийных организаций по внедрению достижений науки и передового опыта в сельскохозяйственное производство (1959—1961 гг.).— Вестник Харьковского университета, серия истории КПСС и истории народов СССР, вып. 2, 1965,

ла за інтенсифікацію виробництва, підготовку сільськогосподарських кадрів, зростання культурно-освітнього рівня трудящих, поширення передового досвіду. При цьому значна увага приділяється бригадирам, агрономам, механізаторам, а не переважно, головам колгоспів, як це було раніше. Такі дослідження відзначаються більш широким використанням джерел та літератури.

Лише в 1966 р. вийшла перша монографія про колгоспне селянство Української РСР (1951—1958 рр.)¹. У книзі значне місце відводиться матеріально-технічному оснащенню колгоспного виробництва як важливій передумові трудових успіхів. На великому фактичному матеріалі автор висвітлює зростання політичної і трудової активності селянства, його участь в управлінні колгоспами, в господарському й культурному будівництві.

Цілком правильно автор показує, що внаслідок піднесення колгоспного виробництва поліпшувався добробут трудящих села, неухильно зростав їх загальноосвітній і культурний рівень. Отже, праця Є. П. Талан є серйозним дослідженням досить складних питань життя і діяльності колгоспного селянства України періоду завершення будівництва соціалізму. Однак книга не позбавлена й деяких недоліків. У вступі дається лише перелік (і то не повний) використаних джерел та літератури. Широко використавши цінні архівні матеріали, опубліковані документи, Є. П. Талан слабо залучила різноманітну спеціальну літературу з теми.

Гідним вкладом в українську радянську історичну науку є монографія В. В. Горака, в якій на великому фактичному матеріалі розкривається організація пропаганди і впровадження передового досвіду в сільському господарстві Української РСР у 1956—1966 рр.² Автор вдало викладає теоретичну основу поши-

стор. 130—135; В. І. Марченко. Партиїні організації України на чолі руху сільської молоді за комуністичну працю (1959—1961 рр.).—НПІ КПРС, вип. 9. К., 1966, стор. 110—124; Є. Я. Безпалко. Діяльність партійних організацій України по вихованню колгоспного селянства в дусі комуністичного ставлення до праці (1959—1961 рр.).—Там же, стор. 125—137; В. В. Діденко. Комуністи в авангарді боротьби за вищу продуктивність праці у колгоспах України (1956—1961 рр.).—Там же, стор. 138—151; В. П. Мольченко. Комуністична партія України в боротьбі за відновлення і розгортання діяльності культурно-освітніх закладів на селі в післявоєнний період (1944—1950 рр.).—НПІ КПРС, вип. 10, стор. 148—158; М. П. Теселько. Шефська допомога міста сільським культурно-освітнім закладам в 1956—1961 рр.—Там же, стор. 172—185; М. П. Недо. Сільська інтелігенція — активний помічник Комуністичної партії в культурно-виховній роботі на селі.—Там же, стор. 199—211; В. І. Марченко. Робота партійних організацій України по пропаганді економічних знань серед сільської молоді (1959—1961 рр.).—НПІ КПРС, вип. 12. К., 1966, стор. 99—109.

¹ Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.). К., 1966.

² В. В. Горака. Досвід мас — на службу комунізму. Організаторська робота партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сіль-

рення передового досвіду, розкриває тісний взаємозв'язок науки і практики. Докладно висвітлюється значення соціалістичного змагання для пропаганди і впровадження передового досвіду. Монографію В. В. Горака вигідно відрізняє від переважної більшості інших книг з поточної історії наявність досить ґрунтовного огляду праць попередників, а також використаних джерел. Автор провів конкретні соціальні дослідження з теми.

В. В. Горак викрив недоліки й помилки пропаганди і впровадження передового досвіду, що були наслідком суб'єктивістських перекирчуень, і переконливо показав цілковите утвердження наукового підходу до керівництва сільським господарством після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Певні узагальнення з проблеми, що розглядається в даній статті, містить колективна монографія, підготовлена істориками України до 50-річчя Великого Жовтня, — «Історія селянства Української РСР», т. II (К., 1967). В книзі висвітлюється історичний шлях колгоспного селянства республіки в роки четвертої п'ятирічки (розділ VIII), на завершальному етапі будівництва соціалізму (розділ X), в період розгорнутого будівництва комунізму (розділ XI). Окремий розділ (IX) присвячується соціалістичній перебудові сільського господарства в західних областях УРСР (1946—1950 рр.). Однак монографія не охоплює таку категорію сільських трудівників, як працівники радгоспів.

Загалом останні праці про село України, порівняно з попередніми, є безсумнівним кроком уперед, свідчать про сприятливі перспективи дальшого успішного дослідження даної проблематики.

Розглянута література свідчить про певні досягнення у вивченні історії колгоспного селянства Української РСР післявоєнного періоду, зокрема, в дослідженні таких важливих питань, як соціалістичне змагання трудівників села, підготовка висококваліфікованих кадрів, поширення передового досвіду тощо. Перед науковцями попереду ще велике завдання: дати широкую узагальнюючу картину життя і виробничих звершень всіх трудящих села — колгоспників, робітників радгоспів та об'єднань «Сільгосптехніки», інтелігенції. Це особливо важливо, оскільки «селянство — вірний союзник робітничого класу — стало активною силою будівництва комуністичного суспільства»¹.

ського господарському виробництві України між XX і XXIII з'їздами КПРС. К., 1966.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 35.

А. В. Санцевич

ТРУДЯЩИЕСЯ ПОСЛЕВОЕННОГО СЕЛА УКРАИНЫ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

Украинские советские историки поднимают актуальные вопросы истории села УССР послевоенного периода — руководящая роль Коммунистической партии в сельском хозяйстве, трудовая активность крестьян, организационно-хозяйственное укрепление колхозов, социалистическое соревнование, повышение культурного и материального уровня трудящихся села, новые починны в период коммунистического строительства и др. В последние годы развернулась монографическая разработка тем. Однако в исследуемой литературе преобладают брошюры и статьи по частным вопросам проблемы.

Авторы отводят определенное место освещению восстановления сельского хозяйства республики в первые годы после Великой Отечественной войны, особенно полно раскрываются дела тружеников украинского колхозного села в 1953—1958 гг. В последнее время развернулось изучение истории крестьянства Советской Украины периода коммунистического строительства. Уделяется внимание укреплению союза рабочего класса и крестьянства, помощи селу со стороны города, братским связям украинского крестьянства с тружениками села других союзных республик, работе сельских Советов.

В историографии, посвященной селу Украинской ССР послевоенного периода, есть недостатки и пробелы. Авторы преимущественно концентрируют внимание на достижениях передовых колхозов и совершенно слабо показывают преодоление трудностей в сельскохозяйственном производстве, отчего получается явно неполная картина сельской жизни. Почти совсем не раскрываются дела работников совхозов.

В целом же, привлеченная литература свидетельствует об определенных достижениях в исследовании данной тематики. На Украине есть основательно подготовленный отряд историков, способных выполнить возложенные на них ответственные задачи изучения истории села своей республики.

ІСТОРИОГРАФІЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції завжди широко відображався в радянській історіографії. Досить значна увага серед актуальних питань цієї проблеми відводилась історії більшовицької преси. Кожна з історико-партійних праць, присвячених дослідженню проблем Жовтневої революції, так чи інакше торкалась питань становлення, розвитку і діяльності більшовицької преси, цієї важливої ідеологічної зброї партії, оскільки, як зазначав В. І. Ленін, між боротьбою робітничого класу і створенням та діяльністю більшовицької преси є найтісніший зв'язок¹. Розробка проблем історії преси часів революції почалась із висвітлення діяльності центральних більшовицьких друкованих органів.

У даній статті поставлено за мету прослідкувати процес накопичення наукових знань з історії більшовицької преси України і одночасно зроблено спробу встановити ступінь розробки теми.

За своїм характером і цільовим призначенням більшовицька преса на Україні, як і в цілому по Росії, поділяється на кілька типів: видання більшовицьких комітетів, військових організацій при більшовицьких комітетах або військових більшовицьких комітетів, радянська преса, редагована більшовиками, та профспілкові газети. Відразу зауважимо, що в історичній літературі (за винятком дисертації І. Б. Шоскіна) преса більшовицьких Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів не стала предметом спеціального дослідження. Тому в статті не порушуються питання, зв'язані з цим видом більшовицької періодики.

З березня 1917 по лютий 1918 р. більшовицькі комітети та воєнні організації при них видавали на Україні 14 газет: «Пролетарій» (Харків), «Голос социал-демократа» (Київ), «Донецкий пролетарій» (Луганськ), «Донецкий пролетарій» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Солдатская жизнь» (Катеринослав), «Солдатская мысль» (Одеса), «Правда гренадерская» (Південно-Західний фронт), «Голос пролетария» (Одеса), «Борьба» (Вінниця), «Молот» (Полтава), «Красное знамя» (Могилів-По-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 161.

дільський), «Пролетарское знамя» (Миколаїв) і «Таврическая правда» (Сімферополь). Крім агаданих, тоді ж більшовицькими були: «Пролетарская мысль» — орган Київської Ради робітничих депутатів, обласної Ради робітничих депутатів, Центральної ради профспілок та Української ради фабзавкомів, діяльність якої скеровував Київський більшовицький комітет, а також газета ЦВК Рад України — першого Радянського уряду України «Вісник Української Народної Республіки» та «Вестник Украинской Народной Республики». Отже, 17 більшовицьких газет становили, в основному, джерельну базу дослідників, що вивчали даний період.

До Великої Вітчизняної війни в українській радянській історіографії не було спеціальних праць, присвячених історії більшовицької преси або її окремим питанням. Виняток становлять статті В. Манілова з історії більшовицької преси на Україні¹, написані за матеріалами Київського Істпарту, які не потребують більш детального аналізу².

Вже в післявоєнні роки вийшла стаття А. Ф. Бережного «Література про більшовицьку пресу 1917 року»³, в якій автор суворо дотримуючись принципу наукової класифікації літератури за її видами, склав список всіх праць, що вийшли в СРСР і стосуються історії центральних та місцевих газет. Ця історико-бібліографічна стаття надала великої допомоги науковцям.

В. П. Будников⁴ розглядає історіографію більшовицької преси, що видавалась в Росії в 1917 р., порушує ряд важливих питань, не висвітлених історичною наукою. Чільне місце в дослідженні відводиться розгляду фундаментальних праць про центральні друковані органи партії, а також великим монографіям з історії преси більшовиків Білорусії та Вірменії. Історіографія більшовицької преси України, представлена здебільшого окремими статтями, залишалась поза увагою автора.

Питанням історіографії більшовицької періодики України присвятив свою статтю Ю. М. Гамрецький⁵, який приходить до висновку про відсутність у відповідних працях порівняльного аналізу матеріалів, вміщених у більшовицьких газетах. Харак-

¹ «Червона преса», 1927, № 34, стор. 61—66; № 5, стор. 46—54; № 8-9, стор. 44—51.

² «Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР», 1963, № 6, стор. 63—70.

³ А. Ф. Бережной. Литература о большевистской печати 1917 года. Материалы для библиографии. Ученые записки Ленинградского университета. № 284. Серия филологических наук, вып. 57. Вопросы теории и истории журналистики. 1960, стор. 25.

⁴ В. П. Будников. Большевистская печать Октябрьской революции в советской историографии. — «Вопросы истории», 1963, № 8, стор. 115—126.

⁵ Ю. М. Гамрецький. Більшовицька преса України 1917 р. в історичній літературі. — «Науково-інформаційний вісник Архівного Управління УРСР», 1963, № 6, стор. 44—51.

терною ознакою статті є прагнення автора встановити, історія яких саме більшовицьких органів преси потребує негайної розробки. Ю. М. Гамрецький обмежується лише працями, які вийшли в республіці. Подальша розробка теми дозволила внести корективи в деякі дані цього дослідження. Так, з березня по жовтень 1917 р. в країні видавалось 82 друкованих органа¹, а не 75, як говориться в статті². Зокрема 25 жовтня вийшло 53 більшовицьких газети³. Незважаючи на деякі неточності, згадана стаття заслуговує на увагу як перша спроба в українській історіографії розглянути літературу про більшовицьку пресу Великого Жовтня.

Про дедалі зростаючий інтерес до вивчення більшовицької преси України 1917—1918 рр. свідчить ряд кандидатських дисертацій⁴. Е. Д. Пухова, наприклад, зробила спробу досить детально проаналізувати умови, за яких відбувалось становлення більшовицької преси України. Проте вузька джерельна база (дані лише трьох газет), а також вплив ряду неправильних в той час положень, знижують пізнавальну та наукову цінність праці. Викликають подив і хронологічні рамки дисертації, обмежені листопадом 1917 р. Для місцевої більшовицької преси, зокрема на Україні, де соціалістична революція перемогла пізніше ніж у центрі⁵, в основному в січні 1918 р., вони не є прийнятними. Такі ж зауваження можна віднести і до праці П. І. Соломатіна, написаної на матеріалах восьми газет (жодним словом не згадуються «Солдатская жизнь», «Молот», «Солдатская мысль»; «Таврическая правда» і «Красное знамя») ⁶. Разом з тим, незважаючи на згадані недоліки, ці праці сприяли написанню нових, більш ґрунтовних досліджень.

Крок вперед у дослідженні проблеми зробив у своїй дисертації І. Б. Шоскін, приділивши чимало уваги «Віснику Україн-

¹ В. П. Будников. Большевицкая партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917—февраль 1918 г.). М., 1963, стор. 38.

² Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 70.

³ В. П. Будников. Назв. праця, стор. 38.

⁴ Е. Д. Пухова. Большевицкая печать Украины в 1917 году (февраль—ноябрь 1917 г.). К., 1950; П. И. Соломатин. Роль большевицкой печати в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине (март 1917—январь 1918 г.). К., 1953; И. Б. Шоскин. Советская печать в борьбе за установление и укрепление Советской власти на Украине (декабрь 1917—апрель 1918 г.). К., 1954; Г. П. Карнаух. Большевицкая печать Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1960. До цих же праць за тематикою примикає згадана докторська дисертація В. П. Будникова. Большевицкая партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917—февраль 1918 г.), в якій багато уваги приділено пресі більшовиків України.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 41, 66—67, 134, 148.

⁶ П. І. Соломатин. Назв. праця, стор. 270.

ської Народної Республіки». Зате майже нічого нового, порівнюючи з попередниками, не внесла в історіографію більшовицької періодики дисертація Г. П. Карнауха, до якої залучено лише дещо більше фактичного матеріалу.

Від усіх названих дисертацій вигідно відрізняється праця В. П. Будникова¹, що порушує важливі методологічні питання історії більшовицької преси 1917—1918 рр. та її наукової періодизації. Хоч вона присвячена партійній періодиці всієї Росії, проте багато місця тут відведено пресі України. Дисертація побудована на великій джерельній базі. Автор прагне дати аналіз друкованих в газетах матеріалів. Однак поза увагою дослідника залишилися «Пролетарская мысль», «Вісник УНР» і «Солдатская мысль».

В ряді дисертацій, написаних на загальноросійському матеріалі і присвячених певним проблемам історії більшовицької преси Жовтня², періодика більшовиків України спеціально не розглядається. Нерідко в дисертаціях зустрічаються застарілі формулювання, фактичні помилки. Так, у праці Ф. Н. Мухова зовсім не висвітлено діяльності більшовицьких організацій України по виданні газет в армії, хоча автор своєю темою обрав військову пресу Жовтня. Завершені протягом 1950—1955 рр. згадані дисертації хибують такими недоліками, як відсутність глибокого систематизованого аналізу свідчень преси, переказ вже «перевіреного», загальновідомого матеріалу тощо. Слід зазначити, що дисертації являють собою малодоступний для широких наукових кіл вид літератури. До того ж, до середини 1956 р. не було обов'язковим викладати зміст дисертацій в друкованих статтях або брошурах.

Внаслідок появи багатьох праць з історії більшовицької преси було розв'язано ряд важливих питань: виникнення преси, її значення як важливої зброї партії в боротьбі за маси, за зміцнення єдності партійних рядів, роль В. І. Леніна в організації

¹ В. П. Будников. Большевицкая партийная периодическая печать в период подготовки и проведения Октябрьской революции (март 1917—февраль 1918 г.).

² Б. В. Глазов. Роль большевистской печати в разгроме заговора генерала Корнилова против революции. Л., 1950; Г. Е. Крылов. Большевицкая печать в период подготовки и проведения Октябрьского вооруженного восстания. Л., 1952; Х. М. Астрахан. Роль большевистской печати в борьбе партии за массы при проведении выборов в районные и городские думы в России в мае—октябре 1917 г. Л., 1953; И. С. Сазонов. Большевицкая печать в период подготовки и проведения Октябрьского вооруженного восстания (сентябрь—ноябрь 1917 г.). Л., 1955; Ф. П. Мухов. Военная печать большевистской партии в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1953; М. С. Свиначенко. Военная печать большевиков в борьбе за укрепление союза рабочего класса и беднейшего крестьянства в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1955.

центральных друкованих органів, його зусилля, спрямовані на створення широкої сітки партійної преси в 1917 р. і т. д.

До 40-річчя Радянської влади на Україні і в наступні роки зійшло в світ багато статей, спеціально присвячених питанням більшовицької преси України¹. Їх автори прагнули висвітлити діяльність окремих друкованих органів більшовиків України; показати умови, за яких доводилось більшовикам створювати свої газети. В статтях розкривається зв'язок друкованих партійних органів з більшовицькими комітетами. Автори В. С. Федорченко, П. І. Соломатін, М. Ю. Раковський, В. П. Будников² та інші залучають архівні матеріали як центральних, так і місцевих архівів, роблять цікаві теоретичні узагальнення. В історичній літературі вперше з'являються спеціальні дослідження, що поручують питання боротьби місцевих партійних організацій з буржуазною пресою засобами більшовицького друкованого слова³.

Крім статей, до 40-річчя Жовтневої революції на Україні видано 24 збірники документів і матеріалів, опубліковано багато

¹ П. И. Соломатин. Большевицкая печать Украины в борьбе за интернациональное воспитание масс в 1917 г. — Труды Харьковского политехнического института, т. V, Серия общественных наук. Харьков, 1965, стор. 103—118; В. С. Федорченко. Преса більшовиків України в 1917 році. — Більшовицька Україна в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 р.). Збірник статей. К., 1957, стор. 144—179; Е. Д. Пухова. Большевицкая печать на Украине в 1917 году. — Известия Киевского политехнического института, т. 23. Сборник трудов кафедры марксизма-ленинизма. К., 1957, стор. 36—47; П. И. Соломатин. Роль большевицких газет Украины в борьбе за массы в период двоевластия. — Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов Харькова, 1957, вып. 2, стор. 63—94; М. Ю. Раковський. В боротьбі за владу Рад (з історії більшовицької преси в Одесі в 1917 р.). — Праці Одеського державного університету, т. 147, серія суспільних наук, вип. 2. Одеса, 1957, стор. 119—234; І. Б. Шоскін. Газета «Вісник Української Народної Республіки» (грудень 1917 — квітень 1918 р.). — «Український історичний журнал», 1957, № 3, стор. 102—109; Ю. Е. Зик. З приводу однієї цифри. — «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 141; Г. І. Варганов. «Голос соціал-демократа» — газета київських більшовиків напередодні Жовтня 1917 р. — Під прапором марксизму-ленинізму. Збірник статей, присвячених сорокаріччю утворення Комуністичної партії України. К., 1959, стор. 119—136; І. Б. Шоскін. Більшовицька газета «Донецький пролетарій». — Там же, стор. 163—193; Б. І. Корольов. Київська більшовицька газета «Голос соціал-демократа» (1917 р.). — Наукові записки Київського педагогічного інституту іноземних мов, т. IV, вип. 1, 1959, стор. 144—163; М. Раковський. Історія більшовицької преси в Одесі. — «Літературна Одеса», 1959, № 28, стор. 125—128.

² В. П. Будников. Роль партійної печати в большевизации масс в период двоевластия (март — июль 1917 г.). — Ученые записки ХГУ, т. 88, 1958, стор. 65.

³ В. Я. Борщевский. Большевицкая газета «Звезда» в борьбе за проведение в жизнь первых декретов Советской власти (ноябрь-декабрь 1917 г.). — Научные записки Днепропетровского университета, т. 56, вып. IV, 1956, стор. 39—45; А. И. Юрко. Ликвидация буржуазной печати в период Советской власти (октябрь 1917 — декабрь 1918). — Сборник статей по вопросам истории КПСС, вып. 3. М., 1958, стор. 108—141.

спогадів активних учасників революційних подій, зокрема, С. І. Гопнер¹, Д. І. Ерте², які в 1917—1918 рр. входили до складу редакційних колегій — відповідно — катеринославської «Звезды» і харківського «Пролетарія» та «Вісника УНР».

Все це поставило на порядок денний створення узагальнюючих історичних праць, монографій.

В. П. Будников поклав початок фундаментальним дослідженням історії більшовицької преси України³. Автор, використовуючи велику кількість нових документальних матеріалів, створює картину діяльності не окремих, а всіх партійних друкованих органів, що виконували на місцях роль колективного керівника, організатора, пропагандиста і агітатора мас. В. П. Будников приходить до висновку, що більшовицькі газети поширювались далеко за межі тих районів, органами комітетів яких вони були. Преса здійснювала на практиці лєнінські вказівки про тісний зв'язок партії з народом. Одночасно автор зупиняється на недоліках у роботі преси, намагається пояснити помилки, що траплялись на сторінках газет, підкреслює специфіку в історії більшовицької преси 1917 р., коли в організації видання немале місце посідали питання про політичні та технічні умови роботи, наявність чи відсутність власної поліграфічної бази.

Розробку цієї ж теми В. П. Будников продовжує і в наступному своєму дослідженні⁴.

У 1963 р. вийшла в світ праця Г. П. Карнауха⁵, який вдався до переліку вже відомих фактів, помилкових тверджень (стор. 7), допустив чимало фактичних неточностей (неправильно вказані тиражі, прізвища членів редколегій тощо).

Серйозну допомогу в розробці історії партійної преси України надали науковцям бібліографічні покажчики більшовицької преси і довідники. В 1956 р. складено бібліографічний покажчик по фондах Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, в якому проанатовано більшовицькі газети України, що зберігаються в бібліотеці⁶. Двома роками пізніше вийшла коротка хроніка більшовицької преси 1917 р., де автори

¹ Борьба за победу Радянской власти на Украине. Сборник воспоминаний участников Великой Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957, стор. 216—232; «Вопросы истории», 1957, № 3, стор. 42—52.

² Д. Эрде. В первый год.— «Советская Украина», 1957, № 2, стор. 131—142.

³ В. П. Будников. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. Харьков, 1958.

⁴ В. П. Будников. Большевицкая партийная печать в 1917 году. Харьков, 1959.

⁵ Г. П. Карнаух. По пути газеты «Правда». Львів, 1963.

⁶ Большевицкая печать в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции. Библиографический указатель по фондам ГПБ Л., 1956.

ставили завданням створити анотований посібник¹. Книга «Русская периодическая печать (1895—октябрь 1917 г.)» є першим досить ґрунтовним виданням з історії преси, спеціальні параграфи якого присвячено характеристиці більшовицьких видань на Україні. Проте довідки подано тут надто коротко і загально, що знижує їх цінність².

У 1957 р. Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС видано бібліографічний покажчик³, який висвітлює лише період з березня по листопад 1917 р. Він дає більш широке уявлення про видавничу діяльність більшовицьких організацій, хоч до нього і не ввійшли дві більшовицькі газети України того періоду — «Борьба» (Вінниця) і «Солдатская мысль» (Катеринослав). Покажчик містить ряд помилок і неточностей⁴.

В новий бібліографічний покажчик, виданий у 1964 р.⁵, ввійшли пропущені в попередньому довіднику газети. Покажчик доповнено новими важливими відомостями про тиражі та склад редакційних колегій. Проте всі згадані бібліографічні видання містять дані про газети, що видавались до листопада 1917 р. Отже, ряд газет більшовиків України, такі як «Таврическая правда», «Пролетарская мысль», «Вісник Української Народної Республіки», «Донецкий пролетарий» (Харків), що видавались пізніше, там зовсім не згадується. Настійною потребою для істориків є створення такого довідника, хронологічні рамки якого б поширилися на подальший період — період триумфального ходу Радянської влади по Україні. Особливо він потрібен для істориків України.

Вивчення більшовицької преси Великого Жовтня ускладнюється й тим, що газети досліджуваного періоду стали бібліографічною рідкістю і зберігаються в архівах та бібліотеках не в комплектах, а здебільшого окремими примірниками. Видані бібліографічні довідники, крім анотованого переліку партійних видань, вказують на місце їх найбільш повного зберігання — центральні архіви та бібліотеки, тобто виконують роль своєрідного зведеного каталога більшовицької періодичної преси. Створення покажчика і каталога більшовицької періодики України, що зберігається безпосередньо в республіці, допомогло б науковцям не тільки ширше використовувати матеріали преси в своїх працях, а й сприяло б систематичному вивченню свідчень цього «щоденника російської революції», як називав пресу В. І. Ленін.

¹ Краткая хроника большевистской печати 1917 года. М.—Л., 1958, стор. 11.

² Русская периодическая печать (1895—октябрь 1917 г.). М., 1957, стор. 231—234.

³ Большевистская партийная периодическая печать (март—ноябрь 1917 г.). М., 1957.

⁴ «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 141.

⁵ Большевистская периодическая печать (декабрь 1900—октябрь 1917 г.). М., 1964.

Перелічені вище монографії, дисертації, статті та довідники є незаперечним свідченням того, що в радянській історіографії, особливо за останній період, багато зроблено в галузі наукового висвітлення проблем історії більшовицької преси України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Проте поза увагою науковців залишився ряд питань, вирішення яких вже поставлено на порядок денний історичної науки. Передусім немає жодної значної праці, присвяченої більшовицькій пресі як важливому джерелу з історії Великого Жовтня. Про цей знаменний період в історії нашої Батьківщини залишилося не так багато архівних документів, бо велика кількість їх загинула під час громадянської війни та в роки Великої Вітчизняної війни.

Отже, для вивчення історії більшовицьких організацій України величезного значення набувають наявні газети періоду Жовтня. Та до цього часу навіть не було спроби дати наукову класифікацію матеріалів, вміщених у більшовицьких газетах, не запропоновано стрункої системи використання свідчень періодики. Це призводить не лише до недооцінки матеріалів більшовицької періодики, але й до неправильного їх використання, до вихоплення окремих фактів з метою ілюстрації певних положень, проти чого так застерігав В. І. Ленін.

Багато статей присвячено ролі преси в Жовтневій революції. Проте жодна з них не дає відповіді на запитання, як же відбувалась теоретична підготовка мас, якими формами і методами через газету партія доводила до свідомості пролетарів великі революційні ідеї марксизму-ленінізму. Кожна з більшовицьких газет України поряд з матеріалами дня публікувала статті історичного характеру, написані із знанням теорії та історії марксизму. Саме газети тих років, як найпоширеніший вид друкованої продукції, піднімали трудящих на революційну боротьбу.

Досі не досліджено питання про праці В. І. Леніна, опубліковані в місцевій пресі більшовиків. Автори наводять тільки цифри по окремих більшовицьких газетах¹. Оpubлікована в журналі «Советская печать» стаття Х. М. Астрахана надто поверхова і дає уривчасті дані про ленінські публікації лише в газеті харківських більшовиків — «Пролетарий»². Давно вже назріла потреба здійснити підрахунки щодо публікації ленінської спадщини більшовицькими газетами України періоду Жовтневої революції. Такі дані цікаві не лише з точки зору про поширення

¹ И. Багмут, П. Шморгув. Твори В. І. Леніна на Україні. К., 1960, стор. 76—77; Г. Мултих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Радянської держави.— Ленінським шляхом. К., 1960, стор. 136 та ін.

² Х. М. Астрахан. Произведения В. И. Ленина в местных большевистских газетах.— «Советская печать», 1956, № 11, стор. 9.

ленінських ідей в той час серед трудящих України; вони дали б змогу визначити, яке місце в діяльності редакційних колегій газет займала пропаганда творів В. І. Леніна.

Хоч, в основному, вже встановлено, хто входив до складу редколегій та редкомісій більшовицьких газет, проте праці, яка б узагальнювала ці дані, розкривала внутрішню роботу редакції, не створено.

Матеріали цих газет (особливо листи та кореспонденції) писались активними учасниками революції. Тому в них, як ні в яких інших джерелах, можна знайти не тільки достовірні фактичні матеріали, своєрідну хроніку подій, подану під кутом зору глибокої партійності, а й цінну інформацію про настрої народних мас. Все це дає можливість історикові відчутти колорит епохи.

Досі лише в одній статті В. В. Фарсобіна ставилося питання про періодичну пресу як джерело з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на місцях (жовтень 1917 — лютий 1918 р.)¹.

Проаналізувати матеріали більшовицької преси України, показати на їх основі зростання свідомості мас — важливе завдання істориків Жовтня.

Майже зовсім залишилась не висвітленою історія більшовицької преси, що відповідає часу з 25 жовтня 1917 р. по лютий 1918 р., який, за ленінською періодизацією епохи, визначений як триумфальний хід Радянської влади по країні. Саме тоді відбувався процес становлення більшовицької преси як органу правлячої партії. В зв'язку з деякими особливостями на Україні в цей період пресі належала особлива роль, чому також не приділялась достатня увага дослідників. Не розроблені ще актуальні питання про боротьбу більшовицької преси України за мир, за інтернаціональне виховання мас, за дружбу народів.

Перевидання партійних газет дало б можливість більшому числу науковців користуватись їх матеріалами, створило б до них легший доступ.

Проблеми більшовицької преси періоду Жовтневої революції далеко не вичерпуються порушеними в статті питаннями. Зараз інтерес до історії партійної преси зростає. І, безперечно, нові дослідження з цієї галузі будуть гідним вкладом в радянську історичну науку.

¹ Проблеми источниковедения, т. II. М., 1963, стор. 46—65.

М. Ф. Дмитриенко

ИСТОРИОГРАФИЯ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ПЕЧАТИ УКРАИНЫ ПЕРИОДА ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

Проблемы истории Великого Октября всегда находились в центре внимания советских историков. Каждая из историко-партийных работ, посвященная этой проблематике, так или иначе касалась вопросов становления, развития и деятельности большевистской печати, которая представляла собой важное идеологическое оружие партии.

За пятидесятилетнее развитие исторической науки на Украине происходил процесс накопления научных знаний по истории большевистской печати. Если в первые годы Советской власти вышло ряд статей по истории отдельных печатных органов, то послевоенный период характеризуется публикацией значительного количества разнообразных статей, освещающих роль печати большевиков в борьбе за Октябрь. Значительным вкладом в разработку вопроса явились многие диссертации, в которых дана оценка газетных материалов и сделаны попытки дать первый их анализ.

Обобщающие исторические работы и монографии знаменовали собой начало фундаментальных исследований периодики большевиков Украины.

Проблемы большевистской печати Украины периода Октября далеко не исчерпаны. Некоторые насущные вопросы требуют своего решения в настоящее время.

**РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ
НА УКРАЇНІ В 1917 р.**

Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з центральних проблем радянської історіографії, складовою частиною якої є питання про селянство та його роль періоду підготовки й проведення соціалістичної революції. Селянська боротьба за землю поряд з боротьбою робітничого класу за соціалізм, загальнонародним духом за мир і національно-визвольною боротьбою пригноблених народів Росії була важливою передумовою перемоги соціалістичної революції в нашій країні. Природно, радянська історіографія приділяє цій тематиці належну увагу.

Дослідження історії селянського руху 1917 р. в українській радянській історіографії почалось ще в 20-х роках і не виходило тоді за межі невеликих статей або нарисів¹. Радянські історики проводили велику підготовчу роботу, внаслідок якої з'явилися цікаві дослідження. Слід, однак, зазначити, що теоретичний рівень окремих праць того часу був не досить високим: в деяких відчувались есерівські погляди на селянський рух, який розглядався виключно як «стихія, що розлилась»²; в інших дослідженнях селянство зображалось як покірنا маса, що терпляче чекала вирішення своєї долі Установчими зборами. Показовою в цьому відношенні може бути передмова Г. Клунного до збірника документів «В боротьбі за селянство», в якій зовсім ігнорує-

¹ Т. Каретникова. Аграрна революція на Україні.— «Більшовик України», 1927, № 11, стор. 44—51; А. Козаченко. Селянський рух 1917 р. на Україні.— «Селянський будинок», 1927, № 12, стор. 28—33; В. Качинський. Крестьянское движение.— «1917 год в Харькове». Харьков, 1927, стор. 180—269; Э. Коган. Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине.— Борьба за Советы на Екатеринославщине, Днепропетровск, 1927, стор. 53—76; М. А. Рубач. Аграрная революция на Украине в 1917 г.— «Летопись революции», 1927, № 5-6, стор. 7—45; «Летопись революции», 1928, № 1, стор. 29—51; В. Лобахин. Лютий по селах Харківщини.— «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 50—72; А. Іргізов. Селянський рух 1917 року на Київщині.— «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 3—34; М. Рубач. К історії крестьянских восстаний накануне Октября 1917 (материалы по Украине).— «Историк-марксист», 1934, № 3, стор. 29—58.

² В. Качинський. Очерки аграрной революции на Украине, вып. 1. Харьков, 1922, стор. 8. Нариси (перший і другий) тільки частково торкаються розглядуваного питання. Детальна розробка історії селянського руху в 1917 р. повинна була досліджуватись в наступних нарисах.

ться селянський рух. На перший план, всупереч історичній дійсності, виносяться аполітичність, пасивність українського селянства, його нібито вичікувальні оборонницькі тенденції і повне довір'я Тимчасовому уряду. Селянин, на думку Г. Клуного, не міг розібратися в поглядах представників різних партій, «тому, що він їх (поглядів.— Ю. Г.) не знав. А не знав тому, що не борояся»¹.

Неправильно було б стверджувати, що селянство добре орієнтувалось в програмах численних партій, однак воно поступово усвідомлювало основне: всі партії пов'язують вирішення аграрного питання з Установчими зборами, і лише одна, більшовицька партія вимагала його негайного розв'язання революційним шляхом. Переплітаючи різні за часом та значенням події, Г. Клуний повністю ігнорував революційну творчість селянських мас і спотворив дійсну картину селянського руху.

Певною мірою зазначені недоліки трапляються і в нарисі В. Качинського, присвяченому селянському рухові на Харківщині. Характеризуючи селянство перших місяців після Лютневої революції, він твердить про повну відсутність активності селян і абсолютну їх байдужість до подій, що відбувалися². Це суперечить його ж заяві про наявність, «починаючи з березня—квітня 1917 року», окремих сутичок між основною бідняцько-середняцькою масою селянства і заможною верхівкою села³. Тим гостріше виявилися серед селянства антипоміщицькі настрої, адже В. Качинський сам писав, що питання про орендні ціни «навесні та влітку 1917 року були поставлені більш наполегливо й сміливо»⁴.

Проте селянський рух проявлявся тоді не тільки у вимогах зменшення високих орендних цін. Селянство вже почало захоплювати поміщицькі землі. За відомостями головного земельного комітету, в губерніях з великим приватновласницьким господарством мали місце захоплення орних угідь у весняний час, засівання поміщицьких земель⁵.

Сказане вище зовсім не виключає відносної, порівнюючи з наступними місяцями, слабкості селянських виступів. Весна 1917 р. була періодом активного революціонування селянства.

Праці ж, в яких наводились необгрунтовані висновки, що не опирались на солідну документальну основу, здебільшого не сприяли вирішенню проблеми, штучно ускладнювали й заплутували її.

В 30—40-х роках радянська історіографія з розглядуваного

¹ В боротьбі за селянство. Харків, 1926, стор. 9.

² 1917 год в Харькове, стор. 197, 200, 204.

³ Там же, стор. 227.

⁴ Там же, стор. 208.

⁵ Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. I, ч. I. М., 1929, стор. 255.

питання продовжувала розвиватися¹. Українські історики-аграрники виходили з ленінської вказівки про те, що «першим завданням усього дослідження про аграрне питання в Росії є встановлення основних даних для характеристики класової суті аграрних відносин»². В цьому відношенні особливий інтерес становить нарис М. А. Рубача, в якому глибоко проаналізовано розшарування українського селянства, визначено питому вагу куркульського та поміщицького господарства в землеробстві України³. Зробивши ряд статистичних підрахунків, М. А. Рубач прийшов до важливого висновку про те, що 6—7 млн. дес. поміщицької землі (з загального земельного фонду 44,1 млн. дес.) не могли задовольнити той земельний голод, який переживали понад 2 млн. бідняцьких господарств і переважна частина середняків. Якщо до того ж врахувати, що в основному поміщицькі землі (понад 5 млн. дес.) розміщувались в приморських губерніях, стане зрозумілою вся складність забезпечення селян поміщицькою землею. Дослідник робить висновок: забезпечення селян землею, особливо на Лівобережжі, могло йти не лише за рахунок поміщицької землі, але й куркульської.

В післявоєнний період з'являються праці, присвячені висвітленню окремих аспектів теми⁴. С. Х. Каган і Н. І. Берглезов у своїх кандидатських дисертаціях розробляють питання про селянський рух на Київщині в 1917 р. Зазначені дослідження узагальнюють значний фактичний матеріал і роблять дальший крок вперед у вивченні історії боротьби українського селянства за землю.

XX з'їзд КПРС відкрив новий етап у розвитку радянської історичної науки. Більше уваги стало приділятися питанням історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, особливо в зв'язку з відзначенням 40-ї річниці Радянської держави. Тільки в 1957 р. на Україні вийшло 154 праці, 24 збірники документів і матеріалів з історії підготовки й проведення соціалістичної революції. Було видано численні спогади активних учасників революційних подій.

Значне місце серед виданої літератури займають дослідження (переважно статті), в яких розглядається боротьба селян за

¹ Ю. Чеботарьов. Селянський рух на Україні в жовтні 1917 р.— «Більшовик України», 1937, № 9-10, стор. 57—65; його ж. Селянський рух на Україні в 1917 р. К., 1940.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 103.

³ М. А. Рубач. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської революції.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, к. 1. Уфа, 1943; кн. 2, К., 1946.

⁴ М. А. Рубач. Боротьба за здійснення ленінського декрету про землю на Україні (листопад 1917 р.).— «Вісник АН УРСР», 1950, № 11, стор. 49—62; його ж. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917—березнь 1918 р.).— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 4, К., 1952, стор. 53—81.

землю в 1917 р. в цілому по Україні¹ та по окремих губерніях і районах². Саме тоді вийшла в світ змістовна монографія М. А. Рубача «Очерки по истории революционного преобразо-

¹ М. А. Рубач. Борьба большевиков Украины за трудящее крестьянство. — Большевики Украины в борьбе за победу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918). К., 1957, стор. 110—143; його ж. Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і української Центральної ради. — З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957, стор. 154—178; А. Г. Слюсарський. Борьба селян України за землю в период підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, 1957, стор. 41—86; Е. К. Живолуп. Крестьянское движение на Украине в 1917 г. — Ученые записки Харьковского университета, т. 88. Труды кафедры истории КПСС, т. 6, 1957, стор. 255—271; В. І. Щусь. Борьба Комуністичної партії за селянство в период підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Наукові записки Київського державного університету, т. XVI, вип. XI, К., 1957, стор. 61—76.

² И. А. Жолдак. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1917 году. — Ученые записки I-го Московского педагогического института иностранных языков, т. XVII, кафедра общественных наук. М., 1957, стор. 59—86; С. Х. Каган. Селянський рух на Київщині у вересні—грудні 1917 р. — З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957, стор. 179—203; О. Г. Михайлюк. Селянський рух на Волині в 1917 році. — Наукові записки Луцького педагогічного інституту, т. VII. Серія суспільних наук, 1957, стор. 89—100; К. О. Кисельов. Селянський рух на Волині напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. VI. Серія суспільних наук, 1957, стор. 5—21; Я. М. Штернштейн. Борьба большевиков Одеси за селянство в период підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Праці Одеського університету, т. 147. Серія суспільних наук, вип. 2, 1957, стор. 235—258; В. М. Немченко. Селянський рух на Півдні України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Праці Одеського університету, т. 147. Серія суспільних наук, вип. 2, 1957, стор. 259—276; його ж. Борьба трудящего крестьянства Півдня України за здійснення ленінського декрету про землю. — Праці Одеського університету, т. 148. Збірник молодих учених університету, вип. 1, 1958, стор. 7—21; Н. Й. Берглезов. Борьба периферийных большевистских организаций Киевщины за крестьянские массы в 1917 г. — Труды Киевского института физкультуры, 1958, вип. 4, стор. 114—137; А. А. Вовк. Борьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю (листопад 1917 — січень 1918 р.). — Вісник Київського університету, 1959, № 2. Серія історії та філософії, вип. 1, стор. 17—31; О. М. Максимів. Селянство Донбасу в 1917 році. Донецьк, 1961; Е. Е. Маленко. Борьба большевиков Украины за крестьянские массы в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции (июль—декабрь 1917 г.). — Труды Харьковского инженерно-строительного института, 1962, вип. 22, стор. 3—23; Д. А. Огарін. Борьба селян Волині за здійснення ленінського декрету про землю. — «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 76—79; П. Ф. Решодько. Борьба большевиков Харьковщины за крестьянские массы в период мирного развития революции (март—июнь 1917 года). — Ученые записки Харьковского университета, т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, 1963, стор. 71—85; його ж. Борьба крестьян Харьковской губернии за землю в 1917 году. — Ученые записки Харьковского университета, т. 145. Труды кафедры истории КПСС, вип. 2, 1964, стор. 168—181; Н. І. Миронець. Селянські повстання на Поділлі у вересні—жовтні 1917 р. — «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 72—78.

вання аграрних отношений на Україні в період проведення соціалістическої революції», в якій на основі великого фактичного матеріалу подається широка картина більшовизації селянських мас України, їх збройна боротьба проти контрреволюційної Центральної ради. Вперше в українській радянській історіографії автор ґрунтовно висвітлює питання встановлення Радянської влади в українському селі.

Історичні дослідження, які вийшли після XX з'їзду КПРС, відрізняються своєю глибиною, значною документальною базою, детальною розробкою діяльності широких народних мас і окремих учасників революції. Стали глибше досліджуватись основні етапи селянського руху періоду підготовки та здійснення соціалістичної революції на Україні.

Особливо посилилось вивчення періоду встановлення Радянської влади та перших соціалістичних перетворень в українському селі. Цим самим повніше розкривається характер Жовтневої революції, значення проведених нею всесвітньо-історичних перетворень.

Праці останніх років написані на високому теоретичному рівні. В оцінці рушійних сил і основних етапів Жовтневої революції, характеристики фолі партій і класів, які діяли в країні в 1917 р., дослідники міцно базуються на марксистсько-ленінській методології.

Вивчення різноманітних форм селянського руху деякі історики в 20-ті роки зводили до переліку окремих фактів селянських виступів. Вони не дотримувались певної системи, не робили належних висновків, а вдавались до такої періодизації, яка не охоплювала руху в цілому. Між тим, значна частина дослідників схиляється до визначення двох етапів в розвитку селянського руху — до корніловського заколоту і після нього, коли селянський рух збільшувався кількісно і змінювався якісно¹.

З вересня 1917 р. по всій Росії, а також на Україні, ширилась могутня хвиля селянських виступів. В. І. Ленін відзначав це явище як найвизначніший факт сучасного життя, своєрідний рубіж, який ознаменувався рішучим переходом селянства на бік пролетаріату².

Поділяючи селянський рух на два етапи, дослідники розрізняють в них окремі періоди, в яких переважали ті чи інші форми революційної боротьби. Періодизація за основними формами боротьби, природно, повинна підтверджуватись відповідним фактичним матеріалом. Поки не буде точно з'ясовано (в межах доступних документальних матеріалів) співвідношення різних форм селянських виступів в окремих районах і в цілому по Ук-

¹ «Історик-марксист», 1934, № 3-4, стор. 38; Учені записки Харківського університету, т. 88, стор. 263—265 та ін.

² Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 26, стор. 54—55.

раїні в 1917 р., доти закиди окремих дослідників своїм колегам будуть бездоказовими¹.

Згаданий вище поділ селянського руху не слід змішувати з прийнятою в нашій літературі загальною періодизацією розвитку революції. Як переконливо довели В. Сторожев та П. Соболев, таке змішування буде спробою штучно втиснути селянський рух в загальну схему і приписати періоду мирного розвитку революції мирні, а немирному — немирні форми боротьби селянських мас². Адже відомо, що першому періоду розвитку революції (березень — червень), коли влада могла повністю перейти до Рад мирним шляхом, були властиві часом далеко не мирні форми боротьби селянства проти своїх гнобителів.

Окремі автори, захоплюючись вивченням проблеми, схильні перебільшувати розміри селянських виступів до Жовтня. Наприклад, у В. М. Немченка селянський рух на півдні України «набуває масового характеру» вже в травні—червні 1917 р.³ Між тим, селянський рух на Україні, в тому числі і в її південній частині, стає масовим тільки восени, особливо після обнародування ленінського декрету про землю, який розв'язав ініціативу трудового селянства. Саме тоді найбільш відсталі й затуркані селяни переконались у брехливості і дворушництві дрібно-буржуазних партій та Центральної ради, рішуче стали під прапор більшовицької партії, політика якої повністю відповідала інтересам трудового народу.

В свою чергу переоцінка виступів селян до Жовтня може породити неправильне уявлення про повсюдний перехід поміщицьких земель до рук селян ще до здійснення соціалістичної революції. Ця помилкова теза, висунута білоемігранською літературою, активно пропагується сучасними фальсифікаторами, які твердять, що «радянський декрет тільки узаконив, що було зроблено селянством під керівництвом Тимчасового уряду»⁴.

В історичній літературі лише почалося визначення кількості захопленої селянами України поміщицької землі в 1917 р. Так, по Харківській губернії в руках трудового селянства до жовтня 1917 р. опинилася п'ята частина всіх поміщицьких земель губернії⁵.

Важливо у точній відповідності з історичною дійсністю по-

¹ Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, стор. 42, 57.

² В. Сторожев. Союз рабочего класса и трудящегося крестьянства в социалистической революции. М., 1954, стор. 120; «Вопросы истории», 1958, № 9, стор. 116.

³ Праці Одеського університету. т. 147. Серія суспільних наук, вип. 2, стор. 264.

⁴ Против буржуазной фальсификации истории советского общества. М., 1960, стор. 113.

⁵ Ученые записки Харьковского университета, т. 145. Труды кафедры истории КПСС, вып. 2, стор. 178.

казати поступове наростання селянського руху та його переростання у справжню селянську війну, що виникла на основі масового переходу поміщицьких земель до рук народу.

Початок вивчення кількісної сторони селянських виступів на Україні зустрічаємо в статті А. Козаченка. Користуючись даними Тимчасового уряду, автор простежує цей процес з березня по вересень включно і нараховує 473 селянських виступи (березень—4, квітень—30, травень—57, червень—94, липень—118, серпень—58, вересень—112)¹. Зменшення їх після липневих подій А. Козаченко пояснює наступом контрреволюції.

Безумовно, загальна обстановка в країні впливала на розмах революційного руху. Проте не можна не враховувати специфіки селянських виступів, зв'язаної з сезонністю сільськогосподарських робіт. Тому деяке зменшення селянських виступів у серпні викликане закінченням збирання врожаю. Конфлікти порівняно з липнем зменшились, але рух не припинився. Восени 1917 р. він розгорнувся ще з більшою силою.

Наведена М. А. Рубачем за архівними даними Головного управління в справах міліції кількість селянських виступів на Україні з квітня (відсутні дані за березень) по вересень становить 557 (квітень — 21, травень — 32, червень — 75, липень — 190, серпень — 121, вересень — 118). Число, на думку дослідника, в багато разів зменшене².

Спробу підрахунку селянських виступів на Україні в 1917 р. зустрічаємо і в науково-популярному нарисі Ю. Чеботарьова. У нього число їх зростає до 609³. Всі згадані автори наводять кількість селянських виступів тільки по місяцях. Дослідники подають підрахунки без необхідних посилань на джерела, що унеможливує відповідну перевірку.

За останні роки українські радянські історики знов звертаються до вивчення селянського руху в 1917 р. В першу чергу слід відзначити статтю А. Г. Слюсарського, написану на багатому фактичному матеріалі. На жаль, дослідник тільки згрупував дані Тимчасового уряду по місяцях (у нього з березня по вересень — 596 виступів); у підрахунках за червень, серпень і вересень він допустив неточності. В його статті не розглядаються питання про розподіл селянських виступів по губерніях, про їх інтенсивність в різних районах України (хоча б у рамках даних Головного управління в справах міліції), і, що саме головне, — їх класифікація за формами боротьби.

Е. К. Живолуц нараховував 666 селянських виступів (бере-

¹ А. Козаченко. Селянський рух 1917 р. на Україні. — «Селянський будинок», 1927, № 12, стор. 32.

² М. А. Рубач. Аграрная революция на Украине в 1917 г. — «Летопись революции», 1928, № 1, стор. 47.

³ Ю. Чеботарьов. Селянський рух на Україні в 1917 р. К., 1940, стор. 34.

вень — 6, квітень — 14, травень — 41, червень — 85, липень — 107, серпень — 48, вересень — 66, жовтень — 116, листопад — 142, грудень — 41)¹. Викликає подив, що наведена ним загальна кількість селянських виступів за 1917 р. навіть менше значно занижених даних Тимчасового уряду за переджовтневі місяці.

Звернімося безпосередньо до даних Тимчасового уряду. Вони дають 668 селянських виступів лише з початку березня до кінця першої половини жовтня².

Таблиця

Губернії	Місяці								Разом
	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень (перша половина)	
Полтавська	—	1	1	16	36	24	29	5	112
Волинська	—	3	3	9	19	12	16	36	98
Харківська	—	5	—	14	19	27	18	12	95
Подільська	—	2	1	14	34	15	7	14	87
Київська	1	1	7	2	40	11	10	9	81
Чернігівська	3	2	1	11	13	12	16	6	64
Катеринославська	—	2	7	8	9	12	10	7	55
Херсонська	—	2	4	12	9	6	8	5	46
Таврійська	—	3	8	—	11	2	3	3	30
Разом	4	21	32	86	190	121	117	97	668

Про те, що ці цифри далеко не охоплюють всіх селянських виступів в 1917 р. на Україні, переконливо свідчать дані, зібрані дослідниками останнім часом. Так, С. Х. Каган підрахувала, що з березня по вересень у Київській губернії відбулося 432 селянських виступи³. За підрахунками Н. І. Берглезова, тоді ж на Київщині кількість виступів досягла 496, що набагато перебільшує офіціальні відомості по цій губернії.

Неповноту матеріалів Тимчасового уряду, їх тенденційність підтверджує і виявлена В. М. Немченком кількість селянських виступів на півдні України (Херсонщина та північна частина

¹ Ученые записки Харьковского университета, т. 88. Труды кафедры истории КПСС, т. 6, стор. 263—265.

² Підрахунки за березень—вересень проведено за відомостями Головного управління в справах міліції Тимчасового уряду, опублікованих у збірнику документів «Крестьянское движение в 1917 году». М.—Л., 1927, стор. 364—399. Дані за першу половину жовтня взято в ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 421, арк. 198.

³ З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1957, стор. 183, 185, 187, 188.

Таврії), яку він розподіляє за формами руху і місяцями¹. За березень — жовтень автор нарахував 202, а за останні місяці — року — ще 75 селянських виступів.

Така ж картина спостерігається і на Харківщині. На думку П. Ф. Решодька, за період мирного розвитку революції в губернії відбулось 139 селянських виступів. За цей час селяни 29 разів захоплювали орну поміщицьку землю, а в наступні чотири місяці — 135 разів².

На Поділлі протягом восьми переджовтневих місяців Н. М. Миронець нарахувала 1177 виступів, з яких 507, або понад 42%, припадає на вересень — жовтень 1917 р.³ Якщо вивчення боротьби селянства за землю на Київщині, Харківщині, Поділлі і півдні України порівнює в порівняно задовільному стані, то по Чернігівській і Полтавській губерніях подібні дослідження взагалі відсутні. Деякі існуючі розвідки по окремих районах України, зокрема, по Волині, не можуть претендувати на глибоке вирішення питання. Автори статей О. Г. Михайлюк і К. О. Кисельов лише обмежуються окремими ілюстраціями без відповідних підрахунків і узагальнень. В їх працях відсутні навіть дані Тимчасового уряду про кількість селянських виступів на Волині. До того ж О. Г. Михайлюк вважає, що перші відомості про селянські виступи почали надходити тільки з травня 1917 р.⁴ Значно більше підстав має К. О. Кисельов, коли твердить, що захоплення поміщицьких, кабінетських та церковних земель почалось вже в квітні 1917 р.⁵ Проте, як свідчать документи, селянські виступи спостерігались на Волині значно раніше. Ще в середині березня 1917 р. місцеві власті повідомляли в Головне управління в справах міліції про спалення шести поміщицьких маєтків⁶.

Не внесла нічого нового у вивчення селянського руху на Волині і дисертація Д. А. Огаріна. Зроблені ним підрахунки, зведені у дві таблиці, — суперечливі і вимагають ретельної перевірки⁷. Про необхідність їх уточнення свідчить хоча б той факт, що навіть явно занижені офіціальні дані дещо перебільшують

¹ В. М. Немченко. Селянський рух на півдні України в 1917 р. (кандидатська дисертація). Одеса, 1959, стор. 233а.

² Ученые записки Харьковского университета, т. 145. Труды кафедры истории КПСС, вип. 2, стор. 177; П. Ф. Решодько. Большевики и крестьянское движение в Харьковской губернии в 1917 году (март 1917 — январь 1918 г.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1964, стор. 11, 15.

³ «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 78.

⁴ Наукові записки Луцького педагогічного інституту, т. VII. Серія суспільних наук, стор. 93.

⁵ Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. VI. Серія суспільних наук, стор. 14.

⁶ Крестьянское движение в 1917 году, стор. 5.

⁷ Д. А. Огарін. 1917 рік на Волині. Кандидатська дисертація. К., 1964, стор. 134, 199а.

наведене Д. А. Огаріним число селянських виступів з липня по жовтень, саме в той час, коли аграрний рух розгорнувся в країні з особливою силою.

В зв'язку з цим необхідно провести велику роботу по дальшому виявленню і систематизації різних форм селянських виступів на Україні, яка б базувалась на поглибленому вивченні селянських рухів як по окремих губерніях, так і по всій Україні.

Радянські історики відмовились від тієї схеми розподілу селянських виступів, в яку намагався втиснути Тимчасовий уряд різноманітність форм руху. Ними вже узагальнюються страйки сільськогосподарських робітників (С. Х. Каган, В. М. Немченко, Е. К. Живолюб), усунення управляючих та наглядачів панських маєтків (Н. І. Берглезов), організація сільських червоногвардійських загонів (В. М. Немченко). Наприклад, С. Х. Каган провела велику і важливу роботу по виявленню розгромно-захватних виступів селянства Київщини, які з місяця в місяць загострювались. За даними автора, в березні — червні переважали мирні форми боротьби, а захватних виступів було лише 15,7%, в липні — серпні їх кількість збільшилась до 42%, у вересні — 57,6, у жовтні — 70,1, листопаді — 75,5, а в прудні вони становили 86,1%¹. Таких випадків на Поділлі було, за даними Н. І. Миронець, у вересні — 57,2%, а в жовтні — 61,2%².

Проте ще не всі історики, які розробляють згадане питання, зайнялись вивченням різноманітних форм селянських виступів та їх систематизацією. Одночасно з детальним і ретельним розглядом за формами мають бути дослідженими всі виступи також і за їх спрямованістю.

В. І. Ленін у доповіді про продподаток 9 квітня 1921 р., торкаючись подій 1917 р., відзначав: «Спочатку становище було таке, що ми бачили натиск всього селянства проти влади поміщиків. Проти поміщиків йшли однаково і бідняки і куркулі, хоч, звичайно, з різними намірами: куркулі йшли з метою відібрати землю у поміщика і розвинути на ній своє господарство. Ось тоді й виявились між куркулями і біднотою різні інтереси та прагнення. На Україні цю розбіжність інтересів і зараз видно з далеко більшою ясністю, ніж у нас»³.

Як твердять дослідники, вже в дожовтневому селі спалахували перші іскри того класового антагонізму, який згодом переріс у справжню війну селянської бідноти з куркульством. Селянська біднота тоді, як це мало місце, наприклад, у с. Дяківці Подільської губернії, усувала куркулів від участі в суспільному житті села⁴. З ряду документів видно, що біднота не обмежу-

¹ З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, стор. 184, 185, 188, 197, 203.

² «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 78.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 264.

⁴ Революционное движение в России в августе 1917 г. Разгром корниловского мятежа. М., 1959, стор. 307.

валась лише погрозами¹. Г. Дешко, посилаючись на А. В. Шестакова, твердить, що антикуркульські виступи по Росії досягли 10% усіх селянських виступів².

Із зареєстрованих Тимчасовим урядом 5782 селянських виступів з березня по жовтень 1917 р., за підрахунками І. Д. Вермеґеца, переведеними у відносні числа С. М. Дубровським, 85,7% становили виступи проти поміщиків, 6,3 — проти куркулів, 3 — проти духівництва, 4,1 — сутички з властями і решта — 0,9%³. Ці відомості базуються на даних Тимчасового уряду, через що не дають повного уявлення про дійсне співвідношення спрямованості селянських виступів. Однак у нас досі немає досліджень з цього питання як по Росії, так і по Україні і навіть по окремих губерніях, які всебічно проаналізували б цю сторону селянського руху⁴, показали б глибину антагонізму всередині селянства, на матеріалах України підтвердили б марксистську тезу про два напрями селянських виступів в аграрній революції.

Відсутністю детального дослідження діяльності селянських організацій в 1917 р. пояснюються помилки в їх характеристичі, які допускають деякі автори в своїх дослідженнях. Головна з них полягає в односторонньому підході при розгляді діяльності земельних комітетів, внаслідок чого перекреслюється велика позитивна робота, проведена волосними і сільськими земельними комітетами, які здебільшого рішуче відстоювали інтереси селянської бідноти. Саме в цих низових, наймасовіших селянських організаціях знайшли свій прояв революційна енергія і творчість українського трудового селянства. Під впливом більшовиків і революційної частини селянства та солдат, як правильно зазначає О. Й. Щусь, волосні й сільські земельні комітети ставали органами, які вирішували земельне питання на користь біднішого селянства⁵.

Проте Е. К. Живолуп, наприклад, твердить, що «земельні комітети були не селянськими демократичними організаціями, а офіційними установами уряду»⁶. Такої точки зору дотримується і А. Г. Слюсарський, який, включивши до складу волосних земельних комітетів навіть поміщиків, прийшов до висновку, що більшість цих комітетів, поряд з повітовими та губернськими, відстоювала поміщицькі інтереси⁷.

¹ Крестьянское движение в 1917 году, стор. 227, 232, 296, 338.

² Г. Дешко. Могутня зброя в боротьбі за селянство. К., 1959, стор. 75.

³ Аграрная революция, т. II. Крестьянское движение в 1917 г. М., 1928, стор. 175; С. Дубровский. Крестьянство в 1917 г. М.—Л., 1927, стор. 56.

⁴ Повідомлення П. Ф. Решодька, присвячене виступам селянства Харківщини проти духівництва в 1917 р., є початком розробки даного питання. — «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 78—85.

⁵ Наукові записки Київського університету, т. XVI, вип. XI, 1957, стор. 66.

⁶ Ученые записки Харьковского университета, т. 88. Труды кафедры истории КПСС, т. 6, стор. 260.

⁷ Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, стор. 52.

Відомо, що з самого початку свого виникнення волосні земельні комітети були поставлені в дещо відмінне становище від повітових та губернських. В останніх, порівняно з волосними, повністю виборними, значна частина делегатів призначалась.

В свій час В. І. Ленін відзначав більш демократичний склад волосних земельних комітетів на відміну від повітових і губернських¹. Тимчасовий уряд, розуміючи, що таке становище створить широку можливість для активних антипоміщицьких дій, відразу став чинити їм різні перешкоди. Вказівку на необов'язковість утворення волосних земельних комітетів повсюду він підкріплює практичним заходом — обмеженням фінансуванням².

Поміщики не входили до складу волосних комітетів. Тут спочатку можна було зустріти представників заможного селянства та близької до поміщицьких кіл сільської інтелігенції. Але, як тільки маси переконувались в небажанні комітету задовольнити вимоги більшості селян, його негайно переобирали.

В розпорядженні істориків є багато постанов волосних земельних комітетів, конкретних фактів їх діяльності, які суперечили політиці Тимчасового уряду. Немає потреби наводити відповідні ілюстрації, оскільки вони в значній кількості зустрічаються у збірниках документів. Навіть А. Г. Слюсарський наводить десятки прикладів їх діяльності, спрямованої на захист селянської бідноти. Демократичність волосних земельних комітетів видно із звернення до них харківських більшовиків з закликом приступити до негайного і організованого захоплення приватновласницьких земель. В документі ці комітети називаються волосними революційними³. Найбільш яскраво пояснює справжній характер волосних земельних комітетів той наступ, який почав проти них Тимчасовий уряд⁴.

Разом з тим, немає підстав всі волосні земельні комітети називати послідовними революційними організаціями, оскільки не всі вони були такими. Отже, повинен бути суворо диференційований підхід в оцінці ролі різних земельних комітетів, з особливим виділенням тієї їх частини, яка близько стояла до аграрного руху і значною мірою його скеровувала.

Взагалі слід відзначити, що зовсім недостатньо висвітлена діяльність селянських організацій у 1917 р.; про Ради селянських депутатів на Україні зустрічаються тільки загальні положення. В згаданій статті А. Г. Слюсарський стверджує, що Ради

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 195.

² «Вопросы истории», 1948, № 7, стор. 71; П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії. К., 1959, стор. 233.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1. К., 1957, стор. 216.

⁴ «Летопись революции», 1928, № 1, стор. 46; «Вопросы истории», 1948, № 7, стор. 80; П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії, стор. 269—270.

селянських депутатів стали виникати наприкінці березня і на початку квітня, кількість яких з травня помітно зростає¹. Але автор не наводить жодного прикладу їх діяльності. В тому ж плані про Ради селянських депутатів пише М. І. Малич. Заклик більшовиків організувати Ради селянських депутатів, говорить автор, знайшов живий відгук серед селян, і вже в квітні — травні 1917 р. вся країна «покрилась Радами селянських депутатів»². Нарешті викликає заперечення намагання В. Я. Борщевського розглядати Харківщину і Донбас в середині 1917 р. районами з суцільною мережею сільських Рад³. Дійсно, в Харківській губернії організацію Рад селянських депутатів було поставлено краще, ніж в будь-якій іншій губернії України. Але й там виникали переважно повітові селянські Ради. Волосні ж, як зазначалось на нараді представників селянських Рад 25 липня в Харкові, існували в ряді випадків «лише на папері»⁴.

Такий же стан з організацією селянських Рад мав місце і на Катеринославщині, де, за матеріалами губернського селянського з'їзду, Ради селянських депутатів існували лише в п'яти повітах, а в останній трьох діяв селянський Союз⁵.

Тому не випадково, що в офіціальних документах кінця 1917 і початку 1918 р. неодноразово йде мова про необхідність створення Рад селянських депутатів, і останні створювались тоді в зазначеній частині України⁶.

На підтвердження сказаного звернімось до даних Т. А. Ремезової, яка зазначає, що навіть в жовтні 1917 р. Ради селянських депутатів існували лише в 57,8% всіх повітів України, волосні Ради «в переважній більшості волостей не були створені аж до Жовтневої революції», щодо сільських Рад, то їх, на думку В. Сторожева, «було ще менше, ніж волосних»⁷. Отже, це питання ще потребує старанного вивчення.

Дослідники, за винятком П. М. Першина та Е. Коґана, не приділяють належної уваги організаціям сільського пролетаріату, що виникли в районах капіталізованого сільськогосподарсь-

¹ Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, стор. 49.

² Наукові записки Полтавського педагогічного ін-ту, т. 9, 1957, стор. 22.

³ В. Я. Борщевський. Про кількість Рад селянських депутатів у Донецько-Криворізькому басейні (березень — початок жовтня 1917 р.). — «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 98—100.

⁴ «Харьковский вестник», 27 липня 1917 р.

⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, стр. 214, арк. 72, 92, 93 та ін. Матеріали Катеринославської районної конференції Рад (9—11 липня); «Груд и воля»; 20 і 22 серпня 1917 р.

⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3. К., 1957, стор. 283, 285, 365—366, 444; М. А. Рубач. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, стор. 92.

⁷ «Исторические записки», 1960, № 32, стор. 16; В. Сторожев. Союз рабочего класса и беднейшего крестьянства в социалистической революции, стор. 92, 93.

кого виробництва. Якщо П. М. Першин згадує про них, годовним чином, в загальноросійському масштабі, то Е. Коган обмежується описом роботи Катеринославської губернської селянської конференції 22—23 червня, де виникла така організація¹.

Союзи сільськогосподарських робітників рішуче виступали на захист трудового селянства, протиставляючи поміщикам і куркулям свою згуртованість. Вони, як це було, наприклад, у Бердянському повіті, не обмежувались прийомом сільських пролетарів даючої місцевості, а включали до свого складу і строкових зайшлих робітників. На Катеринославщині діяльність таких союзів була дуже поширеною. Тут навіть скликалися повітові конференції сільськогосподарських робітників, на яких вирішувались питання про заробітну плату, тривалість робочого дня, нагляд за виконанням договору, умовами праці тощо². Діяльність союзів сільськогосподарського пролетаріату заслуговує на глибоке вивчення, хоча вони були досить рідким явищем³. Ці союзи були зразком класового згуртування біднішого селянства.

Поряд з організаціями сільської бідноти виникали куркульські союзи. Прагнучи захопити поміщицькі землі, куркульство разом з тим боялось рішучого виступу бідноти за перехід всієї землі до її рук без викупу. Про діяльність досить поширеної в той час куркульської організації на Катеринославщині розповідає в своїй статті Е. Коган⁴.

Великою школою політичного виховання селянських мас були повітові та губернські селянські з'їзди. Завдяки їм, відзначає А. Г. Слюсарський, широкі маси трудящих селян включились в політичне життя і все частіше слухали більшовицьких ораторів, які закликали до справжньої боротьби за землю, за владу Рад, вчили розпізнавати в меншовиках та есерах прислужників буржуазії і поміщиків⁵. Іноді в працях наголошується на тому, що серед делегатів повітових або губернських селянських з'їздів були дуже поширені есерівські погляди. Але рідко коли передається та напружена обстановка роботи цих з'їздів, з аналізом бурхливих виступів делегатів, які висловлювали думки різних груп селянства, їх різкий підхід до вирішення земельного питання.

Поміщицькі союзи, як правило, згадуються в дослідженнях тільки в зв'язку з їх зверненнями до урядових організацій із

¹ П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії, стор. 216—217; Боряба за Советы на Екатеринославщине. Дніпропетровськ, 1927, стор. 74—75.

² Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. I, ч. II, стор. 221, 229.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 100.

⁴ Боряба за Советы на Екатеринославщине, стор. 62—66, 76.

⁵ Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, стор. 48.

скаргами на дії селян. Характер і діяльність поміщицьких сою-зів, реакція на їх дії різних категорій селянства істориками здебільшого зовсім опускаються. Однак організації поміщиків були досить поширеними. Об'єднані вони були на I Всеросійському з'їзді земельних власників у Москві на початку липня 1917 р. і мали свої відділення по всіх губерніях України. З трибун цих поміщицьких зборищ неслись войовничі промови, спрямовані проти будь-яких змін характеру земельних відносин.

Намагаючись в боротьбі проти трудового селянства створити єдиний фронт землевласників, поміщики втягують в свої організації і куркульство¹. Та їх програма зустрічала серед селянства рішучий опір. Типовим прикладом ставлення селянської бідноти до організації хліборобів-власників може бути резолюція загальних зборів селян с. Мар'янівки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, прийнята 18 червня 1917 р.: «Обговоривши параграфи цієї програми (хліборобів-власників.— Ю. Г.), що торкаються цілей війни та земельного питання, ми вважаємо, що така організація є в корені контрреволюційною»². Поміщикам щонайбільше вдавалось залучити на свій бік нечисленну багату верхівку українського села. Переважна більшість селянства не тільки не бажала слухати про можливості збереження старих земельних відносин, а рішуче виступила за їх обов'язкову ліквідацію³.

Особливий інтерес становить питання про вплив більшовицької партії на селянство, хоч в цьому відношенні перед дослідниками стають серйозні труднощі, оскільки матеріали більшості партійних організацій загинули в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Завдання історика, незважаючи на всі труднощі,— відтворити правдиву історію партійних організацій в 1917 р., тим більше, що в працях перших післяреволюційних років основна увага зверталась на допущені помилки й недоліки. При всьому позитивному значенні такого підходу, який дозволяв тверезо врахувати надзвичайно великий досвід, набутий в боротьбі проти буржуазного суспільства, це інколи мимоволі приводило до певної недооцінки колосальної роботи, проведеної більшовиками по формуванню політичної армії соціалістичної революції.

В деяких історичних дослідженнях 20-х років не висвітлюється робота більшовиків серед селянства, не показується та бо-

¹ Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. I, ч. II, стор. 159, 160, 201.

² Революционное движение в России в мае—июне 1917 г. М., 1959, стор. 423.

³ Крестьянское движение в 1917 г. М.—Л., 1927, стор. 234; Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. I, ч. II, стор. 176; Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, стор. 61.

ротьба, яка проводилась ними проти угодівців, особливо есерів. В. Качинський, наприклад, навіть не проводить межі між більшовиками та есерами. У нього обидві партії однаково виступають за інтереси трудового селянства¹.

Більшовицька партія була єдиною партією, аграрна політика якої повністю відповідала інтересам селянської бідноти. Навіть дрібнобуржуазні партії пропонували чекати з земельною реформою до Установчих зборів, які відкладались на невизначений строк. Так, есери, що вважали себе єдиними представниками інтересів селянства, відраджували селян від самочинних дій, які, мовляв, можуть вилитися у війну одного села проти другого². Скликаний в травні 1917 р. у Москві третій з'їзд партії есерів звернувся до селянства з закликом припинити захоплення земель і чекати урядового рішення. Якщо ж після лютого, внаслідок політичної незрілості мас; есери користувались серед селянства досить сильним впливом, то досвід кількох місяців революції наочно продемонстрував, що есери є «*протинародною, протиселянською, контрреволюційною партією*» ... і «...після липневих днів більшість народу стала швидко переходити на сторону більшовиків»³. Порівняно тривалишим був вплив УПСР на селянство, але українські есери також досить швидко втратили свої позиції.

Вимога більшовиків про негайну і безплатну передачу всієї землі селянам знаходила широкий відгук на Україні. Газета волинського союзу кооператорів «Трудовая Волянь» визнавала, що «агітація більшовизму, який пропонував селу вирішити аграрне (земельне) питання захватним шляхом, не чекаючи рішення Установчих зборів, має, на жаль, успіх серед селянства»⁴.

Останнім часом дослідники все більше звертаються до висвітлення діяльності більшовицьких організацій серед селянства, простежують вплив ленінської аграрної програми та інших важливих партійних документів на формування революційної свідомості мас⁵.

Однак інколи в працях зустрічаються перебільшення політичної активності українського селянства та впливу на нього більшовицької партії в період мирного розвитку революції. Так, наприклад, М. Л. Завіновський вважає, що вже в період дво-

¹ 1917 год в Харькове, стор. 200.

² «Земля и воля» (Харків), 16 березня 1917 р.; «Крестьянин и рабочий» (Одеса), 13 квітня 1917 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 55, 165.

⁴ «Трудовая Волянь», 18 липня 1917 р.

⁵ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, стор. 101—106; Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды исторического факультета, т. 6, стор. 68; Труды Киевского института физкультуры, вып. 4, К., 1958, стор./ 120—121 та ін.

владдя селянство звільнилось з-під впливу угодовців. «Комуністична партія і життєвий досвід,— пише він,— уже в період мирного розвитку революції в Росії переконали значну частину трудящих мас, селянство в тому числі, що питання миру і землі, влади і хліба може розв'язати тільки пролетаріат, що він є керівною силою в боротьбі трудящого селянства з поміщиками і владою буржуазії»¹. Таке твердження суперечить дійсності. До речі, сам М. Л. Завіновський розглядає три кризи Тимчасового уряду і корніловщину своєрідними етапами поступового відходу селянських мас, насамперед, його найбільшій частині, від Тимчасового уряду та дрібнобуржуазних партій. В тій же статті кількома сторінками нижче автор правильно зазначає, що «в перший період революції есерам вдавалося шляхом демагогічних заяв вести за собою більшість селянства, утримувати його від захоплення приватновласницьких земель і вселити довір'я до Тимчасового уряду»².

В 20-х роках дослідники схильні були перебільшувати стихійний характер селянського руху. Правда, і тоді деякі з них відзначали високу організованість селянських виступів (Е. Коган), підкреслюючи при цьому вирішальну роль сільських і волосних земельних комітетів³.

Ступінь організованості селянських виступів залежав від багатьох причин. Він визначався близькістю і впливом промислових центрів, зв'язками робітників з селянством, складом волосних і сільських земельних комітетів, наявністю революційно настроєних солдатів, які повернулись з фронту, і т. ін.

З розвитком революції селянство, на думку дослідників, все частіше переходило до організованих форм боротьби. Як правильно відзначає А. Г. Слюсарський, аграрний рух на Україні, як і по всій Росії, часто виникав стихійно, особливо навесні 1917 р., але, збільшуючись кількісно, він з кожним днем ставав все більш організованим⁴. Ця організованість особливо проявилась восени 1917 р., коли боротьба досягла великої гостроти, перетворюючись повсюдно в селянське повстання. Селянський рух був настільки сильним, що часто навіть важко було стримати люту ненависть трудящих до своїх гнобителів.

Почуття ненависті до експлуататорів часом проявлялися у розгромі і навіть у зруйнуванні поміщицьких маєтків. На цій підставі поміщики та буржуазія галасували про повсюдні стихійні виступи та масові грабунки.

¹ Із історії Комуністичної партії України. Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва, вип. 2. К., 1959, стор. 21.

² Там же, стор. 38.

³ Боротьба за Совети на Екатеринославщині, стор. 60.

⁴ Учені записки Харківського університету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6, стор. 84.

«По всій країні,— писав у жовтні 1917 р. В. І. Ленін,— розгортається селянське повстання. Ясніше ясного видно, що каде-ти і кадетські прихвосні всіляко применшують його, зводять до «погромів» і «анархії». Ця брехня руйнується тим, що землю почали в центрах повстання передавати селянам: ніколи ще «погроми» і «анархії» до таких чудових політичних результатів не приводили!»¹

Особливо велика кількість маєтків розгромлена наприкінці 1917 р. в прифронтових Подільській та Волинській губерніях (близько 50—60% їх загальної кількості). Там, де залишки кріпосництва були не досить сильні, цей процент знижується до 20—25 (Київщина) та 15—20 (Чернігівщина). В інших місцевостях України, розташованих поблизу промислових районів, розгроми становили 5—10% загальної кількості маєтків. При цьому, як зазначає М. А. Рубач, «ніякого «грабунку» тут не було. Сільські земельні комітети, відображаючи волю селянської бідноти, проводили організовану ліквідацію поміщицьких маєтків»².

Про високу свідомість і організованість українського селянства свідчить встановлений ним повсюдно наприкінці грудня масовий контроль і облік поміщицьких маєтків і всього панського майна. Подібне ставлення до куркульських господарств зустрічалось переважно у тих районах, де поміщицької землі було порівняно мало. Натхнене леїнським декретом про землю, трудяще селянство України повсюдно приступило до розподілу поміщицького інвентаря та хліба, поміщицьких і куркульських земель.

Селянська боротьба, що розгорнулася по всій Україні, продемонструвала глибоку ненависть українського народу до Центральної ради, яка з перших днів свого існування до остаточного її розгрому виступала ревною захисницею інтересів поміщиків та куркулів. Своїми працями радянські історики остаточно розвіяли міф буржуазно-націоналістичної історіографії про нібито керівну роль Центральної ради в аграрному русі на Україні.

Наприкінці 1917 р. на націоналізованій землі з'являються перші колективні об'єднання, до яких, як правило, входили малоземельні та безземельні селяни. За підрахунками М. А. Рубача, на Україні взимку 1917/18 р. утворилось понад 30 сільськогосподарських артілей та товариств спільного обробітку землі³.

Всі дослідники одностайно приходять до висновку, що встановлення Радянської влади в українському селі повсюди відбу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 154.

² М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений, стор. 156; 184.

³ Там же, стор. 229, 392.

лось тієї зими. Тільки В. Качинський вважає, що на Харківщині «встановити райони тієї або іншої влади неможливо». «В цей період, — пише він, — в селах Харківщини не було ніякої влади зверху, крім своєї сільської»¹. Автор забуває підкреслити найголовніше: влада на селі в той період захищала інтереси трудового селянства. До того ж, на Харківщині, як і взагалі на Лівобережжі, процес встановлення влади Рад відбувався значно швидше, ніж на Правобережжі. В цілому ж Радянська влада в українському селі встановилась в січні — лютому 1918 р.

Підводячи підсумок, слід відзначити, що радянські дослідники досягли певних успіхів у вивченні історії боротьби українського селянства в 1917 р. Проте залишається ще ряд недостатньо висвітлених питань. Перед істориками-аграрниками стоїть почесне завдання створити праці, які б всебічно охоплювали селянський рух в 1917 р. як по окремих губерніях, так і в цілому по Україні з зосередженням основної уваги на періоді від лютого по жовтень².

Важливим етапом на шляху створення таких праць повинна бути підготовка та випуск фундаментального збірника документів³, робота над створенням якого велась ще в 20-х роках. Основою такого археографічного дослідження можуть бути розкриті в багатьох збірниках важливі матеріали з питань селянського руху на Україні в 1917 р. Систематизація зазначених документів, доповнених новими архівними даними, подасть суттєву допомогу в дальшому поглибленому вивченні історії боротьби українського трудового селянства проти Тимчасового уряду та буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Ю. М. Г а м р е ц к и й

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО ДВИЖЕНИЯ НА УКРАИНЕ В 1917 г.

Резюме

Предлагаемая статья анализирует советскую литературу по истории крестьянского движения на Украине в 1917 г.

¹ 1917 год в Харькове, стор. 242.

² Прикладом може бути книга П. М. Першина «Нариси аграрної революції в Росії», в якій висвітлюються події по всій країні. Україна в ній зображається, оскільки це необхідно для відтворення загальної картини.

³ Підбірка документів Г. Клунного (В боротьбі за селянство. Харків, 1926) характеризує земельне законодавство контрреволюційних урядів на Україні в 1917—1920 рр. і є в своїй основі хибною. Книга була в свій час справедливо піддана критиці («Летопись революции», 1927, № 2, стор. 220—226). Не може претендувати також на повноту опублікована М. Осетровим група документів «К истории борьбы крестьянства Правобережной Украины против Центральной рады и Временного правительства в 1917 г.» — «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 71—98.

В ней рассматривается нарастающий процесс углубленного изучения истории крестьянского движения, являвшегося одним из мощных потоков, который большевистская партия сумела направить в общее русло революционной борьбы против капиталистического общества.

Автором отмечаются значительные достижения в разработке этой чрезвычайно важной темы, прежде всего наличие глубокой характеристики украинского крестьянства и его участия в вооруженной борьбе против контрреволюционной Центральной рады за установление Советской власти на селе.

Как определенный успех подчеркивается тот факт, что исследователи от накопления фактического материала о количественной стороне крестьянских выступлений переходят к более сложным задачам — изучению крестьянского движения по различным формам борьбы и по его направленности, стараются внимательно проследить влияние большевиков на силу и размах крестьянских выступлений.

Одновременно в статье вскрываются недостатки отдельных исследований в вопросе периодизации крестьянского движения, критикуется встречающееся иногда некоторое преувеличение крестьянской борьбы за землю в дооктябрьский период, отмечается недооценка отдельными авторами революционной роли низовых крестьянских организаций и др.

Автор уточняет официальные данные Временного правительства о крестьянских выступлениях в 1917 г., ставит вопрос о необходимости создания ряда трудов по истории борьбы крестьянства в отдельных губерниях Украины (Полтавщина, Черниговщина), а также фундаментальных исследований, характеризующих эту проблему в целом.

ІСТОРІОГРАФІЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1905—1907 рр.

Перша російська революція займає визначне місце в історії нашої країни. Вона, за визначенням В. І. Леніна, пробудила широкі народні маси до політичного життя й боротьби, збагатила марксизм новим історичним досвідом, сприяла зростанню і зміцненню марксистської революційної партії, була прологом і генеральною репетицією Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Неважко зрозуміти, що наукове узагальнення досвіду, набутого трудящими нашої країни в революції 1905—1907 рр., має величезне значення і становить одне з найважливіших завдань радянської історичної науки. Актуальність дослідження цієї проблеми обумовлюється не тільки тим, що це був один з найважливіших періодів в історії нашої Батьківщини, а й тим, що героїчна боротьба робітників і селян Росії проти самодержавно-кріпосницького ладу в 1905—1907 рр. є могутнім джерелом виховання радянських людей в дусі животворного радянського патріотизму і запалюючим прикладом для пригноблених народів світу в їх самовідданій боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Поряд з глибоким вивченням історії революційної боротьби робітничого класу, великий інтерес для радянської історичної науки має також дослідження аграрного питання і класової боротьби на селі в період першої російської революції. Всебічне вивчення форм і методів боротьби трудящого селянства проти поміщицько-капіталістичного гноблення, за ліквідацію поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва дає можливість глибоко і правильно зрозуміти процес вивільнення селянства від впливу кадетів та різних дрібнобуржуазних партій і створення та зміцнення союзу робітничого класу і селянства — тієї суспільної сили, яка здобула перемогу в Жовтні 1917 р.

Важливе значення для радянської історичної науки має вивчення історії розвитку революційної боротьби народних мас у 1905—1907 рр. на Україні, в Білорусії, Закавказзі та в інших національних районах Росії, де вона тісно перепліталась з націо-

нально-визвольним рухом. Всебічне дослідження революційних подій в національних районах Росії є разом з тим вивченням історії розвитку і зміцнення братерської дружби народів СРСР, яка зараз є однією з могутніх рушійних сил будівництва комунізму в нашій країні.

Всебічному глибокому вивченню багатогранного досвіду революцій 1905—1907 рр. виняткового значення надавав В. І. Ленін. У статті «Проти бойкоту» у червні 1907 р. він писав: «На російську соціал-демократію, безсумнівно, лягає обов'язок найбільш старанного і всебічного вивчення нашої революції, поширення в масах обізнаності з її формами боротьби, формами організацій та ін., зміцнення революційних традицій в народі, вкорінення в маси переконання, що єдине і виключно революційною боротьбою можна добитися скільки-небудь серйозних і скільки-небудь тривких поліпшень, неухильне викриття всієї низькості тих самовдоволених лібералів, які заражають суспільну атмосферу мізмаїями «конституційного» низькопоклонства, зрадиництва і молчаливства... Нам треба подбати,— і крім нас не буде кому подбати,— про те, щоб народ знав ці повні життя, багаті на зміст і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні значно докладніше, детальніше і ґрунтовніше...»¹ В. І. Ленін закликав партію і робітничий клас вивчати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, висловлював необхідність написання брошур і статей про видатних діячів партії, учасників революційної боротьби, без яких «російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів»².

Проте для зміцнення цього завдання можливості в дожовтневий період були дуже обмеженими. Як відомо, буржуазні і буржуазно-націоналістичні історики та економісти замовчували важливіші сторони життя народних мас, а якщо й торкались їх, то свідомо перекручували на догоду панівних класів.

Неправильно висвітлювались аграрні відносини і класова боротьба на селі і в працях ліберально-буржуазних істориків. Так, у праці В. Веселовського «Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902—1906 гг.)», надрукованої в 1907 р., боротьба селянства Росії проти поміщиків розглядається лише як прагнення селян поліпшити своє економічне становище, задовольнити свої місцеві потреби. Заперечуючи таким чином загальноросійський характер руху, буржуазний історик висвітлював його ізольовано від революційних подій всієї країни, без зв'язку з революційною боротьбою робітничого класу. Він зовсім обійшов питання про участь різних соціальних верств сільського населення в революційній боротьбі, розглядаючи все селянство як єдину соціальну групу. Недостатне і поверхове вико-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 23.

² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

ристання автором джерел привело до значного звуження загальної картини класової боротьби на селі і до ряду серйозних помилок у характеристиці розмаху руху і форм боротьби в окремих районах країни. Автор заперечував політичний характер вимог селян.

Подібні хиби і недоліки властиві також працям, підготовленим до друку ліберально-буржуазними дослідниками з «Вільного економічного товариства». Оглядаючи аграрні відносини і селянські рухи в період революції 1905—1907 рр., головним чином за даними спеціальних анкет Товариства, заповнених місцевими кореспондентами (переважно поміщиками, попами, сільськими писарями, куркулями та іншими вірними слугами царизму), автори двотомної праці «Аграрное движение в России в 1905—1906 годах», виданої у 1908 р., допустили серйозні хиби як у характеристиці розмаху руху, так і у висвітленні участі в ньому різних соціальних груп сільського населення.

Показуючи розвиток класової боротьби в селах України, автори відповідних розділів — А. Лосицький по Правобережжю, В. Голубев по Лівобережжю і В. Громан по Півдню України — зовсім замовчали причини виступів селян, їх зв'язки з розвитком революційної боротьби в усій країні, вплив робітничого руху на революційну боротьбу селян, діяльність соціал-демократичних (більшовицьких) організацій на селі, приєднання селянських громад, волостей і навіть цілих повітів до Всеросійської селянської спілки, роботу селянських комітетів тощо.

Всупереч історичній дійсності, автори нарисів підкреслюють, що авангардна роль в селянському русі належала нібито заможним селянам-куркулям. Основну масу селянства, особливо його найбільш революційну частину — сільських пролетарів і напівпролетарів, — вони з презирством називають «натовплом», «мужиками» та ін. З властивою буржуазним писакам обмеженістю характеризують автори також і причини селянських рухів, вбачаючи їх у «розпущеності» населення, в «нерозумінні» маніфесту 17 жовтня 1905 р., у «сторонній» агітації та інших факторах. Зухвало перекинувши дійсність, Лосицький, Голубев та Громан твердили, що селянство України прагнуло лише повернути втрачені ним землі під час реформи і не висловлювалось за одержання всієї поміщицької землі.

Звичайно, така точка зору не відповідає дійсності. Вона мала своєю метою теоретично обгрунтувати політику кадетів, які прагнули будь-що примирити селянина з паном, але, природно, за рахунок селянина. Проте, незважаючи на недоліки, перелічені праці буржуазних дослідників мають і певну наукову цінність, бо в них міститься значний фактичний матеріал про аграрні відносини і класову боротьбу на селі, який не втратив свого значення і на сьогодні.

В чорні роки столипінської реакції, коли, з одного боку, йшов

розпад опозиційних течій, посилювались ревізіоністські вилазки інтелігентів, відбувався відхід від революції меншовиків та інших її тимчасових попутників і, з другого боку, йшла напружена боротьба більшовиків за збереження партії і збирання сил для наступних боїв проти царизму та капіталістичного гноблення, — виступили з рядом праць, присвячених революції 1905—1907 рр., в тому числі і аграрному питанню та класовій боротьбі на селі, деякі історики та економісти з табору меншовиків. Зокрема були опубліковані праці П. Маслова «Аграрный вопрос в России» і «Крестьянское движение в России», де аграрні відносини і селянські виступи під час революції 1905—1907 рр. висвітлено з меншовицьких позицій.

Відкрито ігноруючи революційність селянства, його роль як основного союзника робітничого класу в революційній боротьбі, меншовик П. Маслов розглядав боротьбу селян ізольовано від революційного руху пролетаріату. Він засуджував такі форми селянської боротьби, як розгром та підпали поміщицьких маєтків, знищення поміщицького майна. Безсоромно перекручуючи історичні факти, автор твердив, нібито боротьба селянства в роки першої російської революції мала суто економічний характер. Правда, автор визначав і деяке пробудження політичної свідомості селянства, але пояснював це не впливом робітничого класу і його партії, а виборами до I Державної думи.

До подібних фальсифікацій вдавався й такий представник кадетсько-меншовицького табору як С. Прокопович. Намагаючись дати загальну характеристику селянському рухові в період революції 1905—1907 рр., він у праці «Аграрный кризис и мероприятия правительства», надрукованій у 1912 р., штучно звузив його, зводячи весь багатогранний зміст і спрямованість боротьби селян виключно до прагнення їх збагатитись за рахунок поміщиків. Не важко зрозуміти, що таке твердження автора не відповідає дійсності. Численні документи, що зберігаються в державних архівах Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст, переконливо свідчать про те, що селяни України, як і всієї Росії, в період революції 1905—1907 рр. боролись не за часткові поступки, а за революційне розв'язання проблеми аграрного питання в цілому. Вони рішуче добивались знищення численних пережитків кріпосництва і передачі сільським громадам всієї поміщицької, державної та монастирської землі. Отже, об'єктивно селянство України виступало не тільки проти місцевих поміщиків, а й проти всього самодержавно-кріпосницького ладу. Не розуміючи змісту і напрямку селянського руху, С. Прокопович негативно оцінював виступи селян, що супроводжувались розгромами та підпалами поміщицьких маєтків, знищенням або розбиранням поміщицького майна.

Значне місце у праці С. Прокоповича відведено також описанню сільськогосподарських страйків як однієї з найпоширені-

ших форм боротьби селян проти поміщиків. Але характеризуються страйки автором неправильно. Він замовчав той загальновідомий факт, що в багатьох випадках страйки спрямовувались не тільки проти поміщиків, а й проти сільських глитаїв-куркулів. До того ж С. Прокопович силкувався довести, нібито керівна роль у страйках належала селянам середнього достатку. Таке твердження автора позбавлене будь-яких підстав. Дослідження класової боротьби в селах України показує, що керівна роль у страйках, як і в селянському русі взагалі, належала сільському пролетаріатові і, зокрема, тій його частині, яка була зв'язана з містом і набула вже деякого досвіду революційної боротьби.

З наведеного видно, що хоча як буржуазна, так і буржуазно-націоналістична історіографія і ввела в науковий обіг деякий фактичний матеріал, проте не дала і не могла дати правдивого і всебічного висвітлення аграрних відносин, причин, характеру і цілей класової боротьби, яка розгорнулася на Україні і в усій Росії в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.—першої народної революції епохи імперіалізму. Це завдання може розв'язати і успішно розв'язує лише марксистсько-ленінська історіографія.

Початок глибокої і всебічної наукової розробки аграрного питання і класової боротьби на селі поклав великий Ленін. У його працях «Аграрне питання в Росії на кінець ХІХ століття», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Аграрне питання і «критики» Маркса», «До оцінки російської революції 1905—1907 років», «Доповідь про революцію 1905 року» та в ряді інших творів дано глибокий аналіз аграрних відносин на селі напередодні і в період першої російської революції, які характеризувалися, з одного боку, розвитком буржуазного землеволодіння за рахунок поступового скорочення площі дворянських земель і, з другого, нерівномірним розподілом землі між двома протилежними класами дореволюційного російського села — поміщиками і селянами, наявністю на одному полюсі великих поміщицьких латифундій і на другому — гострого мало-земелля основної маси селянського населення.

Геніальні твори великого Леніна глибоко розкривають розшарування селянства, його тяжке економічне і політичне становище, характер і напрям його боротьби, причини, особливості, рушійні сили і всесвітньо-історичне значення першої російської революції, визначають тактику Комуністичної партії щодо селянства, шляхи і засоби вирішення аграрного питання, створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства як вирішальної суспільної сили, що мала здійснити революційно-демократичні перетворення. В працях В. І. Леніна завдано нищівного удару концепціям буржуазних націоналістів, меншовиків, есерів та інших фальсифікаторів історії. Твори В. І. Леніна, рішення з'їздів, конференцій та пленумів Комуністичної партії станов-

лять методологічну основу для глибокого і всебічного дослідження історії героїчної боротьби народних мас Росії в 1905—1907 рр.

Керуючись методологічними настановами В. І. Леніна та рішеннями партійних органів, ряд більшовицьких організацій і активних діячів революційного руху опублікував в періодичній пресі або окремими виданнями чимало праць, в яких з позицій марксистсько-ленінської теорії висвітлюються аграрні відносини на селі, яскраво характеризується становище різних груп тодішнього селянства, позиції в аграрному питанні різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Особлива увага в названих працях, як і в численних листівках і прокламаціях, що у великій кількості видавались і розповсюджувались в селах України місцевими більшовицькими організаціями, приділялась роз'ясненню ленінської аграрної програми нашої партії. З цінними статтями або брошурами на цю тему виступали О. Шліхтер, О. Ярославський, В. Бонч-Бруевич, П. Петровський, П. Ткаченко та інші відомі діячі Комуністичної партії.

Праці В. І. Леніна та статті і брошури його сподвижників мали великий вплив не тільки на робітників і селян, але й на передові кола інтелігенції. Під благодатним впливом марксизму і героїчної боротьби робітничого класу і селянства ряд письменників присвячує свої твори висвітленню тяжкої долі селянства, його мужній боротьбі проти поміщицько-капіталістичної експлуатації. Зокрема, великий російський письменник-гуманіст В. Короленко написав хвилюючу повість про повстання в с. Великих Сорочинцях Миргородського повіту на Полтавщині, в якій з великою майстерністю показав, з одного боку, рішучу, справедливу боротьбу селянства проти ненависних гнобителів і, з другого, свавілля й жорстоку розправу царських сатрапів над пригнобленими незброєними селянами. Повість В. Короленка «Сорочинська трагедія», як і його відкритий лист царському поціпаці Філонову, надрукований в газеті «Полтавщина», відображають думи і прагнення змученого пригнобленого народу і являють собою гнівний протест письменника-гуманіста проти дикої сваволі і насильства, варварства і нескінченних форм татарщини, які панували тоді в суспільному житті.

Проблема аграрних відносин і класової боротьби в українському селі досить виразно відбита і в творчості видатного українського письменника революціонера-демократа М. Коцюбинського. Будучи безпосереднім спостерігачем, а то й учасником революційних подій 1905—1907 рр., письменник добре бачив і розумів причини руху, позиції в ньому різних груп селянства, їх мрії і прагнення. Все це він глибоко і яскраво відобразив у своїй повісті «*Fata morgana*». Особливо майстерно талановитий художник слова змалював в образах Марка Гуці і Прокопа Кандзюби появу на селі нових людей, свідомих селян, які,

побувавши на заробітках у містах і набувши там певного досвіду політичної боротьби, охоче передавали його своїм односельчанам, організовуючи їх, за оцінкою В. І. Леніна, на боротьбу «проти великих землевласників — дворян, проти попів і чиновників»¹. В повісті сильно і правдиво висвітлено розгортання на селі двох соціальних війн між поміщиками і селянством в цілому, між сільською біднотою і куркульством. На матеріалах подій с. Вихвостів Городнянського повіту Чернігівської губернії автор яскраво показав звіряче обличчя куркульства — лютого ворога і жорстокого експлуататора трудящего селянства.

Характеристиці становища робітничого класу і трудящего селянства, їх боротьбі проти царизму і тяжкої поміщицько-капіталістичної експлуатації присвятили ряд своїх творів відома українська поетеса Леся Українка та інші письменники й митці. Проте за умов царизму, який душив все революційне і передове, справжня наукова розробка проблеми аграрних відносин і класової боротьби на селі була неможливою. Лише після повалення влади поміщиків і капіталістів і встановлення Радянської влади в Росії, в тому числі й на Україні, були створені необхідні умови для розвитку марксистської історичної науки, для дослідження історії першої російської революції 1905—1907 рр.

Правда, в перші роки Радянської влади наукова розробка згаданої проблеми просувалась дуже повільно, що значною мірою зумовлювалось як серйозними пережитками старої, буржуазної школи, які тривалий час зберігались в нашій країні, так і нестачею нових, марксистських кадрів. Але після розгрому різних антимарксистських течій на ідеологічному фронті, після значного розширення документальної бази і поповнення історичної науки новими кадрами, озброєними марксистсько-ленінською теорією, наукова розробка історії народів СРСР, в тому числі і аграрного питання та селянських рухів 1905—1907 рр., розгорнулася більш успішно.

На Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, вже до 20-ї 25-річної ювілей першої російської революції, поряд з публікацією спогадів учасників революційних подій 1905—1907 рр.², вийшов з друку ряд узагальнюючих праць чи окремих досліджень, в яких наводиться значний, (здебільшого новий) матеріал про аграрні відносини, становище селянства і класову боротьбу в селах України напередодні і в період революції 1905—1907 рр. Серед них слід відзначити, насамперед, праці, видані в зв'язку з 20-річчям революції 1905—1907 рр. ювілейною комісією під за-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 224.

² Див., наприклад, Матеріали по істории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1906 гг. Екатеринослав, 1924; В. Вакар (В. Правдин). Накануне 1905 года в Киеве. К., 1925; Из истории революционного движения в России. К., 1924 та ін.

гальною назвою «1905. Материалы и документы», «1905 год на Украине», збірник документів «Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг.» (під редакцією Н. Карпова), а також збірники документів і матеріалів—«Революция 1905 года и самодержавие», «Царизм в борьбе с революцией 1905—1907 гг.» та ін.

Певну цінність для вивчення історії першої російської революції, в тому числі і класової боротьби на селі цього періоду, мають праці: Г. М. Панкратовой — «Первая русская революция 1905—1907 гг.», проф. А. В. Шестакова — «Крестьянство в революции 1905 года», «Крестьянская революция 1905—1907 годов» та ін. Чимало цінних даних і матеріалів містить і Хронологія, видана Істпартком ЦК КП(б)У у 1926 р.

Серед інших праць, що вийшли з друку в цей час на Україні, слід назвати «Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1906 гг.», «1905 рік на Сумщині», «Первая революция на Конотопщине», «Коротка хронологія революції 1905 року на Україні», «3 часів революції 1905 року» О. Шліхтера, в яких наводяться цікаві свідчення учасників подій, документи і матеріали про становище селянства України і його боротьбу проти поміщицько-капіталістичного гноблення в 1905—1907 рр. Значну цінність має названа вище праця О. Шліхтера — безпосереднього учасника подій, який в жовтнево-листопадові дні 1905 р. очолював київських більшовиків і провидив велику революційну роботу в місті. Він не лише всебічно описує події, але й дає оцінку діяльності багатьох їх учасників.

В 20—30-х роках було опубліковано ряд монографічних досліджень і наукових статей, автори яких робили спробу дати систематичне цільне висвітлення розвитку революційних подій 1905—1907 рр. як на Україні в цілому, так і окремо в містах і селах краю. Серед авторів цих праць можна назвати М. Майорова¹, В. Качинського², І. Дроздова³, С. Глушко⁴, А. Щербака⁵ та ін.⁶ Тоді ж було опубліковано кілька праць, присвяче-

¹ М. М. Майоров. Більшовики і революція 1905 року на Україні. Харків, 1930.

² В. Качинський. Селянський рух на Україні в роки 1905—1907, ч. I. Харків, 1927.

³ І. П. Дроздов. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905—1906 гг. М.—Л., 1925.

⁴ С. Глушко. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року.—«Україна», 1925, № 4.

⁵ А. Щербак. 1905 год в Сумском уезде.—«Пролетарская революция», 1926, № 7.

⁶ Див., наприклад, Н. Мірза-Авак'яц. Селянські розрухи на Україні 1905—1907 років. Харків, 1925; Л. Дмитрова. Україна в 1905 році. Харків, 1925; В. Трутовский. Сорочинская трагедия. М., 1928 та ін.

них «Селянській спілці»¹, участі в революції солдатів та матросів, жінок, молоді, про виступи селян окремих повітів і навіть сіл². Чимало статей або окремих документів про революційну боротьбу селянства у 1905 р. було вміщено в журналах «Літопис революції», «Красный архив», «Україна», «Пролетарская революция» та деяких інших періодичних виданнях.

Наведені факти показують, що протягом 20—30-х років на Україні була проведена певна робота по вивченню аграрних відносин і класової боротьби на селі в період першої російської революції. Зокрема було введено в науковий обіг чимало нових архівних матеріалів, описано багато окремих виступів селян, зроблено перші спроби систематизувати висвітлення розвитку селянського руху в окремих губерніях і по Україні в цілому протягом революції. Необхідно відзначити й те, що авторами ряду праць з проблемами, що досліджується, виступали колишні активні учасники подій, партійні і радянські працівники. Ця обставина, природно, вносила деякий суб'єктивізм в оцінку тих чи інших явищ і подій, ступіні участі в них окремих діячів руху, але, незважаючи на це, наукова цінність спогадів досить значна.

Недоліком праць, виданих в 20—30-х роках, була відсутність в них показу глибоких соціально-економічних передумов руху, аналізу аграрних програм різних політичних партій і груп, ідеалізація меншовиків, есерів, УРСДРП та інших дрібнобуржуазних партій, поверхове висвітлення класової боротьби на селі без належної кількісної і якісної характеристики причин, розмаху, форм, змісту й цілей руху. Так, наприклад, вищеназвана дослідниця Н. Мірза-Авак'янц розглядала селянський рух лише під кутом зору заподіяних ним розрух. А автор праці про 1905 р. на Поділлі А. Зекцер до причин виникнення селянських виступів відносив близькість кордону, що нібито зміцнювала революційні тенденції селянства. Він же чомусь усі страйки селян і сільськогосподарських робітників називає політичними, перебільшує вплив агітації на селі³. Дослідник І. Дроздов, всупереч історичній дійсності, твердить, нібито серед селян Чернігівської губернії було поширене прагнення «мирними шляхами» добитися здійснення своїх вимог щодо поліпшення економічного становища⁴. В перелічених монографіях і статтях явно недостатньо і не

¹ О. Александров. Селянська спілка перед царським судом. Харків, 1930; М. Свідзінський. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року.— «Літопис революції», 1928, № 6; 1929, № 1, 2, 3; О. Кошель, Політика й практика Сумського комітету «Всероссийского крестьянского союза». — 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930 та ін.

² 1905 год на Украине. Хроника и материалы (под редакцией М. И. Мелья). Харьков, 1926.

³ Аркадій Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. I. Аграрні заволоди та заворушення наймитів 1904—1906 рр. Вінниця, 1925, стор. 13, 39, 42—43.

⁴ И. Г. Дроздов. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905—1906 гг., стор. 88.

зовсім виразно висвітлюється діяльність більшовицьких організацій України в роки першої російської революції, їх боротьба за вивільнення селянства від впливу кадетів, меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів та інших буржуазних і дрібно-буржуазних партій, за створення і зміцнення бойового союзу робітничого класу і селянства.

Виходячи з цього, нам здається трохи перебільшеним твердження деяких істориків про здобуті у 20—30-х роках радянською історичною наукою досягнення у висвітленні революції 1905—1907 рр.¹ Звичайно, ніяких особливих досягнень в той час ще не було, а лише створювались необхідні умови для глибокого вивчення цієї досить важливої проблеми. Проте вони певною мірою знижувались і ускладнювались культом особи, який остаточно склався в нашій країні в середині 30-х років. З цих причин, а особливо в зв'язку з труднощами, породженими нападом на нашу країну німецько-фашистських загарбників, розробка аграрного питання і класової боротьби на селі значно ослабла.

Протягом другої половини 30-х, — початку 50-х років з досліджуваної проблеми було опубліковано лише кілька статей та ряд нових документів в збірнику документів і матеріалів, виданому у 1949 р.² Серед праць, що вийшли з друку в ці роки, заслуговують на увагу статті Л. Іванова³, А. Буцика⁴, І. Пшучка⁵ та деяких інших авторів, в яких на основі більш широкої документальної бази висвітлюються аграрні відносини на Україні напередодні революції, селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях, класова боротьба в селах України в 1905—1906 рр. Але цим працям властиві також і недоліки. Найхарактернішими з них є недостатній показ ролі в селянському русі більшовицьких організацій України та окремих їх діячів, суб'єктивізм в оцінці окремих явищ і подій тощо.

Вивчення аграрного питання і класової боротьби на Україні в 1905—1907 рр. значно посилилось в період підготовки і відзначення 50-річчя першої російської революції та в останні роки. В цей час написано і опубліковано багато археографічних ви-

¹ Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник. Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 33.

² Революція 1905—1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1949.

³ Л. М. Иванов. Революция 1905 года на Украине.— «Вопросы истории», 1945, № 5-6; його ж. Революция 1905 года на Украине.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России. М., 1949.

⁴ А. К. Буцик. Аграрные отношения на Киевщине накануне революции 1905—1907 годов.— Научные записки Киевского университета, т. VIII, вып. 1. К., 1949.

⁵ І. О. Пшук. Поділля напередодні революції 1905—1907 років.— Наукові записки Вінницького педінституту, вип. II, 1951.

дань, монографій, збірників статей, брошур і статей як по окремих районах, так і по Україні в цілому. Серед праць, опублікованих у цей період, необхідно насамперед відзначити багатомне видання документів і матеріалів, підготовлене Інститутом історії АН СРСР та Центральним державним історичним архівом СРСР до 50-річчя першої російської революції¹, археографічне видання Інституту історії Центрального державного історичного архіву УРСР², публікації документів і матеріалів про революційні події 1905—1907 рр. в окремих районах України³, в яких, поряд з іншими, вміщено багато нових документів і матеріалів, що яскраво характеризують аграрні відносини на Україні, становище селянства і його боротьбу проти поміщицько-капіталістичної експлуатації напередодні і в період першої російської революції.

Значну цінність для дослідження змісту і напрямку роботи більшовицьких організацій на селі та їх вимог в аграрному питанні, боротьби більшовиків за визволення селянства від впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій, за створення і зміцнення союзу робітничого класу й селянства мають тритомне видання 1956 р. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 годов» та видання 1955 р. Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)».

В-період відзначення 50-річчя першої російської революції вийшли з друку спогади учасників революційних подій або нарисів про окремих активних діячів революції⁴, в яких розповідається про героїчні подвиги труdiaщих України в боротьбі з ненависним самодержавством, капіталістами, поміщиками й куркулями, наводиться ряд нових фактів про діяльність окре-

¹ Революция 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов, т. 1—5. М., 1955.

² Революция 1905—1907 годов на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах. К., 1955.

³ Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов. Харьков, 1955; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 годах. Симферополь, 1955; Революційні події 1905—1907 років на Поділлі. Вінниця, 1956; Революционные события 1905—1907 годов на Полтавщине. Харьков, 1957; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сталино, 1957; К истории вооруженного восстания в Донбассе в декабре 1905 года.— «Исторический архив», 1955, № 1, та ін.

⁴ М. М. Козленко. Селянське повстання у Великих Сорочинцях.— Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955, стор. 305—310; И. А. Лычов. Подготовка и восстание на броненосце «Потемкин». — Военные моряки в период первой русской революции 1905—1907 годов. М., 1955, стор. 323—357; Г. Мартынов. Алый флаг над броненосцем.— «Московский комсомолец», 1955, 17 квітня; И. Подомарев. Встреча старых друзей.— «Огонек», 1955, № 26, стор. 9 та ін.

мих революціонерів, раніше незаслужено опалюваних або забутих.

З узагальнюючих праць про революцію 1905—1907 рр. на Україні, в яких наводиться більшою чи меншою мірою матеріал і по нашій темі, слід насамперед відзначити ґрунтовну статтю Л. М. Іванова¹, що становить основний зміст його докторської дисертації, а також монографії П. М. Першина², В. П. Теплицького³, Ф. Є. Лося⁴, П. М. Шморгуна⁵, праці Г. М. Деренковського⁶, С. М. Дубровського⁷, А. М. Анфімова⁸ та інших авторів.

В цих працях в цілому дається правильна загальна характеристика аграрних відносин на Україні напередодні і в роки першої російської революції, наводяться важливі факти про розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, про розширення селянства, його становище і боротьбу у 1905—1907 рр. Серед інших з цього питання виділяються праці П. М. Першина та Л. М. Іванова. Ґрунтовно висвітлена діяльність більшовицьких організацій України в революції 1905—1907 рр. також у згаданій монографії П. М. Шморгуна.

Проте перелічені праці не позбавлені і ряду недоліків. Найістотнішими з них є деяка суперечність, а в багатьох місцях уривковість узагальнюючих даних, які наводяться в книгах з метою характеристики процесів соціально-економічного розвитку України наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., розмаху класової боротьби і діяльності більшовицьких організацій. Деякі з них містять в собі неправильні твердження, неточні формулювання тощо.

За останні десятиріччя вийшло з друку чимало праць, безпосередньо присвячених окремим питанням аграрних відносин і класової боротьби на Україні в роки першої російської революції. У багатьох з них висвітлюється селянський рух на Україні в 1905—1907 рр. Поряд з двома монографіями та кількома статтями, що належать автору цих рядків⁹, були опубліковані ок-

¹ Л. М. Іванов. Революция 1905 года на Украине.— Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. М., 1955, стор. 30—143.

² П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії. К., 1959.

³ В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959.

⁴ Ф. Є. Лось. Революція 1905 року на Україні. К., 1955.

⁵ П. М. Шморгун. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.). К., 1955.

⁶ Г. М. Деренковський. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Института истории АН СССР, вып. 2. М., 1954, стор. 53—73.

⁷ С. М. Дубровский. Крестьянское движение в революции 1905—1907 годов. М., 1956.

⁸ А. М. Анфимов. Земельная аренда в России в начале ХХ века. М., 1961.

⁹ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956; його ж. Селянський рух на Правобережній Україні

ремі праці¹ та статті, вміщені в спеціальних ювілейних збірниках, наукових записках, журналах і газетах². Крім цього, ви-

в період революції 1905—1907 років. К., 1955; його ж. Перша народна революція епохи імперіалізму та її значення.— «Вісник Академії наук УРСР», 1955, № 12; його ж. Селянський рух (революційні події 1905—1907 років на Україні).— «Соціалістична культура», 1955, № 3; його ж. Селянський рух на Україні в революції 1905—1907 років.— «Червоне Запоріжжя», 1955, 7 червня, «Вечірній Київ», 1955, 2 червня; його ж. Спільно проти гнобителів.— Читанка з історії Української РСР та ін.

¹ А. К. Буцик. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. К., 1957; Є. Живолуп. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах. Харьков, 1956; Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 годах. Симферополь, 1955; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 годов в Харькове и Харьковской губернии. Харьков, 1955; Е. Виноградов, П. Денисовець. Революційна боротьба трудящих Волиці в першій російській революції. Львів, 1955; В. К. Осечинський. Вплив першої російської революції на піднесення революційного руху в Галичині.— «Вільна Україна», 1955, 28 січня; Л. Олійник, О. Гора. Селянський рух на Чернівщині в 1905—1907 роках. К., 1959; І. М. Рєва. Селянський рух на Лівобережній Україні в період першої російської революції 1905—1907 років. К., 1964 та ін.

² Н. Бугаєв. Крестьянское движение на Украине в период первой русской революции.— Научные записки Киевского государственного финансово-экономического института, № 5. К., 1957; Т. И. Жуков. Крестьянское движение на Украине в период буржуазно-демократической революции в России.— Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского государственного медицинского института. Львов, 1955; А. Загорский. Революционные выступления крестьян на Украине в 1905 году.— «Красное знамя», 1955, 28 червня; С. Китарев. Селянський рух на Україні в період революції 1905—1907 років.— «Колосне село», 1955, 31 серпня; Я. Лінійчук. Селянський рух на Україні в 1905 році.— «Радянська Україна», 1955, 16 червня; М. О. Ліщенко. Селянський рух на Півдні України під час революції 1905—1907 рр.— Наукові записки Чернівецького університету, т. 26. Серія історичних наук, вип. 2, 1957; А. Г. Михайлюк. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 годах.— «Исторические записки», т. 49, 1954, стор. 165—201; його ж. Селянський рух на Україні в 1905—1907 роках.— «Радянська жінка», 1955, № 7; Є. В. Сизоненко. Селянський рух на Півдні України.— Праці Одеського державного університету ім. Мечникова, т. 146. Серія історичних наук, вип. 5, 1956; Г. Чернуха. Селянський рух на Україні в 1905 році.— «Соціалістична Харківщина», 1955, 14 червня; А. М. Максимов. Крестьянское движение в Донбассе в 1905—1907 годах.— «Социалистический Донбасс», 1955, 12 квітня; А. Бугаєнко. Крестьянское движение на Екатеринославщине в период первой русской революции.— «Днепровская правда», 1955, 17 листопада; О. Жигалов, Г. Канєвський. Селянський рух в роки першої російської революції на Запоріжжі.— «Червоне Запоріжжя», 1955, 6 серпня; Є. Корнєєва, О. Голод. Селянський рух на Катеринославщині в період першої російської революції.— «Зоря», 1955, 21 вересня; Н. Флешлер, Б. Сергєєв. Революционные выступления крестьян Александровского уезда.— «Запорожская правда», 1955, 7 грудня; А. К. Буцик. Селянський рух на Київщині в 1905 році.— Наукові записки Київського державного університету, т. 18, вип. X, 1954, стор. 83—106; його ж. Селянський рух на Київщині в 1906 році.— Наукові записки Київського державного університету, т. 14, вип. 6, 1955, стор. 19—44; Г. Губенко. Селянський рух в Таврійській губернії в роки першої російської революції.— «Радянський Крим», 1955, 22 листопада; А. Умеренков. За землю, за волю.— «Бугская заря», 1955, 4 серпня;

йшли з друку праці з питань аграрних відносин та класової боротьби на селі, як-от: розподіл землі на Україні між різними групами населення напередодні першої російської революції¹, аграрні відносини в цей час в окремих українських районах чи губерніях², боротьба більшовицьких організацій за селянство³, за-створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства⁴,

М. Бондар. Селянство Одещини в революції 1905—1907 років.—«Черноморская коммуна», 1955, 25 серпня; І. О. Пшук. Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905—1907 років.—Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту, вип. 3, 1954; П. Е. Котлов. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905—1907 годах.—«Вопросы истории», 1955, № 3, стор. 100—108; Н. Мальцева. Селянський рух на Харківщині в 1905 році.—«Соціалістична Харківщина», 1955, 13 грудня; Г. Голубев. Селянський рух на Лівобережжі Херсонщини у 1905—1907 роках.—«Наддніпрянська правда», 1955, 1 листопада; П. Кірюхін. Селянські заворушення і страйки батраків на Херсонщині в 1905—1907 роках.—«Наддніпрянська правда», 1955, 15 березня; Селянські заворушення на Херсонщині в 1905—1907 роках.—«Наддніпрянська правда», 1956, 4 січня; Я. Ятмасова. Селянський рух на Херсонщині в 1905—1907 роках.—«Наддніпрянська правда», 1955, 17 грудня; І. Єдомаха. Повстання селян у лютому 1905 року на Чернігівщині.—«Деснянська правда», 1955, 2 березня; А. Є. Кожевнік. Крестьянское движение в Черниговской губернии весной и летом 1905 года.—Ученые записки Горьковского государственного университета, вип. 43, 1957, стор. 35—53; П. Д. Кудлай. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році.—Наукові записки Київського державного університету, т. 14, вип. 6, 1955, стор. 45—68; П. Щербач. Загравні над економіями.—«Дніпро», 1955, № 12; А. Кіперман. Селянський рух на Буковині в роки першої російської революції.—«Радянська Буковина», 1955, 23 квітня.

¹ Л. М. Іванов. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905—1907 годов.—«Исторические записки», 1957, № 60, стор. 176—214; М. С. Король, Я. У. Лінійчук. До питання про земельні відносини і становище селянства в Київській губернії напередодні революції 1905—1907 років.—Наукові записки Київського державного педагогічного інституту, т. 18, 1955, стор. 80—96 та ін.

² М. І. Петровський. Економічне становище селянства Правобережної України напередодні першої буржуазно-демократичної революції.—50 років першої російської революції. Львів, 1955, стор. 72—82; О. П. Сталінська. Аграрні відносини на Полтавщині напередодні першої буржуазно-демократичної революції.—50 років російської революції, стор. 83—97; Н. Стеценко, С. Лаута. Аграрные отношения на Украине в период первой русской революции.—Научные записки Киевского государственного финансово-экономического института, № 5, 1957, стор. 77—93 та ін.

³ Т. И. Жуков. Борьба большевиков Украины за крестьянство в думский период (1906—февраль 1907 г.).—Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения Львовского государственного медицинского института. Львов, 1955, стор. 56—73; М. Н. Лещенко. Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції.—«Український історичний журнал», 1965, № 1.

⁴ М. Н. Лещенко. Боротьба Комуністичної партії за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905—1907 роках (за матеріалами Правобережної України).—Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 6. К., 1955, стор. 93—123; М. Ф. Гуськов. Боротьба більшовиків на Україні за союз пролетаріату з селянством в 1905 році.—Наукові записки Чернівецького державного університету, т. 26. Серія історичних наук, вип. 2, 1957, стор. 23—44; М. Кравчук. Боротьба більшовицьких організацій України за союз робітничого класу і селянства в роки першої російської революції.—До істо-

формування цього союзу¹, про спільну боротьбу російських та українських робітників і селян в 1905—1907 рр.² тощо.

Для більшості названих праць характерним є оригінальність викладу, введення в науковий обіг великої кількості архівних документів і матеріалів, постановка і розв'язання ряду важливих питань, які раніше з тих чи інших причин або замовчувались, або розроблялись дослідниками недостатньо. Серед таких питань слід назвати соціально-економічні передумови руху, виступи селян у 1906 і 1907 рр., форми боротьби селян з поміщиками, роботу більшовицьких організацій на селі, формування союзу робітничого класу і селянства та ряд інших питань. Дехто з авторів, поряд з якісним аналізом руху, робить спробу дати й кількісну характеристику, застосовуючи для цього статистичний метод дослідження³.

Проте у деяких працях переважає описовість, вживання так званого ілюстративного методу, слабкий аналіз великого і цікавого фактичного матеріалу, що вводиться ними в науковий обіг, недостатній показ людей, зокрема, активних учасників революційної боротьби, суб'єктивізм в оцінці окремих явищ і подій, надмірне питанництво. В багатьох працях слабо висвітлюється робота більшовицьких організацій на селі, недостатньо показується боротьба цих організацій за селянство, за вивільнення його від впливу кадетів, есерів, буржуазних націоналістів, меншовиків та інших буржуазних і дрібнобуржуазних партій і залучення його на сторону робітничого класу. Майже не

рії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.). К., 1955, стор. 286—324; О. Г. Михайлюк. До питання про роботу більшовицьких організацій серед селян Лівобережної України в 1905—1907 роках.— Наукові записки Кременецького державного педагогічного інституту. Історико-філологічна серія, 1956, стор. 3—14; Я. М. Штеренштейн. Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции.— Труды Одесского государственного университета, т. 146, 1956, стор. 53—78.

¹ Н. Н. Лещенко. Формирование союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период первой русской революции.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 года. Рига, 1963.

² Л. М. Иванов. Совместная борьба украинского и русского пролетариата в конце XIX—начале XX века.— «Вопросы истории», 1954, № 5, стор. 3—18; Ф. Е. Лось. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. К., 1954; П. П. Гуменюк. Братська дружба, єдність дійсного російського і українського народів в період першої російської революції.— Труды Киевского государственного ветеринарного института, т. 13. К., 1957, стор. 7—26; Кравчук, П. Шморгун. Спільна боротьба українського і російського пролетаріату в революції 1905—1907 років. К., 1955; Є. Яцкевич. Дружба, загартована в боях. «Вільна Україна», 1954, 8 січня; О. Єрмоленко. У спільній боротьбі проти самодержавства.— «Вітчизна», 1955, № 12, стор. 135—142; В. Скоробогатов. Бойова співдружність російського і українського народів в роки першої російської революції. К., 1955 та ін.

³ Див. праці А. К. Буцика, М. Н. Лещенка, Л. М. Іванова, І. Р. Рєви та деякі інші. На жаль, автори не дотримуються єдиної методики підрахунків.

досліджується вивчення діяльності організацій Всеросійської селянської спілки, селянських комітетів, бойових дружин та інших селянських організацій. В ряді праць не дається чіткого визначення політичного напрямку тих чи інших соціал-демократичних організацій, наприклад, більшовицьких, меншовицьких, об'єднаних, через що читач не одержує належного уявлення про політичне обличчя цих організацій, про їх позицію щодо селянства, до їх масових виступів в роки першої російської революції.

Не досить чітко висвітлюється й ставлення більшовиків до організацій Всеросійської селянської спілки. Деякі автори твердять, що більшовики проводили значну роботу серед членів Спілки, намагаючись очолити її і таким чином внести в стихійний селянський рух свідомість і організованість¹. Інші вважають, що більшовики керували організаціями Спілки і очолювали їх², треті не бачать ніякої різниці між селянськими комітетами і організаціями Спілки і зараховують до комітетів усі організації Селянської спілки³.

Одним з істотних недоліків праць про аграрне питання і класову боротьбу в селах України є також неповне висвітлення особливостей аграрних відносин в тому чи іншому економічному районі краю, недостатньо глибокий аналіз їх. Часто замість всебічного вивчення тих чи інших явищ дослідники обмежуються підтвердженням певних положень відповідними ілюстраціями. Слабо аналізуються аграрні програми різних партій, боротьба між ними в державних думах і, зокрема, між кадетами і більшовиками за залучення селянства на сторону буржуазії чи робітничого класу.

Як уже відзначалось, в названих працях є значний різнобіж як в трактуванні і оцінці тих чи інших проявів класової боротьби, так і в методиці дослідження. Ще й на сьогодні чимало авторів історичних праць дотримуються так званого ілюстративного методу дослідження, тобто висвітлюють ті чи інші явища шляхом відбору і аналізу фактів, які їм здаються типовими⁴. Деякі

¹ Я. М. Штеренштейн. Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции.— Труды Одесского госуниверситета им. И. И. Мечникова, т. 146, 1956, стор. 72 та ін.

² Е. В. Сизоненко. Селянський рух на Півдні України (Херсонська, Катеринославська і північна частина Таврійської губернії) в революції 1905—1907 років.— Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 146, вип. 5, стор. 30; М. Ф. Гуськов. Боротьба більшовиків на Україні за союз пролетаріату з селянством в 1905 році.— Наукові записки Чернівецького державного університету, т. XXVI. Серія історичних наук, вип. 2, стор. 38; М. О. Ліщенко. Селянський рух на Півдні України під час революції 1905—1907 років.— Наукові записки Чернівецького державного університету, т. XXVI, вип. 2, стор. 70.

³ Е. К. Живолюб. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах. Харьков, 1956, стор. 99 та ін.

⁴ Див., наприклад, М. О. Ліщенко. Селянський рух на Півдні України під час революції 1905—1907 років.— Наукові записки Чернівецького державного університету, т. XXVI, вип. 2, стор. 45—83.

історики прагнуть описати всі чи переважну більшість виявлених фактів¹, інші застосовують статистичний метод дослідження, використовуючи для характеристики історичних процесів, поряд з ілюстраціями, цифри про кількість селянських заворушень, взяті або у готовому вигляді з відповідних офіційних джерел або одержані в результаті самостійних підрахунків розрізаних фактів².

Ще більший різнобій існує в методиці підрахунку кількості селянських виступів. Так, наприклад, деякі автори за одиницю своїх підрахунків беруть повіті і губернії³; інші — села чи маєтки без обліку числа населення або з опублікування його⁴; треті обчислюють виступи селян з урахуванням і кількості сіл, охоплених заворушеннями, і числа населення в них⁵.

По-різному оцінюються окремими науковцями ті чи інші прояви класової боротьби. Деякі відносять до них тільки великі селянські заворушення, які охоплюють значну кількість населення і супроводжуються гострими формами боротьби. Інші, навпаки, обчислюють всі, в тому числі прояви невдоволення невеликих груп населення або протести однаків, зараховуючи до того ж їх дуже часто в таблиці поряд з масовими селянськими виступами. Нерідко зустрічаються випадки, коли такі види класової боротьби як сутички селян з поміщиками на ґрунті орендних відносин, порубки лісів чи потрави поміщицьких або куркульських посівів, сінокосів та інші виступи селян відносяться до рубрики селянських повстань.

Протиріччя зустрічаються і в підрахунках кількості селянських виступів, які пояснюються, з одного боку, неоднаковою ступінню використання окремими дослідниками друкованих і архівних джерел і, з другого, застосуванням різної методики аналізу селянського руху за формами боротьби. Як відомо, серед селянських заворушень зустрічається багато таких, де одноразово застосовувалось по дві-три і більше форм боротьби (наприклад, захоплення селянами поміщицької землі, потрава посіву, порубка лісу тощо). Частина дослідників зараховує такі заворушення селян до рубрики змішаних і обчислює їх як один

¹ З. Вахбейт. 1905 рік на Волині; П. Кудлай. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 роках та ін.

² А. К. Буцик. Селяни і сільськогосподарський пролетаріат Київщини в першій російській революції. К., 1957; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 років. К., 1955, та ін.

³ Див., наприклад, Л. М. Иванов. Революция 1905 года на Украине.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, та ін.

⁴ А. К. Буцик. Назв. праця; І. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні в період першої російської революції 1905—1907 років. К., 1964 та ін.

⁵ Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 годах. Симферополь, 1955; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 років та ін.

виступ¹, тоді як інші вважають кожну форму руху як окремий виступ², значно збільшуючи таким чином їх загальну кількість. Про це вже не раз говорилося³, проте різнобій в методиці підрахунків продовжує існувати. До речі, він має місце і в кількісній характеристиці різних процесів, зв'язаних з аналізом аграрних відносин на Україні напередодні і в період першої російської революції.

Відзначені позитивні сторони і недоліки власиві і дисертаційним працям, які захищалися в різних учбових та науково-дослідних закладах.

Аналіз літератури і дисертацій¹ таким чином показує, що, незважаючи на наявність чималої кількості праць по темі дослідження, в цілому проблема аграрних відносин і боротьби селянства за розв'язання аграрного питання на Україні в роки першої російської революції висвітлена поки що явно недостатньо. Досить сказати, що в українській радянській історіографії ще немає жодної узагальнюючої праці, спеціально присвяченої цій важливій проблемі в цілому. Ті ж невеликі монографії, брошури і статті, про які йшлося вище, торкаються лише окремих частин теми, внаслідок чого чимало важливих питань проблеми або зовсім не досліджувались, або висвітлювались не ґрунтовно і дуже стисло.

Як видно із зробленого вище короткого огляду літератури, присвяченої досліджуваній проблемі, до цього часу історики звертали увагу в основному на висвітлення селянського руху в окремих районах чи губерніях України, вводячи при цьому в науковий обіг чимало нових цікавих фактів.

Що ж до руху на Україні в цілому, то він і до цього часу досліджений недостатньо. Зокрема незадовільно вивчені такі питання класової боротьби в українському селі, як діяльність більшовиків серед селян, їх боротьба за визволення селянства від впливу кадетів, есерів, буржуазних націоналістів та інших буржуазних і дрібнобуржуазних партій, за створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства, спільні виступи робітників і селян, їх взаємодопомога, діяльність сільських організацій РСДРП, селянських комітетів, організацій Всеросійської Селянської спілки, кількісна характеристика розмаху і форм селянського руху, його цілі і наслідки. До цього часу не зроблено хоча б приблизного підрахунку кількості селянських виступів на Україні в роки першої російської революції, в зв'язку з чим в узагальнюючих працях з історії Української РСР наводяться

¹ Див., наприклад, М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 років.

² С. М. Дубровський. Крестьянское движение в революции 1905—1907 годов; А. К. Буцик. Назв. праця та деякі інші.

³ Див., наприклад, Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. К., 1961, стор. 53—64.

випадкові цифри, взяті з офіціальних зведень царських чиновників, складених за далеко неповними даними центральних архівів.

В нашій літературі ще й досі немає повної і чіткої уяви про особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві України, про можливі два шляхи розвитку капіталізму в землеробстві — пруського і американського, про ступінь поширення тих чи інших форм оренди, про рівень озброєності сільського господарства технікою в різних районах України, про структуру посівів, розмір урожаїв та з ряду інших питань.

Немає сумніву, що історики нашої країни, озброєні марксистсько-ленінською методологією, докладуть всіх зусиль до глибокого і всебічного вивчення проблеми аграрних відносин і класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції і створять нові праці, гідні цієї важливої події в історії нашої Батьківщини.

Н. Н. Лещенко

ИСТОРИОГРАФИЯ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ В УКРАИНСКОЙ ДЕРЕВНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1905—1907 гг.

Резюме

Буржуазные и буржуазно-националистические историки замалчивали важнейшие стороны жизни народных масс, а если и касались их, то сознательно искажали в угоду господствовавшим классам. Много усилий они приложили и в отношении фальсификации положения украинского крестьянства, его героической борьбы в годы первой русской революции. В частности, буржуазно-националистические историки, вопреки фактам, идеализировали жизнь украинских крестьян, а их революционные выступления изображали как борьбу против «чужих», пришлых помещиков и капиталистов.

Украинская советская историография, вооруженная марксистско-ленинской теорией, разоблачила научную несостоятельность подобных утверждений и создала подлинную историю украинского народа, показала тяжелое положение украинского крестьянства, его героическую борьбу против помещичье-капиталистической эксплуатации, за уничтожение многочисленных пережитков крепостничества.

Однако в изданных трудах содержится и ряд недостатков, пробелов и слабых мест, на устранение которых должны быть направлены усилия советских историков. Особенно необходимо более глубоко изучить влияние рабочего движения на развитие классовой борьбы на селе, работу большевиков среди крестьянства, деятельность Всероссийского Крестьянского союза, крестьянских комитетов и других организаций, процесс создания и укрепления союза рабочего класса и крестьянства — той общественной силы, которая должна была свергнуть власть царизма и осуществить революционно-демократические преобразования в нашей стране.

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
І СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ
В ЛЕНІНСЬКІЙ «ІСКРЕ» (1900—1903 рр.)

Одним з актуальних завдань радянських дослідників історії історичної науки є вивчення історіографічного доробку дожовтневої більшовицької преси. Як відомо, радянські історики відкидають поширену в буржуазній історичній науці тенденцію абсолютного протиставлення джерелознавства та історіографії, і, навпаки, звертають увагу на спільне в цих галузях. А спільним для них, зокрема, є група історичних джерел як об'єктів наукового дослідження. Чи не найбільшою мірою це стосується дожовтневої більшовицької преси, яка в наш час справедливо повинна розглядатися і як найцінніше джерело фактичного матеріалу з того чи іншого історичного періоду, і як історіографічна пам'ятка в історії розвитку марксистсько-ленінської історичної науки. До останнього часу дожовтнева більшовицька преса, на жаль, цікавила радянських дослідників переважно як джерело, або з точки зору визначення її місця в революційній боротьбі трудящих багатонаціональної Росії проти царського самодержавства і буржуазно-поміщицького експлуататорського ладу. Саме в такому аспекті, наприклад, досліджувалася в радянській історіографії засновниця більшовицької преси, славнозвісна ленінська газета «Искра». Навіть найновіші монографічні дослідження, їй присвячені¹, не кажучи вже про численні статті, продовжують вивчення «Искры» в традиційному для радянської історичної науки плані джерелознавства або історії преси.

В. І. Ленін ще навесні 1900 р., на світанку зародження більшовицької преси, в «Проекті заяви редакції «Искры» і «Зари» визначив місце, яке повинна була зайняти преса в розвитку марксистської науки: «...і в журналі і в газеті необхідне відображення всіх сторін руху, і ми особливо хотіли б підкреслити на ще негативне ставлення до такого плану, щоб робітнича газета вміщала на своїх сторінках виключно те, що безпосередньо і найближче торкається стихійного робітничого руху, віддаючи все, що стосується до галузі теорії соціалізму, до галузі науки,

¹ С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959; М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903 годы). М., 1964.

політики, питань партійної організації та інше — в орган для інтелігентів. Навпаки, необхідне саме поєднання всіх конкретних фактів і проявів робітничого руху із зазначеними питаннями, необхідне висвітлення теорією кожного окремого факту, необхідна пропаганда питань політики і партійної організації серед найширших мас робітничого класу, необхідне висесення цих питань в агітацію»¹.

Визначені тут важливі відповідальні завдання дожовтневої більшовицької періодичної преси виконала з честю, ставши широкою публічною трибуною для пропаганди марксистсько-ленінської теоретичної думки в усіх галузях суспільної науки, в тому числі і в історіографії. В цілому основна лінія, яку проводила більшовицька періодична преса, відбивала колективну думку партії, навіть незалежно від того, опублікована та чи інша стаття, або інформаційна замітка з авторським підписом (справжнім або під псевдонімом), чи зовсім без нього.

Марксистсько-ленінські історико-публіцистичні праці, що з'являлися на сторінках керованих В. І. Леніним періодичних видань, були не лише пропагандистськими творами, а й справді по-науковому розкривали зміст і напрямок розвитку об'єктивного історичного процесу, наносили нищівні удари по фальсифікаторських концепціях буржуазної історіографії.

Органічне поєднання пристрасної партійної публіцистичності з глибокою науковістю насамперед характеризує праці В. І. Леніна як історика. В. І. Ленін був блискучим майстром розв'язання проблем тієї частини історичного процесу, яку він називав «сьогоднішньою історією». Його праці, де історія минулого перепліталась з сучасністю, теоретичні узагальнення перемешувалися з фактами живої дійсності, переконливо розкривали історичний зміст та історичне значення, вказували на історичні перспективи багатьох, зовні здавалося б незначних, повсякденних подій. В. І. Ленін вчив, що тільки оволодівши марксистською теорією, можна навчитися писати історію сучасності, бо марксизм ставить усі питання на історичний ґрунт «не в розумінні самого тільки пояснення минулого, але й у розумінні безбоязного передбачення майбутнього і сміливої практичної діяльності, спрямованої до його здійснення»². Від істориків-марксистів В. І. Ленін вимагав постійно звертатися до «історії сучасності», щоб сприяти розв'язанню практичних питань революційної боротьби пролетаріату та його партії. Тому історичні факти тодішньої сучасності займають першорядне місце на сторінках дожовтневої марксистської преси. Їх глибоко наукове висвітлення забезпечувала теорія діалектичного та історичного матеріалізму, з позиції якої більшовицька преса підходила до оцінки всіх поточних і минулих подій та явищ.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 293—294.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

В. І. Ленін звертав особливу увагу на необхідність проведення систематичного й глибокого аналізу подій і явищ соціально-економічного і політичного життя нашої країни в період імперіалізму, коли класові протиріччя надзвичайно загострилися. Характеризуючи з точки зору історика-марксиста цей період, В. І. Ленін у 1902 р. писав на сторінках заснованої і керованої ним першої загальноросійської нелегальної марксистської газети «Искра»: «Ми переживаємо бурхливі часи, коли історія Росії йде вперед семимильними кроками, кожен рік значить іноді більше, ніж десятиріччя мирних періодів. Підводяться підсумки півстоліттю пореформеної епохи, закладаються камені для соціально-політичних будов, які довго-довго визначатимуть долю всієї країни. Революційний рух продовжує рости з дивовижною швидкістю...»¹ Отже, для згуртування революційної армії пролетаріату, готової піти на штурм капіталу, В. І. Ленін вважав за необхідне донести до свідомості широких робітничих мас правду про історію всеросійського революційного руху, показуючи в ньому провідне місце, яке наприкінці XIX ст. посів робітничий клас.

Володимира Ілліча вкрай турбувало те, що нижчі верстви пролетаріату не знали цієї історії, і він обурювався свідомим ігноруванням з боку «економістів» історичного досвіду мас. Ще в період створення «Искры» В. І. Ленін висунув перед російськими марксистами завдання «старанно вивчати становище робітничого класу в усіх галузях народного господарства, вивчати форми й умови його пробудження, його боротьби»². Не дивно, що в ленінській «Искре» проблематика, пов'язана з висвітленням становища і класової боротьби пролетаріату, зайняла провідне місце. Вона була основною і серед тих близько 500 матеріалів — статей, кореспонденцій, листів, заміток і хронікальних повідомлень, — присвячених Україні, які надрукувала «Искра» за період свого існування³.

Уже в передовій статті першого номера «Искры», написаній В. І. Леніном, давались наукові узагальнення з історії розвитку робітничого руху в Росії наприкінці XIX ст. Зокрема Володимир Ілліч тут зазначив, що відірваність в Росії соціалістичної думки від передових представників трудящих класів набагато більша, ніж в інших країнах, і що ця відірваність знесилювала революційний рух. Звідси перед російською соціал-демократією поставало завдання впровадити соціалістичні ідеї і політичну свідомість в маси пролетаріату через пролетарську партію, нерозривно зв'язану із стихійним робітничим рухом. В. І. Ленін високо оцінив революційні сили всеросійського пролетаріату. «...Боротьба російських робітників,— писав він у цій же передо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 157.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 293.

³ С. О. Кіттарев. Назв. праця, стор. 14.

вій, — що широко розлилася за 5—6 останніх років, показала, як багато революційних сил криється в робітничому класі, як найлютіші урядові переслідування не зменшують, а збільшують число робітників, що рвуться до соціалізму, до політичної свідомості і до політичної боротьби»¹.

Могутньою силою у революційному русі всієї Росії був робітничий клас України — один з передових загонів всеросійсько-пролетаріату. У спеціальному відділі «Хроніка робітничого руху і листи з фабрик та заводів» «Искра» вмістила чимало матеріалів про робітничий рух на Україні, форми економічної і політичної боротьби, що їх застосовували тут робітники, про методи революційної роботи соціал-демократів у масах трудящих. Широко висвітлювалось важке матеріальне становище робітників окремих підприємств — заводів, фабрик, шахт України, економічний гніт і експлуатація, яких зазнавали робітники, адміністративна сваволя капіталістів і поліції тощо. Деякі з цих матеріалів доповнювались марксистсько-ленінськими узагальненнями, зробленими в редакції «Искры» на основі аналізу цілком певних окремих фактів, інші друкувалися просто у вигляді хронікально-інформаційних статей. Але й ті, й другі в сукупності давали широку картину історії робітничого руху на початку ХХ ст.

Як відомо, цей період ознаменувався тяжкою промисловою кризою, дія якої була особливо гострою на Україні, що стала на той час важливішою вугільно-металургійною базою царської Росії. В статті «Уроки кризи», надрукованій в «Искре» в жовтні 1901 р., В. І. Ленін говорив, що «Искра» з самого свого заснування в кожному номері відзначала так чи інакше розвиток кризи і її згубні впливи. Навішні факти банкрутств власника промислових підприємств і банків харківського мільйонера Алчевського, Донецько-Юр'ївського товариства та ін., В. І. Ленін звернув увагу на те, що в капіталістичному світі збанкрутілу власність звичайно прибирає до своїх рук багатший капіталіст. Отже, «харківського мільйонера Алчевського замінює московський мільйонер Рябушинський, який, будучи багатшим на капітал, ще дужче тисне на робітника»².

У зв'язку з неорганізованістю і недостатньою згуртованістю робітників під час кризи капіталісти знижували заробітну плату, відмовлялися від зроблених раніше поступок. В. І. Ленін вказує, що уроки кризи викривають усе безглуздя системи суспільного виробництва, заснованої на приватній власності на засоби виробництва³. «Криза показує, — писала «Искра» у вересні 1902 р., — що сучасне суспільство могло б виробляти незрівнянно більше продуктів, які йдуть на поліпшення життя всього трудо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 336.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 75.

³ Там же.

вого народу, коли б земля, фабрики, машини тощо не були захоплені купкою приватних власників, що видобувають мільйони з народних злиднів»¹.

Найдошкульніше криза позначалась на трудящій людині. Згадавши про припинення діяльності двох великих заводів у Маріуполі — бельгійського «Нікополь-Маріупольського» і французького «Провіданс», «Искра» перш за все звернула увагу на те, що основна десятитисячна маса робітників залишилась без роботи. В іншій замітці «Искра» вказала на систематичне зниження заробітної плати тих робітників, які були залишені працювати. Так, у листопрокатному цеху Нікополь-Маріупольського заводу зарплата було знижено в 4 рази².

«Искра» викрила облудну суть заяви царя та його прислужників, які намагалися запевняти, нібито й ніякої кризи власне немає, а є лише тимчасова «заминка» у виробництві. Розповівши про подібні розумування катеринославського губернатора Келлера на з'їзді промисловців, «Искра» навела цікаву історичну аналогію: в 1891—1892 рр., коли в Росії голодувало 40 млн. селян, уряд заборонив вживати слово «голод» і замість нього користувався терміном «недород», хоч тисячі селян продовжували вмирати від голоду й тифу. Та «Искра» в даному випадку не обмежилась співставленням тожонних висловлювань, проголошених в різні історичні часи, а й вказала на якісні відміни в ставленні до своєї долі робітників порівняно з селянами. «Робітники на відміну від селян,— підкреслювала «Искра»,— уміють відповідати на голодовку не тільки смертю, а й бунтами»³. Причому це були не стихійні бунти, а організована класова боротьба, освітлена політичною свідомістю, як підкреслив В. І. Ленін у статті «Проект нового закону про страйки», опублікованій в «Искре» 1 вересня 1902 р. Ленінська стаття була відчутним ударом по ліберально-буржуазній історіографії, яка вже не могла замовчувати страйкову боротьбу робітників, але висвітлювала її лише в розрізі звичайних (у взаємовідносинах між робітниками і підприємцями) економічних конфліктів, які не торкалися основ існуючого соціального ладу.

Дійсність показувала, що масові звільнення робітників з підприємств і подорожчання життя під час кризи навчили пролетаріат виступати за свої політичні й економічні права єдиним згуртованим колективом. «Искра» наводила багато фактів пролетарської солідарності, яку проявляли робітничі колективи з різних місць України. Так, коли влітку 1901 р. в Одесі застрайкували робітники великої кравецької майстерні Богатирського, всі робітники інших майстерень і безробітні співчутливо ставились до боротьби своїх товаришів, допомагали їм грошима, а та-

¹ «Искра», № 24, вересень 1902 р.

² «Искра», № 40, 15 травня 1903 р.

³ «Искра», № 3, квітень 1901 р.

кож не допускали, щоб замовлення, які мали виконувати страйкарі, потрапляли до інших майстерень. В результаті десятиденної забастовки робітники добилися збільшення заробітної плати¹. Під час страйку робітників кравецьких майстерень Харкова восени того ж року пролетарська солідарність набула ще ширших масштабів. Страйкарі домовились з робітниками, яких підприємці запросили з Полтави і Києва, щоб ті не приступали до роботи, внаслідок чого підприємці змушені були піти на поступки². Страйк працівників 60 шевських майстерень Києва в листопаді 1901 р. змусив хазяїв скоротити робочий день³.

Страйкова боротьба класово загартувувала робітників навіть у тому разі, коли вони й не змогли добитися від підприємців повного задоволення своїх вимог. Докладно розповівши в грудні 1901 р. про хід кількадечного робітничого страйку на Черкаському цукрорафінадному заводі і про жорстоку розправу над його учасниками з допомогою спеціального викликаного загону царських військ, а згодом шляхом масових звільнень найактивніших робітників, «Искра» відзначила, що страйкова боротьба не пройшла даремно і для тих робітників, які залишилися на заводі: вони твердо пам'ятали, чого вимагали їх товариші: 8-годинного робочого дня і збільшення заробітної плати⁴. Цей же страйк «Искра» знову згадала через рік, коли розповідала про виступ робітників на Олександрівському цукровому заводі в Київській губернії. Спільне для обох страйків газета вбачала в тому, що вони свідчили про розвиток класової свідомості навіть серед найвідсталіших верств робітничого класу⁵.

Оптимістичний висновок «Искра» зробила і з аналізу страйку робітників взуттєвих майстерень Херсона. Хоч він і не закінчився перемогою страйкарів, газета висловила тверду впевненість в тому, що збудження, викликане страйком, безслідно не пропаде для херсонського робітничого руху⁶. Простежуючи розвиток робітничого руху в Кременчуку, «Искра» звернула увагу також на помітне піднесення політичної свідомості серед місцевих робітників, які стали виявляти великий попит на нелегальну літературу, в тому числі й на саму «Искру»⁷. Яскраву характеристику піднесення політичної ваги робітників в революційному русі давала кореспонденція з Чернігова, відредагована В. І. Леніним⁸.

¹ «Искра», № 9, жовтень 1901 р.

² «Искра», № 10, листопад 1901 р.

³ «Искра», № 13, 20 грудня 1901 р.

⁴ Там же.

⁵ «Искра», № 35, 1 березня 1903 р.

⁶ «Искра», № 26, 15 жовтня 1902 р.

⁷ «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

⁸ Новые материалы о работе В. И. Ленина в редакции газеты «Искра» (к 55-летию выхода первого номера газеты). — «Исторический архив», 1955, № 6, стор. 25—27.

Тут писалося: «Часи міняються... Чи давно чернігівського обивателя можна було тільки посмішити заявою, що робітники вимагають «правов», що вони пред'являють якісь культурні запити. Тепер не те: над страйкарями більше не сміються, і вимоги робітників нікого не дивують. Обиватель мовчки визнав за робітниками право на боротьбу, і тільки дрібні господарі — ремісники, яким особливо не до душі прийшовся «бунтарський» настрій робітників, скаржаться на нові часи.— «Ах, які тепер часи настали, які часи! Життя у нас стало гірше, ніж у Сибіру! Бувало, у тебе робітник працює, скільки потрібно, їсть, що даси; бувало, і штовхнеш його,— не ображається: без цього не можна, будь-хто розуміє. А зараз... ой, ой! Краще кинути всі справи! ...Робітники захотіли жити, як студенти. Наступає сім годин вечора, і ти їх нічим не утримаєш: одягаються і йдуть. А з приводу нічної роботи і не заїкайся. І за все їм плати: за зайвий час роботи — плати! ...Паршивий малюк і той кричить: давай кращу їжу, не смій мене чіпати, а не то — піду. Одержує карбованець-два на місяць, та й то сплачує дві копійки в касу».

— В яку касу? «В яку? О, ви не знаєте, як у них все розумно влаштовано!» — і, захоплений зненацька новими часами, дрібний хазяїн докладно розповідає про страйкові каси, весь час повторючи: «О, у них дуже розумно все зроблено»¹.

Так образно в яскравій публіцистично-художній формі зображено політичну атмосферу глухого губерньського міста, в яке на початку ХХ ст. увірвалася революційна хвиля наростаючого робітничого руху. В. І. Ленін звернув увагу на колорит викладу в статті, надісланій з Чернігова, і, редагуючи її, зберіг як образність авторської мови, так і наведені діалоги інших осіб². Можна припустити, що автором цієї так майстерно написаної статті був М. М. Коцюбинський. Тим більше, що в Чернігові письменник перебував у оточенні соціал-демократів. Тут на той час працювали такі відомі члени РСДРП, як О. М. Черлунчакевич, С. О. Суворов (Борисов), М. А. Конопко, М. І. Подвойський, І. П. Товстуха та ін.³ А «Искра» навіть спеціально виступала на захист Коцюбинського проти сваволі царських властей. В 27-му номері газети було вміщено статтю, яка, докладно охарактеризувавши митарства Коцюбинського з влаштуванням на службу в Чернігові, заставувала царський державно-бюрократичний апарат і позицію місцевих земських лібералів, які міняли обличчя перед царськими властями⁴.

¹ «Искра», № 51, 22 жовтня 1903 р.

² Новые материалы о работе В. И. Ленина в редакции газеты «Искра» (к 55-летию выхода первого номера газеты).— «Исторический архив», 1955, № 6, стор. 27.

³ К. Оницько, М. Юрчук. Літературознавство — важлива ділянка ідеологічної роботи.— «Комуніст України», 1961, № 2, стор. 91.

⁴ П. Колесник. Певец революционного подвига (к 100-летию со дня рождения М. Коцюбинского).— «Коммунист», 1964, № 13, стор. 96.

Успіхи робітничого руху «Искра» правильно показувала як результат великої пропагандистсько-агітаційної роботи, що її вели в масах робітників соціал-демократи. «Искра» вказувала на велике враження, яке справляли на робітників соціал-демократичні прокламації, розповсюджені в різних містах і селищах України. Обмінюючись думками з групою «робітників Півдня», які надіслали до «Искры» колективного листа, В. І. Ленін від імені редакції застерігав від недооцінки революційного значення загальноросійської пролетарської газети, і разом з тим відзначав, що такий вид марксистської літератури як прокламації нічим не замінимий і завжди потрібний у революційній боротьбі пролетаріату¹.

Прокламації часто містили в собі переконливі аналогії і узагальнення з вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду класової боротьби, які вселяли впевненість в успішне завершення боротьби робітничого класу за своє соціальне визволення. Підкреслюючи, що ні обшуки, ні тюрма, ні заслання не можуть зупинити робітничого руху і що навпаки дикі переслідування ще більше запалили полум'я ненависті робітників до їх гнобителів, Харківський комітет РСДРП в одній з своїх прокламацій, наведеній в «Искре», посилався на досвід вікової боротьби двох ворожих світів: праці й свободи, з одного боку, експлуатації і гніту — з другого. В прокламації наводився приклад революційної боротьби трудящих Франції, яких не залякали підземелля паризької Бастилі. Закликаючи до дружнього натиску об'єднаних робітників проти російських бастилій, «Искра» знаходила взірці стійкості й мужності і на сторінках світової історії. «А в хвилини переслідувань, — писалося в опублікованій в «Искре» прокламації, — будемо згадувати славнозвісного вченого Галілея: коли погрозами і тортурами неукі-попи, здавалось, уже зломили впертість його і гадали, що він відмовиться від свого вчення про рух землі навколо сонця, — Галілей, на жах своїх мучителів, кинув їм в обличчя своє знамените: «А вона все-таки рухається»².

Важливою формою класової боротьби робітничого класу на початку ХХ ст. стали масові політичні демонстрації. «Искра» вміщала багато матеріалів на цю тему. Окремі факти революційної боротьби робітників України газета переконливо висвітлювала як невід'ємну складову частину загальноросійського робітничого руху. В статті «Початок демонстрацій», опублікованій в «Искре» у 1901 р., В. І. Ленін, говорячи про 25-річчя першої соціально-революційної демонстрації на Казанській площі в Петербурзі 6 грудня 1876 р., вказував на широке поновлення політичних демонстрацій з різних приводів у різних містах Росії, в тому числі відзначав велику демонстрацію 26 листопада — 2

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 296, 307—308.

² «Искра», № 2, лютий 1901 р.

грудня 1901 р. у Харкові, під час якої, за лєнінським виразом, місто перетворилося «в поле бою «внутрішніх турків» з народом, що протестував проти самодержавної сваволі»¹. «Искра» нещадно таврувала реакційну пресу, яка після жорстокої розправи царизму над 183 студентами Київського університету, з огидним лицемірством Іудушки намагалася довести, що нічого жорстокого в цьому заході немає і що він свідчить лише про піклування уряду, який, мовляв, бажав по-батьківськи виправити легковажних юнаків². Зате робітники, як зазначав В. І. Ленін у статті «Ознаки банкрутства», надрукованій в «Искре» 15 лютого 1902 р., активно підтримували студентський рух і в Києві, і в Харкові, і в Катеринославі, незважаючи на свавілля місцевих властей.

«Искра» послідовно проводила лінію на підкреслення вирішальної ролі робітничого класу в революційному русі початку ХХ ст. і рішуче виступала проти недооцінки цієї ролі, яку виявляли заражені «економізмом» деякі представники місцевих соціал-демократичних комітетів. Ще напередодні створення «Искры» В. І. Ленін написав спеціальну історико-критичну працю «З приводу «Profession de foi», в якій засудив фальсифікацію історії робітничого руху, до якої вдавалися київські «економісти», поширюючи фальшиву думку про незрілість класової свідомості пролетаріату Росії (в тому числі й України), який, мовляв, у своїй масі не дозрів для політичної боротьби навіть на початок ХХ ст. Так само, коли Київський комітет РСДРП зневажливо висловився про учасників однієї з робітничих протиурядових демонстрацій, що виникла не з його ініціативи, як про «робітників, які не належать до братньої сім'ї робітників усього світу і не цілком усвідомили свої інтереси», «Искра» досить тактовно, але з усією рішучістю зауважила, що при сучасному подрібненні російських соціал-демократичних сил, більш ніж недоречно всіх, хто не належить до комітетів нашої партії, ставити поза братньою сім'єю робітників усього світу³.

Проаналізувавши конкретний фактичний матеріал про демонстрації в Харкові й Москві, «Искра» зробила висновок, що лише масова участь робітників у демонстрації запалила нове життя

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 288. Намагаючись висвітлити з позицій марксистсько-лєнінської теорії історичний процес розвитку революційного руху в усій Росії (включаючи й Україну) з тим, щоб науково визначити й обґрунтувати перспективи й завдання визвольної боротьби трудящих, очолюваних пролетаріатом, редакція «Искры» деякі найважливіші матеріали з сторінок газети передруковувала окремими виданнями у вигляді листівок, призначених для масового розповсюдження серед робітників. Стаття В. І. Леніна «Початок демонстрацій» саме й була таким матеріалом. 1975 примірників її відбитків було направлено на початку 1902 р. на Україну — в Одесу (М. Воляннюк. Ленінська «Искра» в Галичині. Львів, 1959, стор. 20).

² «Искра», № 3, квітень 1901 р.

³ «Искра», № 5, червень 1901 р.

в рухові інтелігентної молоді і підняли її до більш рішучих і революційних дій, які склали епоху в народному русі проти самодержавства. Про це ж свідчила і масова демонстрація в Києві 11 березня 1901 р., в якій взяли участь близько 15 тис. робітників. «Искра» відзначала організованість цієї «блискучої демонстрації» завдяки революційній енергії і правильному розумінню тактики робітничого руху, виявленим місцевими організаторами демонстрації¹.

Похорони робітників також нерідко перетворювалися в масові політичні демонстрації. «Искра» вказала на досвід одеських робітників в організації таких демонстрацій². Висока оцінка, яку дала «Искра» робітничій демонстрації, що відбулася у грудні 1901 р. в Катеринославі, стосувалася всіх політично свідомих робітників України. «...Катеринославські робітники в особі демонстрантів,— писала «Искра»,— заявили про свою політичну зрілість, свою глибоку свідомість, що тільки при політичній свободі, тобто тільки тоді, коли влада буде в руках представників народу, коли він матиме право вільно говорити і писати про свої потреби, збиратися, відкрито боротися,— тільки тоді йому пощастить поліпшити своє життя, розширити свою освіту»³.

Таким чином, «Искра» не тільки не проходила мимо будь-якого більш-менш значного факту революційної боротьби робітничого класу на початку ХХ ст., а й на основі глибокого аналізу фактичного матеріалу давала узагальнюючі висновки, які мали велике практичне значення для організації дальшого піднесення робітничого руху в країні, а також велике теоретичне значення для розвитку марксизму-ленінізму, і, зокрема, марксистської історичної науки. Більше того, В. І. Ленін і керована ним «Искра» були організаторами монографічних праць з історії революційного робітничого руху, створюваних на основі матеріалів, які надсилалися в «Искру». Коли до редакції «Искры» надійшла надто велика за розміром кореспонденція «Травневі дні в Харкові», В. І. Ленін уважно поставився до її змісту і запропонував зробити для газети «коротенький екстракт» з цього матеріалу, а повністю використати його шляхом надрукування окремою брошурою⁴. До неї Володимир Ілліч написав передмову. Так на початку 1901 р. вийшла в світ цікава праця з історії робітничого руху на Україні «Травневі дні в Харкові». На сторінках «Искры» було вміщено спеціальне оголошення про опублікування цієї праці окремим виданням⁵. А весною 1901 р. В. І. Ленін уже відзначав великий попит, що проявив «південь»,

¹ «Искра», № 3, квітень 1901 р.

² «Искра», № 11, листопад 1901 р.

³ «Искра», № 14, січень 1902 р.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 8.

⁵ «Искра», № 4, травень 1901 р.

тобто Україна, до цієї брошури і турбувався про якнайшвидше його задоволення¹. Нелегальними шляхами брошура була надіслана на Україну. 16 квітня 1901 р. харківська поліція повідомляла про затримання нею великого транспорту соціал-демократичної літератури і серед неї 100 примірників брошури «Травневі дні у Харкові»².

Основним автором цього матеріалу був член Харківського комітету РСДРП, пізніше активний меншовик О. Ерманський³. Однак значною мірою брошура являла собою результат колективної творчості марксистської соціал-демократичної думки початку ХХ ст. Адже тут прямо зазначалося: «У викладі ходу подій ми дотримувались по можливості близько описів їх, складених робітниками»⁴. За свідченням самого Ерманського, брошура писалася за дорученням Харківського комітету РСДРП, більшість членів якого становили полум'яні іскрівці, які рішуче засуджували «економізм», вступаючи в дискусії з цього питання з О. Ерманським⁵. Саме як до колективної праці В. І. Ленін підійшов до надісланого в редакцію «Искры» матеріалу про події в Харкові у травні 1900 р.

В ленінській передмові вказувалося на колективне авторство брошури в особі Харківського комітету РСДРП і підкреслювалась достовірність викладу, бо він ґрунтувався на описах самих робітників — безпосередніх учасників подій. Брошури «Травневі дні у Харкові» В. І. Ленін надав важливого значення в системі заходів соціал-демократичної пропаганди, спрямованої на поширення історичних знань серед робітничих мас і, насамперед, ознайомлення їх «з тим, чого вже досяг соціал-демократичний рух в Росії». Наведений у брошурі великий фактичний матеріал про підготовку і проведення святкування 1 Травня 1900 р. у Харкові Володимир Ілліч розглядав як важливу допомогу в боротьбі проти фальсифікації історії робітничого руху в Росії, до яких вдавалися «економісти», в тому числі й ті, які засіли в соціал-демократичних організаціях на Україні. Прямо проти «економістів» спрямовано, зокрема, такий висновок В. І. Леніна в його передмові до брошури: «Байка про те, ніби російські робітники не доросли ще до політичної боротьби, ніби їх головна справа — чистоекономічна боротьба, лише потроху й потихеньку доповнювана частковою політичною агітацією за окремі політичні реформи, а не за боротьбу проти всього політичного ладу

¹ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 46, стор. 102.

² П. М. Шморгул. Харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». — «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 109.

³ Хронологический указатель произведений В. И. Ленина, ч. I. М., 1959, стор. 55; Первая русская революция. Указатель литературы. М., 1930, стор. 173.

⁴ Майские дни в Харькове. Издание «Искры», січень, 1901, стор. 13.

⁵ О. А. Ерманский. Из пережитого. М.—Л., 1927, стор. 51—52.

Росії,— ця байка рішуче спростовується харківською майвокою»¹.

Разом з тим В. І. Ленін не залишив без критичного коментаря ті місця в брошурі, на яких все ж позначилось тяжіння до опортунізму «економістського» змісту, властиве основному авторові праці «Травневі дні в Харкові». Зокрема заперечення В. І. Леніна викликав дещо насмішкуватий виклад політичних вимог робітників у цій, а також у виданій трохи раніше (1900 р.) у Женеві групою «Рабочего дела» брошурі «Робітничий рух у Харкові»². У брошурі «Травневі дні в Харкові» наводилось багато яскравих переконливих фактів, які свідчили про зростання рівня класової свідомості робітників, про потяг їх до марксистської літератури. Ось, наприклад, дуже показовий випадок, який стався на заводі Пільстрема: «Майстер, відомий на ім'я «дохла кішка», взявся відбирати літературу і наштовхнувся на одного робітника-українця, натуру щирі і вперту. Довго ганялась по майстерні «дохла кішка» за робітником, який тримав брошуру в одній руці, листок — у другій. «Для чого ж книжка написана, як не для читання?» — обурювався робітник. Пояснення майстра, що книжка ця не дозволена урядом, не задовольнило робітника. Тоді майстер і механік взяли настійно відбирати у нього брошуру. «Віддай!» — пристає механік. «Не віддам, — з серцем відповідає робітник. — На що ж це батько мене п'ять років учив і гроші платив, а тепер у мене є книжка, ви не даєте читати. Не віддам книжки». В брошурі описувався ще ряд подібних випадків.

Проте при значному багатстві фактичного матеріалу згаданих праці у багатьох випадках бракувало теоретичних і наукових узагальнень. В основному вона має описовий характер, а це вказує на те, що вона по суті є синтезом описів, зроблених самими робітниками. Розповідь ведеться окремо по кожному підприємству. Найдокладніше описано робітничий рух в залізничних майстернях, де був центр подій. Відзначається, що «в славетні дні травня робітники залізничних майстерень на цілу голову вирости в своїх власних очах і очах усього робітничого класу»³. В брошурі особлива увага звертається на самовикриття фабричної інспекції, яка вірно стояла на сторожі самодержавного експлуататорського ладу. Харківська фабрична інспекція цинічно відверто заявила, що не інтереси робітників, а «закон» вона захищає, а «закон» самодержавного уряду — це експлуатація і гніт, — писалося в брошурі⁴.

Передмова В. І. Леніна ввійшла нерозривним органічним ці-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 326.

² Там же, стор. 330.

³ Майские дни в Харькове, стор. 8.

⁴ Там же, стор. 12.

лим у текст цієї праці. Це був не звичайний додаток від видавництва чи редакції або пояснювальний вступ, а наукове узагальнення всього фактичного матеріалу, зібраного й описаного авторами. Характеризуючи, чому святкування 1 Травня 1900 р. у Харкові набуло величезного значення, В. І. Ленін називає такі його компоненти: масова участь робітників у страйку, тисячні збори на вулицях, що розгортають червоні прапори, проголошують вимоги, вказані у прокламаціях, революційний характер цих вимог (восьмигодинний робочий день і політична свобода). При цьому Володимир Ілліч підкреслював, що робітники боролися за свободу всього народу, за його право брати участь в управлінні державою. В недовіках проведення першотравневої демонстрації в Харкові, зазначених у брошурі, В. І. Ленін зумів побачити недоліки, характерні для тодішнього етапу історії соціал-демократичного руху в Росії (включаючи й Україну). З чисто місцевих факторів (розпорошеність кадрів класово-свідомих робітників на різних підприємствах Харкова і невміння налагодити конспірацію у підготовці антиурядових заходів), В. І. Ленін зробив широкий узагальнюючий висновок: всеросійському соціал-демократичному рухові «бракує організації»¹.

Розвиваючи цю думку в передовій статті першого номера «Искры» «Насущні завдання нашого руху», В. І. Ленін писав: «...порізнено діючи в місцевих дрібних робітничих гуртках, соціал-демократи недосить звертали увагу на необхідність організації революційної партії, що об'єднувала б усю діяльність місцевих груп і давала б можливість правильно поставити революційну роботу»². Причому визначаючи найактуальніші на той час політичні завдання російського соціал-демократичного руху, В. І. Ленін прямо посилався на досвід історії. З її уроків він виводив, по-перше, завдання сконцентрування соціалістичного руху в Росії передусім на боротьбу з самодержавством, по-друге, застерігав від відриву соціалістичної думки від російського революційного руху, який розвивався, і, по-третє, закликав вчитися у «старих діячів російського революційного руху», тобто у революціонерів-народників, засобам і прийомам конспірації революційної діяльності. Нарешті відчутним ударом по опортуністичним проповідям економістської історіографії було таке твердження В. І. Леніна: «Ні один клас в історії не досягав панування, якщо він не висував своїх політичних вождів, своїх передових представників, здатних організувати рух і керувати ним. І російський робітничий клас показав уже, що він здатний висувати таких людей...»³

Другий номер «Искры» гнівно засуджував факт кричущої

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 326.

² Там же, стор. 333.

³ Там же, стор. 336.

сваволі царських властей на Україні — примусової віддачі в солдати 183 студентів Київського університету. В. І. Ленін спеціально підкреслив тут, що на чолі свідомих елементів усіх верств народу стоять передові робітники і нерозривно зв'язані з ними соціал-демократичні організації¹. Тому «Искра», висвітлюючи історію робітничого руху в Росії, пильну увагу звертала і на діяльність окремих місцевих соціал-демократичних комітетів. Оцінюючи агітаційно-пропагандистську роботу Катеринославського комітету РСДРП, «Искра» відзначила добре налагоджений випуск листівок, у тому числі й на історичні теми, пов'язані з різними ювілейними датами, як-от: про «селянську» реформу 1861 р., про 200-річний ювілей російської преси та ін.² Нелегальні друковані матеріали розповсюджувались Катеринославським комітетом РСДРП не тільки в Катеринославі, а й у Кривому Розі, Олександрівську, Павлограді. «Агітація проводиться комітетом дуже енергійно, — писала «Искра», — не розтрачуючись на дрібниці, але й не ігноруючи цих дрібниць, дуже важливих для роз'яснення робітникам на фактах їх повсякденного життя всіх лих і бід сучасного ладу»³. Високо оцінила «Искра» спеціальне друковане періодичне видання Катеринославського комітету РСДРП «Летучий листок». За її характеристикою, це видання належало до місцевих газет, які були найбільш пристосовані до нелегальних умов⁴.

Настійна і систематична пропаганда революційної соціал-демократії переборювала ворожі ідеологічні впливи на робітничий клас. «Искра» розповіла про цілковитий провал закликів коритися начальству і прославляти царя, до яких вдавалися попи, спеціально запрошені підприємцями на заводи і фабрики Єлисаветграда. Ці релігійні проповіді не мали успіху у робітників завдяки соціал-демократичній пропаганді⁵. Уважно стежуючи діяльність Київського комітету РСДРП і спрямовуючи її по справді марксистському руслу, аналізуючи факти щодо позиції київських соціал-демократів під час революційних виступів мас, «Искра» прийшла до висновку, що «економізм», який один час процвітав на берегах Дніпра, втратив свою чарівність⁶. Велику роль у перемозі над «економізмом» відіграв «Киевский социал-демократический листок», який, за словами «Искры», узагальнював дані про рух робітників різних місцевостей у певній галузі промисловості, намагаючись викликати відповідний рух у Києві, і який «був провідником соціал-демократичних ідей у маси і давав робітникам політичні знання про життя, яке їх оточува-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 380.

² «Искра», № 37, 1 квітня 1903 р.

³ «Искра», № 36, 15 березня 1903 р.

⁴ Там же.

⁵ «Искра», № 46, 15 серпня 1903 р.

⁶ «Искра», № 6, липень 1901 р.

ло»¹. «Искра» звернула увагу на різноманітність змісту «Київського соціал-демократического листка», відзначивши статті «Пам'яті декабристів», «Цінне визнання генерала Драгомирова», «До євреїв — робітників» та ін. До речі, цей позитивний відгук «Искры» про видання київських соціал-демократів мав не тільки теоретичне значення як певна історіографічна оцінка, а й відіграв роль авторитетної, чисто практичної підтримки, очікуваної київськими соціал-демократами у відповідь на їх прохання до «Искры», адресоване незадовго перед тим В. І. Леніну, висловитись у пресі про київські соціал-демократичні видання².

Револьюційна роль соціал-демократичних комітетів на Україні, які стали на позиції ленінської «Искры», особливо яскраво проявилася в подіях масового страйку 1903 р. «Искра» вказувала на величезне історичне значення його для дальшого визвольного руху в Росії. Найдрібніші перипетії загального страйку 1903 р. докладно висвітлювались на сторінках «Искры». Вона першою в марксистсько-ленінській історіографії науково узагальнила і проаналізувала численні фактичні матеріали щодо історії масового страйку 1903 р. на Півдні Росії.

Відображаючи події в Києві, «Искра» звернула увагу на те, що з самого початку страйку в ньому був елемент політичного протесту. Кореспондент «Искры» з Києва наводив досить характерне висловлювання одного з київських візників, у якому було виражено невдоволення мас усім експлуаторським соціал-політичним ладом. «Та як не бунтувати, — говорив цей візник, — на фабриках прижимки та здирство, навкруги — всіяке нахабство». А вагоноводи трамвая відмовились працювати на знак протесту проти розстрілу царськими військами страйкарів-залізничників. Отже, під час страйку робітники продемонстрували справжню пролетарську солідарність. «Искра» змалювала картину паралізованого страйком Києва: застрайкували працівники міського транспорту, булочники, ремісники, корсетниці, тютюнові і мебльові фабрики, всі заводи, в тому числі рафінадний, дріжджовий, цегляні, бетонний, портові робітники, матроси, припинився рух пароплавів по Дніпру і т. д.³

В ті дні подібні картини можна було спостерігати і в ряді інших великих міст України — Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Єлисаветграді. Докладний хід подій страйкової боротьби, масові політичні демонстрації в цих містах також докладно відображались в «Искре». Газета відзначала зростання політичної свідомості робітників у ході страйку, і саме в цьому вбачала один з основних його результатів. «Забастовка зіткнула робіт-

¹ «Искра», № 33, 1 лютого 1903 р.; № 44, 15 липня 1903 р.

² Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964, стор. 344.

³ «Искра», № 47, 1 вересня 1903 р.

ничу масу з різними течіями,— писалося в статті «Загальний страйк в Одесі»,— вона розкрила перед нею карти «незалежних», вона показала їй самодержавний уряд в усій його наготі і тим самим наблизила її до розуміння своїх справжніх потреб і завдань, примусивши найбільш інертних подумати про становище робітників, як класу, в країні самодержавного гніту і наслівства»¹.

В матеріалах «Искры» про загальний страйк 1903 р. показана непоборна сила робітничого класу, мужність робітників у боротьбі проти охоронців експлуататорського ладу — царського війська і поліції. Відзначені також окремі факти співчутливого ставлення рядових солдатів до робітників. Так, у кореспонденції з Києва, один з солдатів розповідав, що більшість його товаришів по службі не виконує наказів офіцерів стріляти в натовп, а свідомо стріляє мимо, і лише деякі ціляться прямо в людей².

Липнево-серпневі страйки 1903 р. поклали початок новому етапу робітничого руху, коли пролетаріат перейшов до політичної боротьби у всеросійському масштабі. За територіальним обсягом і за кількістю учасників, рівнем їх політичної свідомості, організованістю та дисциплінованістю загальний страйк 1903 р. набув величезного всеросійського і навіть міжнародного значення. «Нічого подібного ще не знала Росія і, здається, навіть світ»,— вказувала «Искра»³.

Розгорнуту оцінку міжнародного значення масових страйків 1903 р. на Півдні Росії дав на сторінках «Искры» Г. В. Плеханов. В статті «Загальні страйки на Півдні» він писав: «Вони мають величезне політичне значення. Вони являють собою новий і надзвичайно сильний удар російському царизму. А тому, що російський царизм є, за виразом Енгельса, останнім оплотом європейської реакції, то ясно, що ми ніскільки не грішимо проти істини, говорячи, що вказані страйки, як би мало уваги не приділяла їм Західна Європа, за своїм значенням важливі не тільки для нас, але й для всього європейського Заходу. Свідомі, напівсвідомі і несвідомі робітники, які брали участь в них, відстоюючи насущні інтереси свого класу, боролись у той же час за справу, що має загальноєвропейську важливість. Російський пролетаріат стає тепер однією з прогресивних сил цивілізованої Європи. Це честь, якою він, по всій справедливості, може пишатися і яка не випадала у нас на долю ні «доблесному дворянству», ні «всеросійському купецтву»⁴.

¹ «Искра», № 46, 15 серпня 1903 р.

² «Искра», № 51, 22 жовтня 1903 р.

³ В. С. Сарбей. Масовий страйк 1903 р. Книга для читання з історії Української РСР з кінця 50-х років XIX ст. до лютого 1917 року. К., 1961, стор. 168.

⁴ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. XII, стор. 428—429.

У праці «Перші уроки», написаній під час першої російської революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін, даючи наукову періодизацію історії робітничого руху в Росії на початку ХХ ст., згадав і масові страйки 1903 р. на Півдні Росії. «Знов страйки,— писав В. І. Ленін,— зливаються з політичною демонстрацією, але на ще більш широкому базисі. Страйки охоплюють цілий район, в них беруть участь більше сотні тисяч робітників, масові політичні збори повторюються під час страйків у цілому ряді міст. Почувається, що ми напередодні барикад (відзив місцевих соціал-демократів про київський рух 1903 р.)»¹. Таким чином, ця класична ленінська характеристика підкреслила основне в страйках 1903 р.— їх масовість і організованість, освітлену політичною свідомістю робітничого класу, а також чітко визначила їх історичне місце як важливого етапу в підготовці революції. При цьому, як бачимо, В. І. Ленін не тільки не ігнорував свідчення місцевих соціал-демократичних комітетів, а навіть використовував їх оцінки для наукового узагальнення тенденцій розвитку революційного історичного процесу.

* * *

Значне місце відводила «Искра» висвітленню становища і класової боротьби селянства як найближчого союзника робітничого класу. Теоретична постановка цієї важливої історичної проблеми була дана в статті В. І. Леніна «Робітнича партія і селянство», опублікованій в третьому номері «Искры», і широко пропагувалася серед селян, у тому числі й на Україні, справляючи на них революціонізуючий вплив². У цій ленінській праці на основі глибокого аналізу економічних наслідків так званої «селянської» реформи 1861 р., яку В. І. Ленін назвав величезним історичним прикладом того, до якої міри спаскудженою виходить усяка справа з рук самодержавства, показано жахливе становище селян, яке штовхало їх на революційну боротьбу. Отже, економічні питання історії В. І. Ленін розглядав у тісному зв'язку з політичними і вимагав такого ж підходу від всіх тих соціал-демократів, які писали про селянство. Усе пореформене 40-річчя Володимир Ілліч назвав процесом повільного, болісного вимирання селян, а вихід з цього становища вбачав у дружній спільній революційній боротьбі робітничого класу і селянства проти царського самодержавства й експлуататорського капіталістичного ладу. Для здійснення цього союзу неабияке значення мало подолання розкладницьких впливів ліберальної буржуазії на селянство. В статті «Самодержавство вагається», опублікованій

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 116.

² Г. М. Деренковскій. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Института истории, вып. 2. М., 1954, стор. 59.

у 35-му номері «Искры», В. І. Ленін затаврував ліберально-буржуазних ідеологів, які в своїх писаннях спотворювали справжню історію пореформеного 40-річчя і соціальні прагнення та політичну позицію селянства. «Досить уже підробляли російську народну думку наші пп. ліберали! — писав В. І. Ленін. — Досить брехали вони, говорячи не те, що вони думають, говорячи не те, що думає вся мисляща і готова до боротьби частина народу!»¹

Серед опублікованих в «Искре» конкретно-історичних матеріалів на селянську тематику було чимало статей і кореспонденцій, присвячених селянству України, яке на початку ХХ ст. за прикладом революційних виступів робітників у містах розгорнуло на селі боротьбу за своє соціальне визволення. Досить знаменно, що постійна рубрика «Из деревни» з'явилася в «Искре» в 1902 р., коли Україна, особливо Полтавщина і Харківщина, запалала у вогні селянських повстань проти поміщиків². Коли весною 1902 р. на Україні розпочалось повстання селян, агенти «Искры» М. А. Сільвін («Бродяга») і А. І. Штессель («Паша») в своїх листах з Полтави, адресованих редакції «Искры», зразу ж поставили питання про необхідність якнайширшого висвітлення в ленінській газеті виступів селян і стали надсилати відповідні матеріали щодо цього³. Статті, інформаційні кореспонденції, документи про селянські заворушення 1902 р. на Україні були опубліковані у дев'яти номерах «Искры» (№ 20—28). Історія цих повстань, які трохи пізніше В. І. Ленін назвав «знаменитими», вказавши на них як на яскравий приклад «безсумнівно революційного селянського руху»⁴, одержала в «Искре» якнайповніше висвітлення. Ленінська газета прямо проголосила одним з своїх завдань «зробити відомими всім робітничим масам усі подробиці недавнього селянського повстання, всі жахи урядових розправ над «бунтівниками»⁵.

Заворушення 1902 р. на Полтавщині та Харківщині були породжені насамперед нестерпним економічним становищем селян, яких страшено гнітили кріпосницькі пережитки; малоземелля, висока орендна плата за землю, кабальні умови найманої праці на поміщиків, економічна залежність від поміщицьких латифундій. Розвиток капіталізму також сприяв обезземеленню більшої частини селянства. Всі ці соціальні явища (особливо виразні у вказаних місцевостях України) були за-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 306.

² М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903 годы), стор. 95.

³ Г. М. Деренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Института истории, вып. 2, стор. 65—66; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 158, 162.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 394.

⁵ «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

гострені хронічним голодом селян Полтавщини і Харківщини в 1901—1902 рр.¹ Не дивно, що селянське повстання не локалізувалося в якомусь одному адміністративному районі: повіті або губернії, а одночасно спалахнуло в цілому ряді повітів двох великих губерній — Полтавської і Харківської, а далі поширилось й на інші губернії. «Искра» звернула спеціальну увагу на цю територіально-економічну особливість поширення селянського руху 1902 р. на Україні. В першому ж з тих номерів газети, які висвітлювали цей рух, писалося: «Заворушення охопило не адміністративний район, а місцевість з однаковими економічними умовами. Більшу частину цього району зайняли великі маєтки на зразок Карлівки, маєтків Дурново і т. д. У навколишніх селян мізерні надли, убогі заробітки, майже повна відсутність випасів і т. д. Процент безземельних і малоземельних надзвичайно високий»².

За даними радянських дослідників, понад 17% селянських господарств Полтавщини зовсім не мали землі, а близько половини — коней, у Валківському і Богодухівському повітах Харківської губернії 56% селянських господарств нараховували по п'ятидесяти землі на чоловіка, а 26% — до десяти. Для того щоб прохарчуватись, селянинові треба було мати не менше 3 десятин землі на члена сім'ї³. Саме ці повіти й стали центром селянського руху 1902 р. на Харківщині. Всього в Харківській і Полтавській губерніях у заворушеннях того року взяло участь населення близько 200 сіл. Повстанці розгромили 82 поміщицьких маєтки⁴.

Певну роль у боротьбі селян відіграла революційна пропаганда, яку вели на селі міські робітники, інтелігенти, студенти. Зокрема на виступ селян у ряді сіл вплинула пропаганда соціал-демократами відповідних матеріалів лєнінської «Искры»⁵. Газета відзначила велику стимулюючу роль соціал-демократичної літератури, яка ходила серед селян і переконувала їх у тому, «що земля повинна належати трудящому людові, а не панам-дармоїдам»⁶. «Искра» вважала, що нелегальні прокламації і брошури відіграли в селянському повстанні 1902 р. на Україні «роль збудника», і сильний рух «почасти-був підготовлений по-

¹ Л. И. Емельяк. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.— Исторические записки, т. 38. М., 1961, стор. 158—163.

² «Искра», № 20, 1 травня 1902 р.

³ І. Гуржієв. Полтавщина і Харківщина в огні селянських рухів 1902 р.— Книга для читання з історії Української РСР з кінця 50-х років XIX ст. до лютого 1917 року, стор. 145.

⁴ Там же, стор. 149.

⁵ Г. М. Деренковскій. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Института истории, вып. 2, стор. 59—64.

⁶ «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.

ширеною серед селян нелегальною літературою»¹. Ця література розповідала правду про шахрайське «звільнення» селян реформою 1861 р. і вказувала вихід з тяжкого економічного становища. Історичні знання, досвід історії соціал-демократи ставили на службу своїй пропаганді серед селян. І недарма царські власті в зв'язку з селянськими повстаннями 1902 р. на Україні, звертаючи особливу увагу на літературу, яка нелегально розповсюджувалась серед селян, відзначили, що переважно це книги з історії, соціології та робітничого руху. Про це прямо говорилося в таємному розпорядженні одного з царських губернаторів, опублікованому на сторінках «Искры»². Газета згадувала і про те, що напередодні повстання селян 1902 р. на Україні поширювалась брошура з викладом короткої історії великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст.³

Вплив великої пропагандистської роботи соціал-демократів позначився і на самому ході селянських антипоміщицьких виступів. В багатьох місцях експропріація поміщицького майна відбувалась в зразковому порядку. Узагальнюючи численні факти, «Искра» відзначала, що здебільшого селяни навіть за день попереджували поміщика про наступне «розбирання» ними хліба в поміщицькій економії, а на другий день організовано вимагали ключів від амбарів, і, коли їх не отримували, — зривали замки, навантажували вози хлібом і роз'їжджалися по домівка»⁴. Ось типова картина здійснення селянами на той час подібних актів: «До амбарів підходили голова в голову так, як це робиться перед квитковими касами театрів або залізничних вокзалів. Кому не вистачало зерна, того винагороджували чимсь іншим, рівноцінним. Безкінних наділяли кінями, безкорівних — коровами»⁵.

Та, зрозуміла річ, ніяка соціал-демократична пропаганда не мала б успіху, якби селянство не було підготовлено до активного її сприйняття. Між тим захисники поміщицького ладу причини класових виступів селян зводили лише до підбурювань соціал-демократичних агітаторів. Навіть вищі царські урядовці, які вели судовий процес над активними учасниками селянського руху 1902 р. на Україні, доклали зусиль до того, щоб утвердити в громадській думці брехливу офіціальну версію про причини цього руху. Прокурор Харківської судової палати О. О. Лопухін у своєму рапорті міністру юстиції писав: «Селянське повстання в Полтавській і Харківській губерніях за одними зовнішніми своїми ознаками носило характерний відбиток явища, яке не склалося природним шляхом народження на ґрунті економічно-

¹ «Искра», № 20, 1 травня 1902 р.; № 21, 1 червня 1902 р.

² «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

³ «Искра», № 20, 1 травня 1902 р.

⁴ Там же.

⁵ «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.

му, а прищеплене ззовні, створене шляхом перебільшення кимсь в очах народу значення майнової нерівності між ним і великими землевласниками»¹.

Ленінській «Искре» довелося вступити в рішучу боротьбу проти подібних фальсифікацій історії селянських повстань 1902 р. на Україні. Газета назвала короткозорим погляд на ці повстання як на акт чистеї злої волі, і підкреслила, що в основі їх лежать соціальні причини: постійні голодування, злидарювання, нестерпне економічне становище селянського населення². Це був відчутний удар не тільки по казенній офіційно-монархічній ідеології, а й по тогочасній буржуазно-поміщицькій історіографії, яка так само не хотіла бачити справжніх органічних причин селянських рухів початку ХХ ст.

На основі аналізу форм класової боротьби, застосовуваних селянами під час повстань 1902 р., «Искра» відзначила, що, як правило, ця боротьба приводила до того, що селяни забирали з поміщицьких економій зерно, насіння, знаряддя праці, худобу тощо, і лише зрідка вони грабували і спалювали панські маєтки. «Искра» звернула увагу, що і в інших губерніях України (крім Полтавської і Харківської) і Росії селянські заворушення мали такий самий характер. Однак в ряді місць селяни під впливом робітничого руху в своїй боротьбі проти поміщицького гніту вдавалися до страйків або бойкотів. Дружно виступаючи проти кабальних умов відробітків, селяни не тільки відмовлялися працювати на поміщика, а й не допускали та виганяли з села тих, хто приходив найматися з інших місць³.

Разом з тим «Искра» аж ніяк не переоцінювала революційної свідомості селянських мас і відзначала ті факти, які свідчили про наявність в ній царистських ілюзій. В с. Олексіївці, наприклад, селяни, сподіваючись на підтримку своїх вимог з боку губернських властей, вирішили чекати військ і лише з їх приходом приступити до розбирання поміщицького хліба. Коли ж прибули війська, селяни були піддані найжорстокішій екзекуції, про що докладно писала «Искра»⁴. Харківського губернатора Оболенського, який керував цією розправою, газета назвала іменем «російського Кітченера»⁵, маючи на увазі, що царський сатрап придушував селянський рух такими ж жорстокими заходами, до яких вдавався в Африці відомий своїми жорстокостями англійський колонізатор — фельдмаршал Горацій Кітченер (1850—1916). «Искра» так охарактеризувала цього царського сатрапа: «Губернатор кн. Оболенський (російський Кітченер) спалив се-

¹ Крестьянское движение 1902 года (новые материалы), вып. III, М.—Л., 1923, стор. 27.

² «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

³ «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

⁴ Там же.

⁵ «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

три села відшмагав поголовно: і мужиків, і стариків, дітей і чат ...декотрих засікли на смерть»¹. І тут же зазначалося, що Оболенський так захопився своїми екзекуціями, що «перейшов рдони височайше ввіреної йому губернії: почав пороти селян мтавської губернії»².

Узагальнюючи фактичний матеріал з історії весняних повстань 1902 р. на Україні, «Искра» підкреслила їх велике історичне значення як першого вибуху селянської війни, що свідчив про наближення буржуазно-демократичної революції. Селянські повстання 1902 р. «Искра» вважала важливою ознакою близької загибелі кріпосницько-самодержавного ладу. «Искра» вступила в рішучий двобій з реакційною пресою, яка обливала брудом «бунтівників», називала їх «нешадними варварами», хоча, навіть за офіціальними повідомленнями, селяни не чинили насильств над поміщиками та їх сім'ями. Зате найжорстокіша нещадність карателів щодо повсталих селян послужить останнім повчальним уроком на майбутнє — передікала дальший хід селянського руху ленінська газета. Вона навіть для образності вдалася до показового історичного прикладу. «Після Нарвської поразки, — писалося в «Искре», — Петро I дякував своїх «учителів» шведів за те, що вони навчили його перемагати ворога. Один-два таких уроки, як хрестовий похід князя Оболенського, що супроводжувався розкішними банкетами панів офіцерів з поміщиками з приводу «перемоги та подолання», — і можна поручитися, що селяни засвоять собі в досконалості науку бути «нешадними» щодо переможеного ворога»³.

Наведене вище висловлювання взяте з статті Л. Мартова «Селянське повстання», яка містить ряд правильних положень, заснованих на марксистському аналізі розвитку історичного процесу. Зокрема вказано на революціонізуючий вплив робітничого руху на селянський рух, підкреслено спільність їх завдань у боротьбі проти самодержавно-кріпосницького режиму тощо. На цілком реальному ґрунті ходу історії був заснований і заключний висновок статті: «З всеросійським повстанням у містах, підтриманим відкритою революцією в селі, ледве чи справиться самодержавство. Варто тільки подивитися опис подій в південних губерніях, хоча б за урядовим повідомленням, щоб переконатися, що, розлившись по всій «сіраччиній Русі», селянський рух легко знесилить самодержавство і дасть можливість нанести йому в місті смертельного удару»⁴.

Зате свої меншовицькі задатки Мартов виявив у іншій статті під заголовком «До епілогу селянських бунтів», також присвя-

¹ «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

чений селянському рухові 1902 р. і опублікованій в «Іскре» через п'ять місяців після його першої статті. Тут уже виразно проявляється тенденція певної недооцінки революційності селянських рухів як підмоги робітничому рухові в містах. Мартов наголошував на стихійному началі у весняних селянських рухах 1902 р. на Україні, зазначаючи, що «в них проявила себе — мабуть, ще не в останній раз — стара Росія з її азіатськими формами політичних відносин, з її дореформеними політичними горизонтами, з її стадною імпульсивністю, далекою від правильної уяви про співвідношення між метою і засобами»¹.

Виявлена Мартовим непослідовність, яка ґрунтувалася на політичному опортунізмі, що зрештою привів його до табору меншовиків, могла певною мірою дезорієнтувати читача «Іскри». Тим більше, що обидві статті Мартова з питань селянського руху 1902 р. були опубліковані без підпису автора. Необхідно було в популярній формі, доступній широкому масам читачів, у тому числі й селянам, роз'яснити справжню позицію російської соціал-демократії щодо селянського руху взагалі і щодо оцінки повстання селян на Україні весною 1902 р. зокрема. Це завдання виконав В. І. Ленін в українському селі 1902 р. Н. К. Крупська писала, що «селянські повстання 1902 р. привели Володимира Ілліча до думки про необхідність написати брошуру для селян»². В 1903 р. ця брошура видана під назвою «До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи. З додатком Проекту програми Російської Соціал-демократичної партії».

Зв'язані з соціал-демократичними комітетами робітники Катеринослава, Києва та інших міст України швидко поширили на селі ленінську працю, а Поліський соціал-демократичний комітет, наприклад, який проводив роботу в північній частині Чернігівської губернії, передрукував її для максимального задоволення попиту трудящих³. Один з активних учасників революційного руху на Полтавщині М. М. Козиленко вже в наш час у своїх спогадах розповів про те, як вивчалася праця В. І. Леніна «До сільської бідноти» на таємних сходках селян. «Селяни слухали з великим інтересом, — згадував М. М. Козиленко. — Ленінське слово глибоко западало в душу. Після читання проводили бесіди. Просиджували цілі ночі. Говорили про тяжке селянське життя і приходили до висновку, що треба вести боротьбу організовано, підготовляти селян до захоплення поміщицьких зе-

¹ «Іскра», № 27, 1 листопада 1902 р.

² Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине. М., 1957, стор. 70.

³ І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття (1900—1903 рр.). К., 1958, стор. 126; П. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад), стор. 22.

мель збройним шляхом»¹. Звернене до трудящих селян слово ленінської правди знайшло широкий відгук і на західноукраїнських землях. Не випадково ж Тернопільський окружний суд в 1906 р. прийняв спеціальну постанову про конфіскацію ленінської праці «До сільської бідноти»².

Чим же лякала ленінська праця ворогів трудящих мас обох розділених тоді кордоном частин українських земель: як тієї, що перебувала під владою російського царя, так і тієї, що була під австрійським цісарем? Насамперед, своїм революційним спрямуванням, простим і доступним для сприймання широким народним масам.

У популярній формі В. І. Ленін зумів викласти складні політичні та історико-наукові питання, зокрема основні положення аграрної програми РСДРП, розкрив суть економічних процесів, які відбувалися на селі, показав шляхи справжнього економічного і соціально-політичного визволення трудящих мас селянства через революційний союз з робітничим класом, дав глибокий науковий аналіз класової боротьби селянства за часів капіталізму.

На основі опрацювання величезного фактичного матеріалу В. І. Ленін дав узагальнюючу правдиву історичну картину селянського руху 1902 р.: «Весною минулого, 1902-го року повстали селяни Полтавської, Харківської та інших губерній і пішли на поміщиків, відмикали їхні комори, ділили між собою їхнє добро, давали голодним хліб, посіяний і зібраний мужиком, але захоплений у власність поміщиком, вимагали нового поділу землі. Селяни не стерпіли безмірного гноблення, і стали шукати кращої долі. Селяни вирішили, — і вирішили цілком правильно, — що краще вмирати в боротьбі з гнобителями, ніж умирати без боротьби голодною смертю. Але селяни не добилися кращої долі. Царський уряд оголосив їх просто бунтівниками і грабіжниками (за те, що вони відбирали у грабіжників-поміщиків селянами ж посіяний і зібраний хліб!), царський уряд послав проти них військо, як проти ворогів, і селяни були розбиті, в селян стріляли, багатьох убили, селян пересікли по-звірячому, засікали до смерті, катували так, як ніколи турки не катують своїх ворогів — християн. Царські посланці, губернатори, катували найбільше, як справжні кати. Солдати гвалтували селянських жінок і дочок. А після всього селян же судили судом чиновників, селян же примусили сплатити на користь поміщиків вісімсот тисяч карбованців і на суді, на цьому ганебному, таємному, катівському суді, не дозволили навіть оборонцям розповіс-

¹ Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 6. К., 1955, стор. 306—307.

² М. Волянук, В. М'яланичук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. Львів, 1960, стор. 70.

ти, як катували і мучили селян царські посланці, губернатор Оболенський та інші царські слуги»¹.

В. І. Ленін дав чітке визначення основних причин поразки селянського повстання: по-перше, низький рівень політичної свідомості селян, внаслідок чого вони не мали ясних політичних вимог зміни державних порядків; по-друге, невідготовленість селянського повстання; по-третє, відсутність налагодженого союзу сільських пролетарів з міськими пролетарями. Проте, незважаючи на поразку селянського повстання 1902 р., В. І. Ленін дав йому високу оцінку і закликав зробити історичний досвід, уроки з повстання надбанням мас, зокрема до кінця роз'яснити їм, чому було придушене повстання і що треба зробити для забезпечення перемоги селян і робітників. З високою похвалою відізвався В. І. Ленін про учасників селянського повстання: «Селяни боролися за справедливу справу. Російський робітничий клас завжди шануватиме пам'ять мучеників, застрелених і засічених царськими слугами. Ці мученики були борцями за свободу і щастя робочого люду»².

Поважне ставлення до героїв селянського повстання обурювало захисників експлуаторських буржуазно-поміщицьких порядків і політичного режиму царського самодержавства. Такі голоси лунали і серед вищих сановників православної церкви — ідеологічної опори царизму. Архієпископ Херсонський і Одеський в одному з своїх донесень до синоду висловлював тривогу з приводу впливу повстання селян в Харківській і Полтавській губерніях на інші губернії і обурювався тим, що, мовляв, безпорядки, які зчинилися у вказаних губерніях, «підносяться ледь чи не на ступінь подвигу селян»³. Таке ставлення до революційних рухів трудящих було типовим для тодішніх церковників. Тому неабияку увагу приділяла «Искра» викриттю антинародної суті церкви.

В ленінському проекті Програми РСДРП, опублікованому в 21-му номері «Искры», одним з пунктів виділялось питання про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. В наступному номері з'явилась стаття «Соціалізм і церква», присвячена роз'ясненню позиції соціал-демократії щодо церкви, яка тут називалася органом всемогутньої чиновницької машини, що має на меті зміцнення самодержавства і пригноблення народу. В статті давалась негативна характеристика руської православної церкви як прислужниці експлуаторського ладу протягом всієї її історії. Ось як тут писалось: «Правда, що в минулому російського духовенства зустрічались окремі діячі, які захищали в

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373—374.

² Там же, стор. 374.

³ Г. М. Деренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Института истории, вып. 2, стор. 72—73.

Ім'я християнських засад інтереси слабих і пригнічених; але такі ідеалісти були рідкими винятками, у величезній же більшості православне духовенство, як і всяке інше духовенство, в усі часи було прихвоснем гноблячих і експлуатуючих класів. Як і скрізь, в Росії церква завжди відігравала роль охранияльної сили; як і скрізь, вона була ворогом, прогресивної думки, відстоювала пригнобленість людської особи перед нерозгаданими тайнами природи і суспільного порядку; як і скрізь, на цій пригнобленості людини ґрунтувалася її влада і матеріальні інтереси її членів. І такою завжди буде роль церкви як представниці релігійної ідеї, непримиренно ворожої до знання та до справді людської моральності»¹.

Антинародну роль церкви «Искра» розкривала на конкретних історичних фактах. Антиклерикальні матеріали займають помітне місце в історико-селянській тематиці ленінської газети. Так, висвітлюючи хід селянського повстання 1902 р. на Україні, «Искра» навела кілька яскравих епізодів виступів селян проти церковників. У с. Ковалівці Полтавського повіту селяни змусили місцевого попа погодитись громогласно прочитати в церкві революційну прокламацію, а коли той відмовився, побили його, примовляючи: «А, так ти за панів, заодно п'єте нашу кров. Ні, доволі, досить панували ви, пора й нам панувати!»² На Київщині, в с. Мотижин, селяни в цей же час ухвалили не відвідувати церкву на знак протесту проти попа, який відверто захищав поміщика і осуджував антипоміщицькі виступи.³ І пізніше протягом існування ленінської «Искры» в ній публікувались матеріали, що свідчили про зростання антиклерикальних настроїв на селі по мірі дальшого загострення тут класової боротьби, в ході якої все наочніше виявлялась прислужницька роль церкви перед експлуататорським самодержавним режимом. «Искра» викривала пряме прислужництво попів царській охранияції в боротьбі проти революціонерів і поширення соціалістичної пропаганди.⁴

Численний фактичний матеріал, вміщений в «Искре» про дальший розвиток селянського руху, в тому числі й на Україні, свідчив про дальше його наростання і переплетіння з робітничим рухом. Найжорстокіші покарання, які впали на голови повсталих весною 1902 р. селян, не зломали їх волю до боротьби, і «Искра» відзначала пізніше факти непокорі селян поміщикам і властям. Причому, виявляючи класову солідарність, селяни навіть за високу платню не хотіли вбирати поміщицький хліб, а подекуди просто палили його на корню.⁵ Характерно, що зважаючи на ці революційні настрої селян, полтавська група со-

¹ «Искра», № 22, липень 1902 р.

² Там же.

³ «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

⁴ «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.; № 44, 15 липня 1903 р.

⁵ «Искра», № 25, 15 вересня 1902 р.

ціал-демократів на початку 1903 р. зверталася в редакцію «Искры» з проханням надсилати літературу для селян¹. До редакції ленінської газети продовжували надходити статті, в яких змальовувались економічні і політичні порядки, що панували тоді в українському селі. Цікавою з цього питання є стаття «Владарювання волосних старшин, писарів і земських начальників», надіслана з Харківської губернії. У цій статті, яку редагував Володимир Ілліч², на великому фактичному матеріалі докладно розповідалось про сваволю і знущання над селянами царських і земських чиновників, представників сільського адміністративного управління в особі місцевих куркулів. Стаття переконувала, що вибори сільської старшини є справжнім фарсом і показувала на конкретних прикладах, як розвиток капіталістичних відносин сприяє розоренню основної маси селянства і збагаченню купки куркулів.

Отже, соціальні умови сприяли розвитку революційних настроїв серед селян, а «Искра» старалася публікувати яскраві факти, що свідчили про це. Причому вмішувані матеріали супроводжувались багатозначними коментарями, як це було, наприклад, при опублікуванні в 44-му номері «Искры» селянської кореспонденції з Херсонщини. Тут розповідалося, що під впливом прокламацій, які поширювалися зайшлими з міст пропагандистами, селяни переставали вірити захисникам самодержавного ладу, а подекуди навіть намагалися організувати змови з метою замаху на життя царських урядовців. Редакція «Искры» додала до цієї кореспонденції примітку, в якій роз'яснила, що окремі терористичні акти є безглуздими для загальнореволюційної справи боротьби проти експлуататорського самодержавного ладу. «Сподіваємось,— писала редакція «Искры»,— що недалекий той час, коли у селян, що прокинулися від вікового сну, завжди будуть «ватажки», які зуміють роз'яснити їм, що «змову» треба робити не проти життя земського начальника, а проти життя всього самодержавства»³. Це роз'яснення редакції було спрямоване на знешкодження впливу есерівської ідеології серед селянства. Ідеологічну боротьбу проти впливу есерів на селян соціал-демократи вели і безпосередньо в селах. «Искра» відзначала значну пропагандистську роботу, яку вели серед селян представники Одеського комітету РСДРП, хоча тут же було зазначено, що не всі зв'язки з селом використовувались належним чином⁴.

¹ Г. М. Деренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— «Доклады и сообщения Института истории», вып. 2, стор. 70.

² Новіше матеріали о работе В. И. Ленина в редакции газеты «Искра» (к 55-летию выхода первого номера газеты).— «Исторический архив», 1955, № 6, стор. 16.

³ «Искра», № 44, 15 липня 1903 р.

⁴ «Искра», № 46, 15 серпня 1903 р.

Великий революціонізуючий вплив на селян мав керований соціал-демократами загальний робітничий страйк на Україні і в Закавказзі влітку 1903 р. Про це свідчили матеріали, що надходили до редакції «Искры». В 51-му номері газети було, наприклад, вміщено статтю про страйк у с. Криве на Київщині, де сільські робітники поставили перед поміщиком вимогу підвищення плати за сільськогосподарські роботи. Автор статті прямо вказував, що страйк виник під впливом чуток про робітничі страйки в Баку, Одесі, Києві, а редакція «Искры» розглядала це свідчення як «фактичне підтвердження того, що міський робітничий рух перекидається в село». Здійснення сільського страйку, відзначалося в цьому коментарі редакції, доводить його життєвість як форми класової боротьби на селі, що було передбачено в праці В. І. Леніна «До сільської бідноти».

На сторінках «Искры» було опубліковано ряд спеціальних теоретичних праць В. І. Леніна, в яких викривалась облудна псевдосоціалістична есерівська пропаганда. Серед них можна назвати такі, як «Революційний авантюризм», «Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалісти-революціонери», «Чому соціал-демократія повинна оголосити рішучу, нещадну боротьбу соціалістам-революціонерам» та ін. Критикуючи політичну програму есерів, В. І. Ленін довів її повну неспроможність, оскільки в ній революційна фраза поєднувалась з опортуністичною поміркованістю на практиці. «...З одного боку — Бабєф, з другого — п. Левітський. Це незрівняно»¹, — зауважував В. І. Ленін. Ім'я Левітського згадане тут не випадково. Засновник ряду землеробських артіль на Україні, він був типовим представником виродженого ліберального народництва кінця XIX — початку XX ст., фальшиві положення якого щодо можливості відвернення капіталізму шляхом здійснення мирної «соціалізації села» сприйняли есери. В. І. Ленін показав нікчемність сповненої псевдореволюційних фраз пустопорожньої балаканини есерівських ідеологів. «Шумимо, братіку, шумимо», — таке гасло багатьох революційно настроєних осіб, яких, — писав В. І. Ленін, — захопив вихор подій і які не мають ні теоретичних, ні соціальних устоїв. До таких «шумливих» напрямів належать і «соціалісти-революціонери», фізіономія яких вирисовується все ясніше і ясніше².

Великий шум і галас, зокрема, зчинили ідеологи есерів навколо одного з епізодів історії народницького руху на Україні, так званої «чигиринської справи» 1876—1877 рр. На фальсифікованому висвітленні її есерівські ватажки сподівалися нагріти руки і оббрехати свого ідейного ворога — революційну соціал-демократію. Спекулюючи на тому, що один з активних учасників «чи-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 173.

² Див. Там же, стор. 157.

гиринської справи» Л. Г. Дейч (1855—1941) примкнув до лєнінської «Искры» і почав брати діяльну участь у її виданні та розповсюдженні¹, есери намагалися цим запламувати російську соціал-демократію: мовляв, її членом стала людина, яка в 70-х роках ХІХ ст. закликала селян до повстання, вдаючись до авторитету сфабрикованого царського маніфесту. А це викликало загальний різкий осуд з боку всіх тодішніх революціонерів. Саме такі твердження містив центральний есерівський орган «Революционная Россия». З спростуванням їх в «Искре» двічі виступив сам Дейч. У статті «Невдале посилання на нашу історію», опублікованій у тому ж номері «Искры», де була надрукована лєнінська праця «Революційний авантюризм», Дейч на фактах довів, що твердження есерівської газети «нічого спільного не мають з історичною істиною», що революційний рух народників у 70-х роках був на такому етапі, коли тактичні прийоми містифікації, до яких вдалися організатори «чигиринської справи», не могли викликати й не викликали ні їх розкаяння, ні осуду з боку інших учасників всеросійського революційного руху. «Тільки ставши соціал-демократом,— заявив Дейч,— я визнаю тепер помилковим прийом, до якого ми вдалися в чигиринській справі, як і взагалі відкидаю всякі містифікації в революційній справі, але навіть і нині я не можу «гірко розкаюватись» у чигиринській справі, тому що в той час ми інакше зробити не могли»².

В іншій статті «Спростування чи відступ?», опублікованій у 29-му номері «Искры», Дейч показує, як есерівський автор з «Революционной России» фальсифікує висловлювання видатних учасників народничього руху Бакуніна, Степняка-Кравчинського, Стефановича та інших щодо «чигиринської справи». Бакуніну, наприклад, голосливо приписувався негативний погляд на «чигиринську справу», але ж остання сталася взимку 1876—1877 р., а Бакунін помер у червні 1876 р. Так само Дейч довів, що у виданнях 70-х років не було й ніякої статті Драгоманова, в якій засуджувалась «чигиринська справа», а в журналі «Община» (1878) лише згадувалось загальне висловлювання Драгоманова проти прийомів збудження народних виступів за допомогою молебнів, самозванства, підроблених грамот від царя тощо. Але ж Драгоманов був на той час рішучим противником будь-яких революційних методів класової боротьби. «Драгоманов,— справедливо зауважив Дейч,— як відомо, однаково нападав на влаштування демонстрації на Казанській площі 6 грудня 1876 р., як і на вбивство Мезенцева «з-за рогу» і на багато інших, якщо не сказати — на весь російський революційний рух»³. Зате в

¹ Н. Е. Королев, Дейч Л. Г. — «Советская историческая энциклопедия», т. 5, М., 1964, стор. 46.

² «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.

³ «Искра», № 29, 1 грудня 1902 р.

статті Дейча згадано цілий ряд найбільш бойових гуртків революційних народників, які фінансували «чигиринську справу», а після її провалу визволяли її учасників з тюрми. На Україні це були гуртки І. Ковальського — в Одесі і Херсоні, Віттенберга і Гобста — в Миколаєві, Брантнера і Глушкова — у Харкові, Осинського і Фроленка — в Києві, в Росії — організація «Земля і воля», до якої належали Михайлов, Квятковський, Баранников, Абалешин, Ольга Натансон, Мих. Попов, Плеханов та ін.

Г. В. Плеханову, як колишньому активному учаснику народницького руху, а в період ленінської «Искры» одному з її редакторів, активному соціал-демократу, довелося також взяти участь у полеміці «Искры» і «Революционной России» навколо історії «чигиринської справи». Своїм авторитетним словом одного з найвидатніших представників всеросійського революційного руху останньої чверті XIX ст. і видатного теоретика російської соціал-демократії Плеханов у статті «Пані Брешковська і «чигиринська справа», опублікованій в 38-му номері «Искры», фактично підвів підсумок полеміки з есерами, показавши при цьому повну неспроможність їх спроби на основі фальшивого висвітлення історії «чигиринської справи» накинути тінь на всіх російських соціал-демократів, до яких приєднався Дейч.

В полеміці з «Искрою» з питань «чигиринської справи» великі надії есери покладали на одного з своїх лідерів — Брешковську, яка також брала участь у народницькому русі 70-х років XIX ст. Однак Плеханов, проаналізувавши її виступ в «Революционной России», довів незнання нею історії народництва, яку взялася роз'яснювати. Плеханов особисто був проти засобів, які застосували організатори «чигиринської справи», але визнав, що переважна більшість учасників петербурзького, так званого основного гуртка організації «Земля і воля», співчутливо поставились до прийомів агітації селян, застосованих народниками на Чигиринщині. «І якщо ці народники, — писав Плеханов, — наважувались застосувати грамоти і маніфести від імені царя, — або схвалювали такі маніфести і грамоти, — то й вони робили це зовсім «не заради обману», а тому, що вірили в революційну логіку селянського вибуху і гадали, що, здійснившись навіть в ім'я царя, такий вибух неодмінно приведе до заперечення царської влади»¹. Отже, на думку Плеханова, тактика, зовсім не прийнята на соціал-демократичному етапі революційного руху в Росії, є певною мірою історично виправданою на народницькому етапі, пов'язаному перш за все з класовою боротьбою селянства. Тут же Плеханов навів конкретні приклади з вітчизняної історії селянських рухів, починаючи від Разіна і Пугачова і закінчуючи заворушеннями серед донських козаків 1878 р., а також з історії французької буржуазної революції 1789—1793 рр., які свідчили,

¹ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. XII, стор. 354.

що сам народ вдався до підроблених указів, чуток про царські маніфести і навіть до самозванців з метою підняти на боротьбу селянські маси.

Своє твердження про те, що переважна більшість землевольців поставилась цілком схвально до агітаційних засобів Стефановича і Дейча в «чигиринській справі», Плеханов повторив у написаній в березні 1903 р. передмові до російського видання відомої книги німецького буржуазно-ліберального історика А. Туна «Історія революційних рухів в Росії». Тут він знову нагадав про своє негативне ставлення до спроб діяти від імені царя, щоб підняти селян на повстання, і висловив думку, що позитивним моментом у «чигиринській справі» є хоч би те, що вона служить історичним уроком, з якого революціонер може почерпнути багато цікавого і повчального¹.

На сторінках ленінської «Искры» революційні соціал-демократи дали справді наукову оцінку історичного значення «чигиринської справи» і чітко визначили її місце в історії всеросійського революційного руху. «Чигиринську справу», як писалося в статті В. Засулія «Мертвий хватає живого», слід розглядати як помітний і відчутний успіх у багаторічних пристрасних зусиллях революційних народників зробити хоч дещо для наближення революції, і в той же час «чигиринська справа» самим своїм характером відбила нездатність народницької ідеології робити революційний вплив на селянську масу². У матеріалах 28-го номера «Искры» В. І. Ленін у листі до Г. В. Плеханова звертав увагу саме на цю статтю, відзначаючи її спрямованість проти есерівських перекручень історії³.

Перебуваючи весь час у центрі як практичного, так і теоретичного життя російської революційної соціал-демократії, «Искра» вміло поєднувала досвід революційної практики і світло революційної теорії. Відповідно до ленінських вказівок, «Искра» намагалася кожний згадуваний нею більш-менш значний факт висвітлювати крізь призму марксистського вчення про суспільство. Зокрема історія класової боротьби висвітлювалася в газеті на основі цілком певних висновків щодо кінцевих цілей соціалізму і до політичних завдань російського пролетаріату⁴. Захищаючи марксистську теорію від всіляких перекручень, «Искра» майстерно застосовувала її до аналізу російської дійсності⁵. Високий ідейно-теоретичний рівень ленінської газети дозволив їй справді по-науковому висвітлювати розвиток історичного процесу в усіх його аспектах. Плідний вклад зробила ленінська

¹ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. XXIV, стор. 123.

² «Искра», № 28, 15 листопада 1902 р.

³ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 46, стор. 90.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 294.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, К., 1965, стор.

«Искра» в историографию истории Украины, особливо в питаннях висвітлення революційної боротьби українського народу початку ХХ ст.

В. Г. Сарбей

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ РАБОЧЕГО КЛАССА И КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНЫ В ЛЕНИНСКОЙ «ИСКРЕ» (1900—1903 гг.)

Резюме

Большевистская периодическая печать в период до Великой Октябрьской социалистической революции играла роль наиболее широкой публичной трибуны для пропаганды марксистско-ленинской теоретической мысли во всех отраслях общественной науки, в том числе и в историографии. Марксистско-ленинские историко-публицистические работы, появившиеся на страницах руководимых В. И. Лениным периодических изданий, были не просто пропагандистскими произведениями, но и по-настоящему научно раскрывали содержание и направление развития объективного исторического процесса, наносили сильнейшие удары по фальсификаторским концепциям буржуазной историографии.

Зачинательница большевистской печати, знаменитая ленинская газета «Искра» (1900—1903) несла в массы правду об истории всероссийского революционного движения, показывая руководящее место, которое в нем занял с конца XIX в. рабочий класс. Весьма значителен вклад «Искры» в разработку истории освободительной борьбы трудящихся Украины, особенно в конце XIX — начале XX в.

На страницах «Искры» было опубликовано множество материалов о рабочем движении на Украине, о применяемых рабочими формах экономической и политической борьбы, о методах революционной работы социал-демократов среди масс. Широко освещалось тяжелое материальное положение рабочих отдельных предприятий, заводов, фабрик, шахт Украины, господствовавший здесь экономический гнет и эксплуатация, административный произвол капиталистов и полиции и т. п.

Революционную борьбу рабочих Украины ленинская газета всегда показывала в разрезе общероссийского революционного движения. Первой в марксистско-ленинской историографии «Искра» научно проанализировала многочисленные фактические материалы по истории массовой политической стачки, которая летом 1903 г. охватила крупнейшие промышленные центры Украины. Обобщающие выводы, сделанные «Искрой» в результате изучения революционной борьбы рабочего класса Украины в начале XX в., имели большое теоретическое значение для развития марксистско-ленинской исторической науки. Помещаемые в «Искре» материалы, особенно статьи В. И. Ленина, разоблачали фальшивые концепции официально-казенных, либерально-буржуазных и оппортунистических историков рабочего движения.

«Искра» отводила значительное место освещению положения и классовой борьбы крестьянства как ближайшего союзника рабочего класса. Среди

опубликованных в «Искре» конкретно-исторических материалов по крестьянской тематике было немало статей и корреспонденций, посвященных крестьянству Украины, которое в начале XX в., последовав примеру революционных выступлений рабочих в городах, развернуло в селе борьбу за свое социальное освобождение. В частности, полнейшее освещение на страницах «Искры» получила история крестьянских восстаний 1902 г. на Украине. Установив историческую правду о причинах этих восстаний, ленинская газета нанесла ощутительный удар по казенной официально-монархической идеологии и буржуазно-помещичьей историографии, которые в искаженном свете пытались трактовать факты, связанные с революционными выступлениями украинских крестьян.

Вместе с тем материалы из истории революционной борьбы, опубликованные в «Искре», убеждали в лживости псевдосоциалистической идеологии и историографии эсеров, у которых революционная фраза уживалась с оппортунистической умеренностью на практике. В этой связи большое историографическое значение имела полемика ленинской «Искры» с эсеровской «Революционной Россией» вокруг одного из видных эпизодов истории народнического движения на Украине, так называемого «чигиринского дела» 1876—1877 гг. На страницах ленинской «Искры» революционные социал-демократы не только убедительно показали несостоятельность эсеровской трактовки «чигиринского дела», но и дали действительно научную оценку исторического значения этого события, четко определили его место в истории всероссийского революционного движения.

Защищая марксистско-ленинскую теорию от всяческих искажений, «Искра» мастерски применяла ее к анализу конкретно-исторического фактического материала. Общий высокий научно-теоретический уровень «Искры», личное участие в ней В. И. Ленина и его руководство идейным направлением газеты обеспечили на ее страницах действительно научное освещение развития исторического процесса во всех его разнообразных аспектах.

КРИТИКА В. І. ЛЕНІНИМ
ІДЕАЛІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ
НАРОДНИЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

(З проблем економічного розвитку
пореформеної Росії)

В працях В. І. Леніна дана ґрунтовна критика концепції дворянських буржуазних істориків та дрібнобуржуазної історіографії, які розглядали історичний процес з ідеалістичних позицій, перекручували факти історичного минулого російського народу. Однією з блискучих сторінок ленінізму в галузі історії є критика В. І. Ленінінм ідеалістичних концепцій народницької історіографії. Боротьба В. І. Леніна в цьому напрямку була боротьбою за правильне розуміння дальших шляхів економічного та політичного розвитку Росії.

Ленінська критика народницької історіографії перш за все була спрямована проти проблеми «некапіталістичного», «особливого» шляху розвитку Росії.

В. І. Ленін відзначав, що постановка питання про розвиток капіталізму в Росії є видатною заслугою народницької історіографії. Він писав: «...народництво зробило великий крок *вперед* проти спадщини, поставивши перед громадською думкою на розв'язання питання, яких охоронці спадщини дочасти ще не могли (в їхні часи) поставити... і цілком природно й зрозуміло, що народництво, давши (яке воно не є) розв'язання цих питань, зайняло *тим самим* передове місце серед прогресивних течій російської громадської думки»¹. Але, поставивши питання про розвиток капіталізму в Росії, як економісти, так і історики-народники не змогли дати на нього правильну відповідь тому, що вони ігнорували визначальні факти російської історії та дійсності, перекручували всю економічну еволюцію Росії².

Це однаковою мірою стосується і революційного, і ліберального народництва, хоч чіткіше, звичайно, реакційність народницького вирішення цієї проблеми російського капіталізму виявилася у 80—90-х роках ХІХ ст. у ліберального народництва.

Суперечність теоретичних поглядів ліберальних народників в аспекті економічного розвитку пореформеної Росії обумовлювалась подвійним становищем дрібної сільськогосподарської

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 464.

² Див. Там же, стор. 465; т. 1, стор. 5.

буржуазії в системі економічного виробництва. Це протиріччя знайшло своє відображення в поглядах на проблеми конкретно-практичної програми економічного розвитку Росії. Під дрібним буржуа В. І. Ленін мав на увазі дрібного товаровиробника, господарюючого при товарному виробництві. До цієї категорії В. І. Ленін відносив і селянина, і кустаря, бо обидва вони працювали на ринок і відрізнялись лише ступенем розвитку товарного господарства. Виходячи із сказаного, стає зрозумілим, чому В. І. Ленін визначив суть народництва, як «представництво інтересів виробників з точки зору дрібного виробника, дрібного буржуа»¹.

Даним положенням і пояснюється той факт, що представники ліберально-народницької історіографії свідомо затушовували розшарування селянства на противагу представникам революційного народництва, які не розуміли суті капіталістичних відносин на ранньому етапі їх розвитку. Народництво розпливлося в лібералізмі. «З політичної програми, розрахованої на те, щоб підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства, — писав В. І. Ленін про представників ліберально-народницької історіографії, — виросла програма, розрахована на те, щоб заштопати, «поліпшити» становище селянства при збереженні основ сучасного суспільства»², розрахована на дрібні реформи, котрі в основі своїй не торкнулися б основ експлуатації на селі.

Так, суперечливе становище дрібних виробників було причиною того, що ліберальні народники у своїх концепціях історичної тенденції про розвиток пореформеної Росії керувалися еkleктичною програмою, де одночасно визнавався товарний характер економічних відносин в Росії і разом з тим ігнорувалися класові протиріччя, породжені ними. А тому вони міцно трималися теорії «особливого» шляху економічного розвитку Росії.

Найбільш визначними працями представників народницької історіографії про розвиток Росії є книги ліберальних народників Н. Даніельсона, В. Воронцова, С. Южакова та ін.

Ігноруючи об'єктивну реальність, дійсність, ліберальні народники «оплакували» розвиток товарного господарства та капіталізму у пореформену епоху, не бачили у цьому процесі нічого крім «занепаду»³. Вони заперечували усупільнення праці, твердили, що Росія може уникнути цього «страшного», «непереможного» процесу, бо «та форма усупільнення, яку викладає Маркс, у нас, на святій Русі, дуже мало посунулася вперед»⁴, — писав Н. К. Михайловський.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 359.

² Там же, стор. 235.

³ Там же, стор. 88.

⁴ Н. К. Михайловський. Собрание сочинений, т. IV. СПб., 1897, стор. 170—171.

В. Воронцов заперечував панування в Росії принципу усупільненого розподілу праці, оголошував, що воно «не виросло з глибини народного життя, а намагалося втиснутися в нього зовні»¹. Ліберальні народники розглядали капіталізм як явище випадкове, посилаючись на те, що він не виконує своєї «історичної місії»². Ступінь «прогресивності праці», тобто місію капіталізму, вони вимірювали кількістю фабрично-заводських робітників. Збільшується кількість цих робітників — капіталізм добре виконує свою місію, зменшується — значить, він «погано виконує своє історичне покликання»³. Даніельсон, Воронцов, Каришев, Каблуков та інші ліберальні народники стверджували, виходячи з помилкових статистичних підрахунків⁴, що кількість фабрично-заводських робітників у Росії зростає повільніше, ніж населення в цілому, що різниця в кількості такої категорії робітників Росії і Заходу надзвичайно велика. А тому не може бути мови про ототожнення історичного розвитку Росії і країн Західної Європи⁵. Пояснюючи причину такої «приголомшливої різниці», Н. Каблуков писав: «Тоді, як на Заході праця на фабриці становить для робітника єдине джерело існування, у нас, за порівняннючи незначним винятком, робітник вважає працю на фабриці побічним заняттям, його більше тягне до землі»⁶. М. К. Михайловський, всупереч історичній дійсності, взагалі заперечує той факт, що розвиток капіталізму приводить до виникнення пролетаріату. Він вважав, що хоч розвиток промисловості і привів Європу до виникнення пролетаріату, у Росії нічого цього немає⁷.

Цими і подібними твердженнями народницька історіографія обходила той незаперечний факт, що пореформена епоха створювала в Росії саме ті умови, які викликали «відвернення населення від землеробства». Інакше ці «друзі народу» поступити і не могли. Визнати зростання фабрично-заводських робітників за рахунок землеробського населення означало відмовитись від тверд-

¹ В. В. [Воронцов В. П.]. Разделение труда земледельческого и промышленного в России.— «Вестник Европы», 1884, № 7, стор. 338, 347.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 279.

³ Там же, стор. 281.

⁴ Критикуючи фальсифікацію даних статистики, зловживання нею ліберальними народниками, В. І. Ленін писав: «...Кульмінаційним пунктом їх зловживання статистикою є такий, дійсно феноменальний, прийом: береться відношення числа *фабрично-заводських робітників до всього населення* (!) і на підставі одержаної цифри (близько 1%) розводяться балачки про те, яка мізерна ця «жменя» робітників!» (В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 429).

⁵ Н. А. Каблуков. Лекции по экономике сельского хозяйства, читанные в Московском университете в 1895/1896 г. М., 1897, стор. 14; див. також Н. К. Михайловский. Собрание сочинений, т. IV, стор. 171.

⁶ Н. А. Каблуков. Лекции по экономике сельского хозяйства, стор. 13.

⁷ Н. К. Михайловский. Собрание сочинений, т. X. СПб., 1897, стор. 2.

ження про «стійкість» общини. В. І. Ленін, використовуючи статистичні дані, а також деякі цифри народницької історіографії та економічної літератури¹, доказав повну неспроможність народницького твердження, яке заперечувало зростання в Росії фабрично-заводських робітників взагалі, і, зокрема, питання про зростання промислового населення за рахунок землеробського.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін, підрахувавши кількісне зростання робітників на великих капіталістичних підприємствах за 25 років, довів, на противагу твердженням ліберальних народників, що в процентному відношенні робітничий клас зростав не тільки швидше, ніж населення Росії взагалі, а навіть швидше за міське населення².

Виходячи з помилкового твердження про відсутність в Росії кількісного зростання фабрично-заводських робітників, ліберальні народники роблять висновок, що без зростання трудової армії капіталізм не зможе виконати свою історичну «місію», а тому він ставить перепони в своєму особистому розвитку. Наявність таких висновків дозволила В. І. Леніну порівняти ліберального народника з департаментським чиновником, що вирішує державне питання «про «вступ капіталізму в народне життя»: якщо виконує свою «місію» — можна пустити, якщо не виконує — не пускай.

Далі В. І. Ленін з такою ж послідовністю викриває помилкову ліберально-народницьку теорію про протиріччя між горезвісним «народним виробництвом» і великою промисловістю і показує соціальні корені цього твердження. Якщо революційне народництво 70-х років з його палкою вірою в «самобутній» шлях розвитку Росії вважало російську общину єдиним засобом врятування від капіталізму, то ліберальні народники бачили вже ті зміни, що відбувалися в Росії в пореформену епоху. Ці зміни ставили під удар позиції дрібних товаровиробників, виразниками інтересів яких вони виступали. Звідси ліберальних народників характеризує яскраво виражений історичний скепсис.

В. цих-то умовах і стали більше домінувати посилання на «народне виробництво», на «артільний початок», на їх справедливість, «благотворність», вічність і на штучність великої промисловості. В. І. Ленін протиставив цим домислам строго науковий аналіз послідовних форм і різноманітних проявів капіталізму в промисловості, показав, що капіталізм в промисловості Росії має три стадії — дрібне товарне виробництво (дрібні, пере-

¹ В. І. Ленін був далекий від нігілістичного ставлення до народницької історіографії та економічної літератури, як і взагалі до спадщини минулого. Він неодноразово зазначав, що представники дрібнобуржуазної народницької історіографії зробили багато цінного в дослідженні економіки пореформеної Росії.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 428.

важно селянські промисли), капіталістична мануфактура і фабрика (велика машинна індустрія), які відрізняються різноманітним укладом техніки¹.

Ліберальні народники не бачили початкових кроків розвитку капіталізму в Росії. Вони не розуміли зв'язку між окремими стадіями в розвитку капіталізму, протиставляли «народне виробництво» капіталістичному, тоді як останнє було безпосереднім продовженням і розвитком першого. Не проводили грані ліберальні народники і між мануфактурною стадією розвитку капіталізму та стадією машинної індустрії, розглядали капіталізм як фабрично-заводську промисловість².

Така трактовка питання і привела народників до фальшивого відображення економічного розвитку пореформеної Росії. Історичний розвиток Росії вони вбачали у боротьбі капіталізму (явища «незаконного», «випадкового») з «народним виробництвом», яке все більше розвивається; історичну дійсність вони підмінили міфом про близьку перемогу «народного ладу»³.

Вкрай поверхово оцінювала народницька історіографія і протиріччя капіталізму. В. Воронцов у праці «Наши направления» прийшов до абсурдного твердження, ніби там, де капіталізм став пануючим, буржуазія буде «ділитись» з робітниками частиною своїх прибутків; все це пояснюється тим, говорить Воронцов, що «пролетаріат тут стає такою силою, перед якою буржуазія мирно здає свої позиції». А тому страйкова боротьба буде змінюватись мирними угодами між буржуазією і пролетаріатом⁴. На думку ліберальних народників, в міру розвитку «народного виробництва» деякі галузі промисловості в інтересах народних мас поступово переходитимуть в управління уряду або суспільних установ. Таке міркування ліберальних народників приводить до повного заперечення класової боротьби в капіталістичному суспільстві, до висновку про те, що питання про усунення існуючого ладу зовсім не повинне стояти на порядку денному, втрачає свою гостроту. На цьому ґрунті ліберальні народники обвинувачували марксистів у тому, що вони штучно прививають класові антагонізми до ґрунту, на якому ясно ростуть квіти соціального взаємоприсотування і солідарної взаємодіяльності.

В. І. Ленін у полеміці з ліберальними народниками розкриває неспроможність їх доказів, показує, що вже на перших стадіях

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 466—467, 468 та ін.

² Див. відповідні розділи у праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» (т. 3, стор. 375, 388, 451).

³ В. В. у праці «Судьбы капитализма в России» висував на перший план тезу, що «дрібне виробництво надзвичайно швидко поширюється..., велике йде «донизу» (стор. 270).

⁴ В. В. Наши направления. СПб., 1893, стор. 158.

розвитку капіталізму відбувається розмежування виробників на капіталістів та робітників, між яким немає «солідарної діяльності», а які перебувають в постійному антагонізмі¹, бо їх інтенси діаметрально протилежні.

З метою доказати свої історичні концепції народники не зупинялись навіть перед фальсифікацією поглядів Маркса та Енгельса з питання про долю капіталізму в Росії. Так, М. К. Михайловський виступав проти Маркса за його заперечення самобутнього шляху економічного розвитку Росії, а також запевняв, нібито історична концепція Маркса стверджує, що соціальні страхиття, які супроводять період первісного нагромадження капіталу, є «...необхідними, хоч і крутими ступенями, які ведуть в храм щастя»².

Ставши на шлях заперечення єдності шляхів розвитку економіки країн Західної Європи і Росії, М. К. Михайловський фальсифікував концепцію Маркса про історичну тенденцію в розвитку капіталізму, запевняючи, що Маркс зовсім не визнавав для Росії обов'язковим вступати на шлях капіталістичного розвитку³. Це було повним перекрученням дійсних фактів, бо К. Маркс неодноразово вказував на те, що Росія неминуче потрапить під владу неблаганних законів капіталізму, як і всі інші країни⁴. Саме історична тенденція в розвитку капіталізму примусила констатувати Маркса, а потім і В. І. Леніна, що Росія після реформи 1861 р. йшла таким шляхом, який змушував пророчити для неї фатальні злигодні капіталістичного ладу.

Використавши діалектичний метод марксизму в застосуванні до конкретно-історичних обставин Росії, В. І. Ленін мовби хірургічним зондом проник у суть економічних відносин пореформеної Росії і на противагу народницькій історіографії, що заперечувала і ставила під сумнів можливість капіталістичного шляху розвитку Росії, дав глибоку характеристику господарства Росії цього періоду з її специфічними рисами, всебічно і правдиво показав російську дійсність з її виробничими відносинами, які пробивали собі шлях і проходили різноманітні етапи розвитку, показав капіталізм став головним фоном господарського життя Росії⁵.

¹ Ця проблема детальніше розглядається в книзі: А. И. Пашков. Экономические работы В. И. Ленина 90-х годов. М., 1960, стор. 200—201, 303—316.

² «Отечественные записки», 1887, № 10, стор. 326.

³ Н. К. Михайловский. Литературные воспоминания и современная смута. СПб., 1900, ч. 1, стор. 338.

⁴ Див. Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. М., 1947, стор. 179.

⁵ Радянські історики неодноразово відзначали історичну заслугу В. І. Леніна у розробці питання про розвиток капіталізму в Росії, яке він висвітлив у праці «Розвиток капіталізму в Росії». — В. В. Иванов. О принципе историзма в ленинской методологии. — Вопросы международных отношений, историкографии, источниковедения, вып. 1, т. 180. М., 1965; И. М. Мрачков-

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін показав історію капіталістичної промисловості в Росії, починаючи від простої капіталістичної кооперації і закінчуючи великим машинним виробництвом.

Проста капіталістична кооперація виникає з дрібного виробництва, відрізняючись від дрібного ремесла головним чином кількісною стороною. Якісні зміни як в самому процесі, так і у техніці виробництва відсутні. Відомо, що проста кооперація породжує нову суспільну виробничу силу праці як внаслідок праці багатьох робітників, так і завдяки економії на постійному капіталі. В цьому її основна перевага. Таким чином, проста капіталістична кооперація є першою стадією розвитку капіталістичної промисловості. Народники не змогли збагнути суті капіталістичної кооперації і цілком ігнорували розклад дрібного ремесла, підкорення його капіталу.

Капіталістичну мануфактуру В. І. Ленін назвав другою стадією капіталістичної промисловості¹. Вона є проміжною ланкою між дрібнотоварним виробництвом і великою машинною індустрією, яка виникає на базі простої капіталістичної кооперації з дрібних селянських промислів. Характерною рисою мануфактурного періоду є зберігання зв'язку робітника з землею. У цьому випадку створюється ілюзія незалежності робітника по відношенню до капіталу. Саме це ілюзорне уявлення економічної самостійності виробника вводило в туман хитросплетіння щодо капіталістичної мануфактури як про «народне виробництво», де зберігається повна господарча самостійність робітника². Пропагуючи такого виду «артілі», народники об'єктивно виступали на захист капіталізму в його примітивних формах³.

Наочним неспростованим доказом розвитку капіталізму в Росії є бурхливе зростання заводів і фабрик — третій стадії капіталістичної промисловості⁴. Особливо швидкими темпами йшло зростання фабрик і заводів у текстильній, деревообробній, гірничій та інших галузях промисловості. В пореформеній Росії вони не були втиснуті в рамки докапіталістичних форм економічних відносин (маються на увазі середньовікові пережитки). За 20 років (1867—1887), відзначав В. І. Ленін, тільки виплавка чавуну в Росії зросла з 17 до 37,3 млн. пудів⁵. У зв'язку з вели-

ска я. Развитие В. И. Лениным теории воспроизводства. М., 1960; М. Г. Шестаков. Борьба В. И. Ленина против идеологической социологии народничества. М., 1959, стор. 11—126 та ін.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 466.

² С. Н. Криженко. Культурные одиночки в деревне.— «Русское богатство», 1893, № 6, стор. 178.

³ Там же, стор. 179.

⁴ З 1866 по 1890 р. кількість великих фабрик в Росії зросла майже в 1,5 раза, контингент промислового пролетаріату збільшився вдвічі, випуск продукції — втричі. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 403, 437—445.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

кими темпами розвитку промисловості надзвичайно швидко зростає залізнична сітка (в 1890 р.— 29 063 км у порівнянні з 3 819 км у 1865 р.)¹.

З розвитком капіталістичної промисловості зростало також індустріальне населення². В економічній структурі Росії досить виразно вимальовуються контури класової диференціації³. На арені політичного життя країни з'являються два нових класи — буржуазія і пролетаріат, між якими точиться гостра політична та економічна боротьба. В. І. Ленін довів наявність такої боротьби всупереч твердженням народницької історіографії.

Таким чином, у боротьбі проти народницької історіографії В. І. Ленін детально аналізував економіку пореформеної Росії, розгромив народницькі твердження про «особливий» шлях розвитку Росії, відмінний від країн Західної Європи.

Боротьба В. І. Леніна проти історичних поглядів народників на проблему долі капіталізму в Росії йшла двома напрямками: 1) критика народницьких вимислів про так звані «кустарні промисли» та «народне виробництво» в промисловості; 2) аналіз народницьких уявлень про економічний зміст общини, де В. І. Ленін дає критику аграрної програми народництва, їх поглядів щодо ролі селянства в революції та оцінки селянської реформи 1861 р.

Необхідно відзначити, що погляди народників на роль общини зазнали еволюції і були різними у революційних та ліберальних народників. Представники народницької історіографії 70-х років вбачали в селянській общині основу майбутнього соціалістичного суспільства. Але навіть серед народників 70-х років не було єдності в твердженнях необхідності революції через общину. Особливо виділяється своїми поглядами на общину В. В. Берві-Флеровський⁴. Основні причини економічної відсталості Росії він вбачав у пануванні поміщицького землеволодіння⁵. Шлях

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 476.

² Зростання індустріального населення В. І. Ленін ілюструє на такому прикладі. Якщо з 1863 до 1897 р. населення збільшується на 53,3%, то населення міст за цей же час зросло майже вдвічі. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 428. Тому В. І. Ленін критикував народницьку газету «Неделя», яка на своїх сторінках писала, що Росія — це країна не міст, а сіл, не промислових, а сільських робітників.

³ Перепис 1897 р. свідчить про чітку класову диференціацію населення Росії. З 125,6 млн. чоловік велика буржуазія, поміщики, вищі чини та інші становили близько 3 млн.; заможні дрібні господарі — близько 23,1 млн.; бідніші дрібні господарі — майже 35,8 млн.; пролетарі та напівпролетарі — близько 63,7 млн. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 434.

⁴ Характеристиці історичних поглядів Берві-Флеровського присвятив свої дослідження радянський історик Г. Подоров.— Г. Подоров. Экономические воззрения Берви-Флеровского. М., 1952; його ж. В. В. Берви-Флеровский и его книга «Положение рабочего класса в России».— История русской экономической мысли, т. II, ч. I. М., 1957.

⁵ Н. Флеровский [Берви В. В.]. Положение рабочего класса в России. М., 1938, стор. 200, 202, 207, 232.

переходу до соціалізму через общину В. В. Берві-Флеровський бачив не в революції, а в розвитку общинного землеволодіння¹ і повного скасування податків².

Аграрна програма революційного народництва яскраво свідчить про його демократизм. Для її характеристики важливим джерелом є періодична преса — журнали, газети тощо. Аграрна програма революційного народництва складалася під безпосереднім впливом селянського руху, спрямованого проти поміщицького землеволодіння. В. І. Ленін дав високу оцінку народництву 70-х років за його боротьбу проти поміщицького землеволодіння, довів, що народники цього періоду виражали боротьбу селянських мас проти самодержавства.

Але йшов час... Розвиток капіталізму, його проникнення в село, розшарування селянства підривало і розкладало общину, яку революційні народники розглядали як зародок і основу майбутнього соціалістичного суспільства. Розклад селянської общини свідчив про провал надій на общину як на основу створення «народно-соціалістичного» ладу. Розвиток капіталізму в місті і на селі розвіяв міф про «особливий» шлях розвитку Росії — минувши капіталізм, встановити соціалістичні порядки через общину.

Зумовлене цими соціально-економічними і політичними факторами історичного розвитку Росії, народництво перероджувалося з революційного в ліберальне, перероджувались також його погляди на общину. Ліберальні народники бачили в общині основу «особливого» шляху розвитку Росії до соціалізму. Підташовуючи, фальсифікуючи факти, подаючи надумані схеми, узагальнюючи в них так звані «середні цифри», народницька історіографія намагалася довести, що общинне селянство в Росії володіє особливою «стійкістю», і що община мовби «охороняє» селян від проникнення в їх побут капіталістичних відносин, рятує селян від розорення і класового розшарування.

Критика В. І. Леніним поглядів ліберального народництва на общину і викликана тим фактом, що розвиток капіталізму в сільському господарстві, як і в промисловості, одержав в народницькій історіографії антинаукову оцінку. Фальшиво змальовуючи картину розвитку селянської общини, в ній вони вбачали основну ланку соціально-економічних перетворень Росії. «Общинне землеволодіння, — писав Даніельсон, — одне з головних матеріальних умов виробництва, на якому може бути поставлений будинок майбутнього суспільного господарства»³. Народники вбачали в общині, яка, на їх думку, залишалася такою ж, як

¹ Н. Флеровский [Берви В. В.]. Положение рабочего класса в России, стор. 85—87.

² Там же, стор. 63—64.

³ Н.-о.н. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. СПб., 1881, стор. 78.

і раніше, не тільки крок до перетворень сільського господарства, але також зручє зняряддя для «організації великої промисловості та для перетворення її з капіталістичної в загальнонародну»¹.

Твердження, нібито капіталізм в сільському господарстві насаджується силоміць, характерні майже для всіх представників ліберального народництва та його історіографії². Причина цього полягає в тому, що народники не змогли встановити історичного зв'язку між капіталізмом і товарним сільським господарством, яке виступило на арену економічного життя країни.

Народники не бачили дрібнобуржуазної тенденції селянського господарства. Вони зверталися до держави з проханням «відхилити» всі перепопи, які облутували селянську общину, законодавчо закріпити поземельну общину³. Вони доходили вже до сміхотворного: обвинувачували капіталізм в тому, що він «вийвив зневажливе ставлення до свого особистого розвитку», тоді як раніше «...ні удільні чвари, ні татарщина не торкалися... господарського життя»⁴. Представники народницької історіографії зовсім не розуміли, що саме в цьому прогресивність капіталізму в російському землеробстві, що він пішов далі, ніж у інших країнах.

Ліберальні народники заперечували «диференціацію» селянства, а в зв'язку з цим заперечувалася ними класова боротьба на селі, проповідувався класовий мир⁵.

Всупереч історичним поглядам народників на общину, В. І. Ленін опрацював великий фактичний та статистичний матеріал і показав, як проходить розвиток капіталізму на селі, як капітал, проникаючи в патріархальну селянську общину, розкла-

¹ Н.-о.н. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства, стор. 344. Критикуючи Даніельсона за його ідеалізацію російської общини, Енгельс писав: «Якщо Росія і далі піде по тому шляху, на який вона вступила в 1861 році, то російська селянська община приречена на загибель. Мені здається, що саме зараз це починає збуватися... Боюся, що нам незабаром прийдеться розглядати вашу общину як мрію про неповоротне минуле і рахуватися в майбутньому з капіталістичною Росією». — К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIX, стор. 38.

² Н. Карышев вимагає від держави припинити насадження капіталізму в сільському господарстві. Див. Н. Карышев. Крестьянские внаемные аренды, Дерпт, 1884, стор. 395—398; В. Воронцов, заперечуючи зв'язок розшарування селянства з розвитком товарного господарства, доводив, що російське куркульство — «явище випадкове». Див. В. В. Судьбы капитализма в России, стор. 144; Н.-о.н. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства, стор. 77 та ін.

³ Див. Н. К. Михайловский. Литературные и журнальные заметки. — «Отечественные записки», 1872, № 2, стор. 2, 395.

⁴ Див. Н.-о.н. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства, стор. 284.

⁵ Н. А. Карышев. Подворное и общественное хозяйство. — «Русское богатство», 1894, № 1; Н. А. Каблуков. Очерки хозяйства частного землевладения. М., 1879, стор. 77.

дає селянство всередині неї на антагоністичні класи — куркулів та бідняків¹. На основі аналізу статистики В. І. Ленін доводить, що співвідношення кількості земельних посівів у різних груп селянства Таврійської губернії настільки контрастне, що неможливо не говорити про розклад общини. Кількість землі на двір залежить від його заможності, купують землю майже виключно вищі групи².

Загальним для всієї Росії була і оренда більш забезпеченим селянином землі у біднішої групи селянства. Цей факт визнає навіть представник народницької історіографії Н. Каришев, формулюючи пряму залежність між розміром оренди та забезпеченістю орендатора³. Він не зрозумів незаконних виявлень селянського життя, як, наприклад, оренда з метою одержання прибутку⁴.

Такі ж явища спостерігаються не лише в галузі землеволодіння та землекористування⁵, а й у галузі розподілу інвентаря, кількості робочої худоби⁶.

Критикуючи погляди В. В. Воронцова на застосування в селянському господарстві найманої праці, В. І. Ленін всупереч народницькій історіографії, довів, що селяни нижчих економічних груп змушені продавати свою робочу силу, а представники вищих груп, навпаки, повинні купувати її, бо особистих робітників для обробітку їх великої посівної площі вже не вистачало⁷.

Таким чином, розвиток капіталізму в Росії в 80—90-х роках ХІХ ст. привів селянську общину до розкладу і до непримирених протиріч в російському селі. Оренда надільної землі у збіднілої групи населення, найом селянина в батраки, який припинив вести своє господарство, означали пряму експлуатацію, появу антагоністичних протиріч на селі⁸.

Проблему «особливого шляху» розвитку Росії через селянську общину трактували і народники-історики, ідеалізуючи, як і народники-економісти, общину як особливу суспільну форму, що не знає експлуатації й примусу. Історики-народники доводили стародавність російської общини, її споконвічність⁹. Так, іс-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 20, 52.

² В. І. Ленін високо цінив заслуги В. Є. Постнікова, який в своїй праці «Південноросійське селянське господарство» зробив висновок про «різні групи» селянства, і поряд з цим критикував народників-лібералів за те, що вони всіляко замовчували ці дані. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 12—13.

³ Н. К а р и ш е в. Крестьянские владельные аренды, стор. 122, 133 та ін.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 12.

⁵ Див. таблиці, дані Леніним у праці «Нові господарські рухи в суспільному житті». — Твори, т. 1, стор. 12—14, 17.

⁶ Там же, стор. 20—22.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 99, 100.

⁸ Там же, стор. 90; т. 3, стор. 139.

⁹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960, стор. 196.

торії російської общини торкалися в своїх працях відомі історики-народники П. О. Соколовський¹ та О. Я. Єфименко².

Радянська історіографія цілком справедливо відзначає, що цілий ряд конкретно-історичних спостережень та висновків О. Я. Єфименко щодо общини і до нашого часу зберігають свою цінність³. Історичний проблематиці генезису общини О. Я. Єфименко присвятила цілий ряд своїх праць.

У зв'язку з помилковою оцінкою сільської общини представники народницької історіографії не змогли правильно оцінити і визначити роль селянства в майбутній революції. Селянство вони вважали силою, здатною запобігти капіталістичний етап в розвитку Росії і через «общину» «новим» самобутнім шляхом вивести Росію в таємниче царство «соціалізму», звичайно, утопічне. В селянстві народники вбачали надію Росії, запоруку її майбутньої слави та величі, рушійну силу селянської революції. Народники вважали селянина «людиною майбутнього»⁴, а селянський рух розглядали як дійсно соціалістичний рух⁵. На їх думку, селянська революція носить послідовно-революційний характер і несе з собою суспільство, в основі якого лежить ідея соціальної рівності та справедливості⁶. Чисто умоглядний підхід до цієї проблеми зумовив нерозуміння народниками можливості перемоги селянства лише під керівництвом пролетаріату, а звідси в своїх історичних побудовах поразки селянських повстань вони оголошували чистою випадковістю.

Такими міркуваннями пояснюється неправильне розуміння представниками народницької історіографії мети та завдань, рушійних сил революції. Марксист ж, відзначає В. І. Ленін, розглядають селянський рух як демократичний, як супутник демократичної революції, буржуазної щодо її суспільно-економічного змісту, бо він спрямований не проти основ буржуазного порядку, а проти кріпосницьких відносин на селі, проти поміщицького землеволодіння⁷.

Виходячи з помилкових уявлень про общину, представники народницької історіографії не змогли дати правильної оцінки

¹ П. А. Соколовский. Очерки истории сельской общины на севере России. СПб., 1877, стор. 64, 81, 136, 181—183.

² А. Я. Ефименко. Артели Архангельской губернии.— Сборник материалов об артелях России, т. I, вып. I. СПб., 1873, стор. 5; Исследования народной жизни, вып. I. М., 1884, стор. 363.

³ Г. П. Марков. А. Я. Ефименко — историк Украины. К., 1966.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 394—395.

⁵ М. Бакунін. Избранные сочинения, т. II, изд. 2-е. П.—М., 1922, стор. 84—85; П. Л. Лавров. Избранные сочинения на социально-политические темы, т. II, стор. 81, 126, 129, 130, 132, 139, 161, 191 та ін.

⁶ П. Н. Ткачев. Избранные сочинения на политические темы, т. I. М., 1938, стор. 236, 240, 260; П. Л. Лавров. Назв. праця, стор. 136.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 395.

суті та значенню реформи 1861 р. «...Ставлення до селянської реформи — найнаочніший доказ того, як наші демократи глибоко обуржуазились»¹. В статті «З приводу ювілею» В. І. Ленін піддав різкій критиці ідеалізацію реформи в народницькому дусі Воронцовим та Данієльсоном². На противагу поглядом на селянську реформу представників народницької історіографії 70-х років, які відмічали кріпосницькі риси реформи, згубні наслідки її для російського селянина, критикували цю реформу «зверху», ліберальні народники оцінювали її як «велику реформу», вбачали в ній початок некапіталістичної еволюції Росії, відкидали історичний досвід економічного розвитку інших країн. В російській реформі вони вбачали початок особливих самотутніх шляхів для Росії, які зроблять феодальну Росію країною «дрібнобуржуазного соціалізму». Вони не бачили зростання товарного господарства всередині країни, не бачили також і розвитку капіталістичної промисловості, яка вимагала «вільних» робочих рук. Тому мету реформи вони показали як позбавлення від пролетаріату та наділення селян землею для виконання їх обов'язків перед урядом за даровану реформу³. Сентиментально ідеалізуючи цю «велику реформу», ліберальні народники не бачили буржуазності тих відношень, в які вступало селянство, виринаючись з ланцюгів кріпосництва після реформи 1861 р. В. І. Ленін через півстоліття після «селянської реформи» в статті «З приводу ювілею» писав: «Наділення виробника засобами виробництва» є пуста прекраснодушна фраза, яка загушовує той простий факт, що селяни, будучи дрібними виробниками у землеробстві, перетворювались із виробників з переважно натуральним господарством у товаровиробників»⁴. «Визволюваний» селянин вступав в обстановку товарного виробництва. Не бачили народники у визволенні селян і іншої соціальної сторони — появу «вільної праці» в особі найманого робітника⁵.

Не зумів правильно оцінити селянської реформи і історик В. І. Семевський. Розкриваючи жахливе становище селянства, безмежне свавілля поміщиків, показуючи, що селянство не мовчало, а піднімалося на боротьбу, В. І. Семевський, через нерозуміння дійсної закономірності історичного розвитку не зміг дійти до визнання вирішального значення класової боротьби селянських мас як об'єктивної передумови створення революційної ситуації, яка примусила першого поміщика Олександра II визнати, що «краще звільнити згори, ніж чекати, поки скинуть знизу»⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 252.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 80—87.

³ «Русское богатство», 1893, № 12, стор. 191.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 80.

⁵ Див. Там же, стор. 81.

⁶ Там же, стор. 90.

В. І. Ленін виступив проти народницької концепції соціальної суті реформи 1861 р. з різкою критикою. Селянська реформа, яку проводили кріпосники, була буржуазною реформою, відмічав В. І. Ленін у статті «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція», інакше бути не може, бо «...реформи», здійснювані кріпосниками, не можуть не бути кріпосницькими всім своїм еством...»¹ Величезні викупні платежі, в результаті яких селян обідрали, як липку, кабальні форми оренди важким тягарем лягли на плечі селянства. Вони ніяк не сприяли економічній самостійності дрібного виробника. Реформа була обплутана великою кількістю кріпосницьких елементів, які йшли в розріз з її буржуазним змістом. Але реформа 1861 р. «санкціонувала панування... капіталістичного виробництва»², відкрила клапан для розвитку капіталізму в Росії³. В цьому В. І. Ленін вбачав її позитивне значення. В результаті реформи була досягнута відома відповідність між характером продуктивних сил та виробничих відносин⁴, хоч вона була неповна і відносна: феодальні пережитки залишалися перешкодами на шляху капіталістичного розвитку. В. І. Ленін, на противагу представникам народницької історіографії, які заперечували розвиток капіталізму в пореформеній Росії або, визнаючи його, намагалися звернути з цього шляху історичний розвиток Росії, відзначав, що розвиток капіталізму в Росії «пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»⁵.

Таким чином, марксистська методологія дозволила В. І. Леніну проникнути в суть процесів, які відбувалися в пореформеному селі, і показати процес розкладу общинного селянства, що так настирливо заперечував народницькою історіографією 80—90-х років.

Боротьба В. І. Леніна проти ідеалістичних концепцій економічного розвитку пореформеної Росії була боротьбою за правильне розуміння тогочасного економічного процесу в країні, цілей і рушійних сил революції, яка назрівала в Росії.

Ця боротьба відіграла величезну роль не тільки в історії Росії, але й зберегла своє історичне значення в сучасний період, коли в ході народно-демократичних та національно-демократичних революцій народам, які визволяються від соціального та колоніального гніту, доводиться вирішувати основні питання економічного розвитку своїх країн.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 88.

² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 452.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 93—94.

⁴ Виробничі відносини пореформеного періоду Росії В. І. Ленін розглядав як істотні риси історії нового часу.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

Н. В. Пода

**КРИТИКА В. И. ЛЕНИНЫМ ИДЕАЛИСТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ
НАРОДНИЧЕСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

*(По проблемам экономического развития
пореформенной России).*

Резюме

В статье рассматривается критика В. И. Лениным идеалистических концепций либерально-народнической историографии по основным проблемам истории пореформенной России. Эта критика способствовала борьбе за правильное понимание дальнейших путей экономического и политического развития России.

Автор показывает противоречивость взглядов либеральных народников, которая коренилась в условиях материальной жизни русского общества, в перевесе класса мелких производителей капиталистического производства. Взглядам народнической историографии о «стойкости» общины в сельском хозяйстве и «народного производства» в кустарных промыслах противопоставлена марксистская концепция неминучести процесса капитализации сельского хозяйства и промышленности в России.

В статье изложен ленинский анализ последовательности форм и разнообразных проявлений капитализма в России, рассмотрены три стадии его развития в промышленности, а также процесс классовой дифференциации, показана методологическая несостоятельность утверждений народников об «особом» пути развития России, а также единство и специфические черты исторических путей в развитии России и стран Западной Европы.

Борьба В. И. Ленина против исторических взглядов народников на судьбу капитализма в России рассмотрена по двум направлениям: критика народнических домыслов о так называемых «кустарных промыслах» и «народном производстве» в промышленности и анализ народнических представлений об экономическом характере общины.

Рассматривается несостоятельность взглядов народнической историографии на роль крестьянства в будущей революции как «носителя социалистического принципа», а также их взглядов на сущность реформы 1861 г. Кроме того, показана фальсификация народниками исторических воззрений К. Маркса и Ф. Энгельса на развитие пореформенной России.

На большом фактическом материале показано, что капитал, проникая в крестьянскую общину, разлагает крестьянство внутри на антагонистические классы, в результате чего рухнули надежды на общину как на основу «народно-социалистического строя».

В статье констатируется, что хотя начало борьбы против либерально-народнической историографии в России положил Г. В. Плеханов, но лишь В. И. Ленин последовательно и до конца решил эту задачу.

**І. Я. ФРАНКО ПРО РОЛЬ НАРОДНИХ МАС
В ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
ДОСОЦІАЛІСТИЧНИХ ФОРМАЦІЇ**

В своїй творчості І. Франко ґрунтовно розглядає питання різних галузей людського знання. Вклад великого українського революціонера-демократа у розвиток історичної науки досить вагомий. Тут він особливо близько підійшов до марксистського розуміння ролі народних мас в історії. Розглянемо один з аспектів цієї широкої проблеми, як її висвітлював І. Франко.

Глибоке вивчення історії людського суспільства приводило І. Франка до незаперечного висновку, що вся історія антагоністичних формацій — це історія боротьби класів. З виникненням класової нерівності виникає і державний апарат, який, за переконанням І. Франка, забезпечує незалежність пануючих класів від волі народу, є знаряддя їх класового панування. Таким чином, разом з економічною нерівністю, в прямій її залежності виникає і політична нерівність. Державний апарат узаконює класову нерівність в усіх її проявах. Трудящі маси, які опинились в повній економічній і політичній безправності, ведуть боротьбу не тільки за поліпшення свого економічного становища, а й за розширення своїх політичних прав, за державне керівництво усім суспільством, за зміну форм державного ладу. І. Франко вказував, що всяка боротьба народу за свободу повинна зводитись до усунення експлуатації в усякій формі¹.

За визначенням І. Франка, роль трудящих мас в політичному розвитку суспільства змінюється в залежності від форм експлуатації, суспільного і державного ладу, хоч спільним для всіх антагоністичних формацій є те, що трудящі маси залишаються під гнітом пануючих експлуаторських класів — рабовласників, феодалів, буржуазії, які всіма силами намагаються не допустити трудящих до участі в політичному житті, керівництві суспільством, державою.

В ряді своїх наукових та художніх творів І. Франко показав, що за рабовласницької формації раби, працею яких жило все суспільство, не користувались будь-якими політичними правами, весь час терпіли економічну нужду.

¹ І. Я. Франко. Поза межами можливого. — Літературно-науковий вісник, т. XII, Львів, 1900, стор. 4.

Рабовласник розпоряджався життям і долею свого раба. «Невільники, — писав І. Франко, — мусили працювати як худоба, і служили їм (панам. — С. Ш.) до всякої послуги»¹. Але це зовсім не означає, що за такого становища трудящі маси не відігравали ніякої ролі в політичному житті.

Як відомо, І. Франко в останні роки свого життя займався історією стародавнього Риму. В поетичній формі він переспівав окремі оповідання та легенди стародавнього Риму, а також написав багато творів за мотивами римської історії. В них автор показав, що народні маси ще на зорі створення першої класової держави, не були пасивними, вони безстрашно виступали на боротьбу з патриціями проти існуючих порядків. Щоб втримати владу в своїх руках, патриції в деяких випадках задовольняли окремі вимоги трудящих мас. Так, вони ввели в сенат народних трибунів, які відстоювали інтереси простого народу, добивались скасування реакційних законів. Це було не виявом доброї волі патриціїв, а лише наслідком боротьби трудящих мас проти експлуататорів і гнобителів народу.

І. Франко в своїх творах показав, що стародавній Рим своїми досягненнями в політичному житті зобов'язаний народним масам, їх соціальної боротьби.

У творі «Другий виступ Кая Марція Коріолана» письменник змалював яскраву картину, як народні трибуни, спираючись на широку підтримку мас, добились вигнання сенатора Коріолана з міста за те, що той:

Знівечивши віру й право,
В справах довгових, він жваво
Наставляв новий уряд,
Щоб закони всі ломити,
Власть конзулів обалити,
Підкопать суспільний лад².

У вірші «Вибранець народу» І. Франко показав, яку велику роль в історії стародавнього Риму відігравали незалежні верстви міського населення. Король Сервій Туллій в боротьбі проти патриціїв, які організували проти нього змову, звернувся до міської бідноти і залучив її на свій бік подарунками і обіцянками ввести закони, «щоб вельможі спокорніли, а бідні не марніли»³. Підтриманий народом, він одержав перемогу над своїми ворогами.

В ряді своїх творів, таких, як «Смерть Сервія Туллія», «Чим далш в ліс, тим більше дров», «Як не сабіни, то латини», «Пер-

¹ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори, т. 19, К., 1951, стор. 92.

² І. Я. Франко. Другий виступ Кая Марція Коріолана. — Літературна спадщина, т. III, К., 1963, стор. 584.

³ І. Я. Франко. Вибранець народу. — Літературна спадщина, т. III, стор. 267.

ший диктатор у Римі» та інших, І. Франко змалював яскраві картини соціальної нерівності і суперечностей між привілейованою частиною римського суспільства — патриціями та міськими плебеями і рабами. Ці суперечності часто приводили до найгострішої форми боротьби, якою є класова війна.

Класові війни Франко вважав однією із причин загибелі рабовласницького ладу. Якщо рабовласницьке суспільство загинуло під ударами повстань рабів, які були викликані протиріччями, що зводились «до самих основних суспільно-економічних і політичних питань: рівності економічної і правної та свободи політичної»¹, то на зміну цього суспільства прийшло феодальне, яке теж було сповнене боротьбою кріпаків та пригночених городян проти феодалів. Основну причину цієї боротьби І. Франко вбачав в економічному гніті і повній політичній безправності трудового народу.

В ряді своїх художніх творів, і в першу чергу таких, як «Панщизняний хліб», «Як пан собі біди шукав», «Гриць і панич», «Панські жарти», а також в своїх наукових працях «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Громадські шпихліри і шпихліревий фонд в Галичині 1789—1840 р.», «Гримайловский ключ в р. 1800» та багатьох інших І. Франко змалював картини нестерпного становища поневолених селян, їх злиденне, голодне і безпросвітне життя за феодалізмом.

В праці «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» І. Франко вказував на те, що вся історія виникнення і скасування панщини — це історія домагання панів запровадити такі порядки, які б давали їм якомога ширше право розпоряджатись не тільки ґрунтом селянина і його майном, а й самим селянином: його часом, його фізичною і духовною силою, себто перетворити селянина в свого раба. З цією метою вони «удосконалювали» державний апарат — армію, поліцію, чиновництво — знаряддя насильства і обману для придушення трудящих. Селянин був позбавлений усіх прав, а уряд цілком відстоював інтереси шляхти. І. Франко зазначав, що хлопські права були не набагато більшими від прав робочої худоби, шляхтич міг хлопа вигнати з ґрунту й хати, продати, скалічити і навіть убити безкарно².

На те здирство і сваволю, яку чинили феодалі і уряд, селяни відповідали то прихованою, то відкритою боротьбою, а іноді й повстанням. І. Франко писав:

«Час від часу розгорялись по європейських державах широкі пожари, розливались річки крові, — се піднімалось затоптане мужицтво против своїх панів, даючи знак, що його нужда перехо-

¹ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості.— Твори, т. 19, стор. 95.

² І. Я. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині.— Твори, т. 19, стор. 562.

дять грішні людського терпіння. Такими кривавими видніються в історії плямами війни: хлопська (Bauernkrieg) в Німеччині, фронди у Франції, козацькі в польській Речі Посполитій, Стеньки Разіна та Пугачова в Росії й багатьох других!»¹

Вказуючи на те, що за феодалізму, в умовах повного політичного безправ'я народні маси можуть впливати на хід політичного розвитку тільки своєю боротьбою, письменник обгрунтував закономірність класової боротьби трудящих мас. Однією з форм такої боротьби в Галичині було опришництво. Причини поширення його в першій чверті XIX ст. І Франко вбачав у прийнятті тоді нових урядових постанов про ґрунтовий податок, нові інвентарі, відбирання підданських ґрунтів, лісів і пасовиськ панами².

На історичних фактах він доводив, що опришництво — одна з форм соціального протесту проти існуючих порядків і його розвиток перебував у прямій залежності від зростання соціального гніту трудящих мас. «Розбійництво, — вказував він, — було з давнім давня нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневоленний, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде волелюбності, ані справедливості, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих отчайдухів і хоч чув на собою в кожній хвилі загрозу смерті, все-таки рад був хоч під тою загрозою прожити вільно, а надто ще мститись на своїх кривдниках»³. Ця форма боротьби трудящих мас хоч і не могла привести до значних змін в політичному житті країни, але вона свідчила про волелюбність народу, про його протест проти існуючих порядків.

Селянські «бунти» були також виявом протесту проти жорстокої дійсності. І. Франко в багатьох своїх працях наводить факти організованого виступу селян проти феодальних порядків. Так, в історико-економічній розвідці «Гримайлівський ключ в р. 1800» він розкриває причини виступу жителів містечка Товсте (тепер — Тернопільської області). Після неодноразових безуспішних скарг, поданих губернській владі про обтяження поміщиком, панщиною та поборами, вони в 1779 р. відмовились виконувати повинності. Протягом 1793—1802 рр. жителі містечка кілька разів чинили опір, протестуючи проти обурливих дій панських посіпак. У своїй історичній монографії «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» Франко вказував, що, починаючи з 1819 р., маємо досить часті відомості про бунти селян проти панів за відбирання ґрунтів⁴. Коли ж перед наростаючою силою революційної бурі 1848 р. шляхта на своїх станових сей-

¹ І. Я. Франко. Життя і побут сучасного селянина на Україні і у Франції. — Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 65.

² І. Я. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори, т. 19, стор. 594.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 593.

мах виносила рішення і приймала ухвали, на які поступки можна піти, щоб зберегти якомога більше старих порядків, вона не знала, за виразом І. Франка, що резолюцію на їх ухвалу дасть їм не цісар, а хлопські «мазурські» сокири та ціпи¹. Вказівкою на те, що під ударами Мазурського повстання, яке відбулось в 1846 р. в західній частині Галичини, уряд і шляхта побачили, що «панщизняному порядку» приходить кінець², І. Франко ще раз підкреслив вирішальну роль народу в політичному житті країни.

Селяни виступали проти старих порядків під прапором захисту своїх класових інтересів. Часті селянські виступи переконували правлячі кола у необхідності проведення змін існуючих порядків. І. Франко показав це на багатьох історичних фактах. Такі зміни якоюсь мірою, хоч і не завжди і не всі, створювали умови для дальшого політичного розвитку, але експлуатація селян залишалась незмінною. В зв'язку з цим І. Франко говорив, що їхня боротьба не могла бути успішною через неорганізованість і відсутність ясної мети, що, отже, «народові повстання не приносили селянству ніякої пільги». Однак, розглядаючи боротьбу трудящих мас під кутом історичного розвитку, І. Франко вказував, що в кінцевому результаті вона привела до повалення феодалізму³.

Капіталістичне суспільство, що народилось в надрах феодального, унаслідувало основи соціальної нерівності, які були властиві двом попереднім формаціям. У статті «Мислі о еволюції в історії людськості» І. Франко говорить, що буржуазія під час буржуазно-демократичної революції, борючись за владу з феодальною аристократією з метою заручитись підтримкою широких верств трудящих мас, виставила гасла буржуазних свобод. «Але коли дійшла до власті, бажала сховати свободу, рівність і братерство тільки для себе, а для робітників кинути кусник чорного хліба, каліцтво духу і тіла, проституцію та мовчанку»⁴.

У своїх творах І. Франко переконливо доводив, що з розвитком капіталізму економічне і політичне становище трудящих мас значно погіршується, що трудовий народ, мов Лаокоон, задвлений залізними путами капіталістів, поміщиків, попів. І. Франко вказував, що робота всього апарату буржуазної держави спрямована на перетворення трудящих мас у покірних рабів, які без нарікання виконували б волю експлуаторських класів.

Яку ж історичну перспективу бачив І. Франко? Він був глибоко переконаний в тому, що буржуазія не зможе задавити волю трудящих мас, скільки б вона не придумувала нових методів

¹ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині.— Твори, т. 19, стор. 608.

² Там же, стор. 611.

³ «Світ», 1881, № 10, стор. 179.

⁴ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості.— Твори, т. 19, стор. 108.

експлуатації і як би вона не намагалась відірвати трудящі маси від політики. Життя насичується революціонізуючими фактами і примушує людей, за висловом Маркса і Енгельса, «подивитись тверезими очима на своє життєве становище і свої взаємні відносини»¹. З кожним часом свідомість робітників зростає, і вони стають активними борцями за свободу. Все це приводило І. Франка до висновку, що боротьба за визволення «робітничого стану з-під всевлади капіталізму... буде змістом нового ХХ віку..., який принесе словнення всіх чесних чоловіколюбних змагань»².

Глибоке вивчення І. Франком соціального руху на всіх етапах розвитку антагоністичних формацій переконувало його в тому, що це визволення «робітничого стану» буде здійснене руками самих трудящих мас. Відомо, з яким різким запереченням виступив він у праці «Формальний і реальний націоналізм», написаній в 1889 р., проти заклику буржуазних націоналістів покласти свої надії на задоволення соціальних потреб, на талановиті верхи, бо, мовляв, тільки вони спроможні вести політичну боротьбу. Письменник підкреслював, що верхи не спроможні зробити того, що зроблять маси.

І. Франко глибоко вірив у народні маси, в їх творчу активність і піддавав різкій критиці тих, хто зневірився в народі, в його можливості власними силами добитись кращого майбутнього³. Вважаючи, що в усіх класових битвах, соціальних революціях, національно-визвольних війнах народні маси відіграють вирішальну роль, він зауважував, що роль їх неоднакова у тих випадках, коли маси свідомо беруть участь у цьому процесі і коли вони виступають несвідомо. І. Франко вказував, що політична активність трудящих мас висока там, де високий рівень класової свідомості, рівень культури і освіти. Ось чому він закликав передову частину галицької інтелігенції «сягати глибше в народ, будувати будинок народного життя не на піску урядової, а ні панської ласки, а на скалі власного свідомого освіченого та зорганізованого народу»⁴. І. Франко не раз зазначав у своїх працях, що тільки масам під силу перебудувати існуючі порядки, достатньо тільки підняти їх політичну свідомість, розбудити в масах власну ініціативу, зробити з тих мас політичну силу.

В статті «Чого хоче галицька робітнича громада?», розкладаючи питання піднесення освіти в народі з революційно-демократичних позицій, І. Франко пов'язував його з поширенням ідей серед народу, з завданням повалення існуючого ладу. Щоб ро-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Манифест Комуністичної партії. К.: 1948, стор. 24.

² І. Я. Франко. На склоні віку.— Літературно-науковий вісник, т. XII, Львів, 1900, стор. 149.

³ І. Франко. З кінцем року.— Життя і слово, кн. V. Львів, 1896, стор. 403.

⁴ Там же, стор. 405.

бітники могли здійснити свої бажання, писав І. Франко, вони мусять бути сильними, а для цього необхідно упорядкувати і освітити всі свої бажання¹. Він вважав, що лише революційною боротьбою можна перебудувати існуючі порядки. Для пробудження людського духу І. Франко вважав за необхідне поставити на службу все, що є в суспільстві передового, прогресивного, що базується на досвіді людського життя, передових досягненнях науки, культури.

Великий революціонер-демократ вірив, що правдиву і повну свободу для всіх трудящих здобуде й здійснить тільки найпередовіша частина суспільства — робітничий клас. В ім'я свободи, рівності і братерства він ставав до боротьби, з якої «швидше чи пізніше повинен був вийти переможцем»². Передову роль робітників у боротьбі за повне безкласове суспільство І. Франко визначив ще в перших своїх програмових і теоретичних працях. Так, у статті «Солідарність», надрукованій в газеті «Ргаса» за 1879 р., звертаючись до робітників, він писав: «Передусім, питаємо самі себе: хто може поправити долю і становище трудящих класів? Ніхто більше, крім них самих. Без нас ніхто нам не допоможе. Думати про нас можуть вчені, але робити за нас ніхто не буде і ніхто не може»³.

На основі глибокого вивчення процесу капіталістичного розвитку суспільства і ознайомлення з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, І. Франко дійшов висновку, що робітник є центральною фігурою в прогресивному розвитку людства за капіталізму⁴. В праці «Що таке поступ?» він у популярній формі розповідає про завдання пролетаріату в революційній боротьбі, прямо посилаючись на праці «великого соціаліста Карла Маркса»⁵.

Детальне вивчення історії боротьби трудящих мас в усіх антагоністичних формаціях привело І. Франка до незаперечного висновку про те, що природним і єдино можливим союзником робітничого класу в його боротьбі за соціальне визволення є пригноблене і експлуатоване поміщиками селянство. Однак останнє він аж ніяк не ідеалізував, бо бачив недоліки, що виникли на базі довговікової неволі: його політичну відсталість, двояку природу дрібного власника, яка завжди була причиною хитань селянства в соціальній боротьбі між експлуатованими і експлуаторами. Для усунення цих недоліків І. Франко вважав за необхідне піднесення класової свідомості селян.

Все своє життя І. Франко боровся за залучення робітничих і селянських мас до активної участі в політичному житті. Він твер-

¹ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості.— Твори, т. 19, стор. 64.

² І. Я. Франко. Солідарність.— «Ргаса», 1879, № 1, стор. 1.

³ Там же.

⁴ І. Я. Франко. Нове життя.— Твори, т. 10, стор. 208.

⁵ І. Я. Франко. Що таке поступ? — Твори, т. 19, стор. 190.

до вірив, що сили народних мас зростають з ростом їх політичної активності і вважав за благородне завдання працювати на користь тих сил.

«Разом з вірою в людину,— писав про нього М. Коцюбинський,— в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі. Воно приїде, те нове життя, приїде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелося вкрити кістками шлях до нового життя...

Щастя не дається дурно. Треба забути свої вигоди, свої дрібні інтереси, треба загартувати в собі волю, зробити руки свої сильними, голову світлою, серце гарячим»¹.

І. Франко був переконаний в тому, що перехід від одного суспільного ладу до іншого здійснюється внаслідок революційної боротьби трудящих мас, які виступають проти старого відмираючого суспільного ладу. Революційна боротьба трудящих розв'язує протиріччя суспільного розвитку і цілий поступ якогось народу «повертає на зовсім іншу дорогу»².

В історико-дослідницьких працях, літературно-критичних, публіцистичних статтях та художніх творах, таких, як «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Задушені дні у Львові 1848 р.», «Не в пору пафос», «Лель і Полель», «Гриць і панич» і багатьох інших, І. Франко дослідив і висвітлив різні сторони буржуазної революції 1848 р. в Австро-Угорщині.

В праці «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» автор показав, як селянство ще задовго до революції 1848 р. «бунтами» почало заявляти свій протест проти існуючих феодальних порядків. Кульмінаційним пунктом наростаючої боротьби селян була Мазурська різня в 1846 р., коли селяни Західної Галичини повстали проти панів і шляхти. Наслідком цього повстання, пише І. Франко, було те, що і уряд, і шляхта, і навіть селяни побачили, що панщищинному порядку приходить кінець, що далі так довго бути не може³.

У революції 1848 р. народні маси виступали основною силою не тільки в авангардних боях, а й відігравали вирішальну роль під час революційного вибуху. У згаданій вище праці І. Франко наводить такий приклад: перший австрійський міністр князь Метерніх, який проводив політику жорстокого придушення революційного та національно-визвольного руху в інтересах укріплення абсолютизму, в своєму щоденнику щодо 1848 р. писав: «Ніколи ще рік не розпочинався так тихо й спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо і сильно, як тепер».

¹ Михайло Коцюбинський. Іван Франко.— Твори, т. III, стор. 34.

² І. Я. Франко. Лист до Ольги Рощкевич.— Твори, т. 20. К., 1956, стор. 41.

³ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині.— Твори, т. 19, стор. 614.

І далі І. Франко зауважував:

«Та не минуло й півтретя місяця, а той самий Метерніх, перебраний за жебрака, втік із Відня, мусів забратися з Австрії і шукати захисту аж за морем, у Англії. Він показався дуже кепським ворожитом, та його записка лишається на віки вічні, як безсмертна пам'ятка для всіх сильних сього світу, аби не надто впевнилися на свою силу, і для всіх пригноблених та вкритих, аби не тратили надії на поправу своєї долі»¹.

І. Франко був глибоко переконаний, що в суспільстві, основаному на експлуатації, творча активність трудящих мас скована. Вона проявляється всупереч протидії пануючих класів і набирає вищого розмаху під час революції, коли протягом кількох днів народними масами розв'язуються протиріччя, нагромаджені віками.

Оцінюючи соціальний рух у Франції, починаючи з буржуазної революції 1789 р. і кінчаючи Паризькою комуною, він говорив, що народ, проста, неосвічена маса в своїх революціях ставить державі і всьому людству великі проблеми та завдання: свободу, рівність, добробут, братерство, працю; заради цього народ ллє кров'я на барикадах і по всіх кінцях світу поборює і валить в порох елементи реакційні, шляхту, привілеї, цехи, темноту і нелюдськість середньовіччя².

Розв'язання протиріч революційною ініціативою трудящих мас, на переконання І. Франка, прискорює суспільний розвиток. Революція охоплює всі верстви трудового народу і вимагає від кожного з них великого напруження сил. У повісті «Герой поневолі» І. Франко так описує поведінку С. Калиновича, канцеляриста при Львівській скарбовій бухгалтерії, під час революції: «Досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків.

Конституція, вільність друку, увільнення політичних в'язнів, політичні товариства і збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сейму... — все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні твердо устояні погляди та привычки, та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувались з усіх боків і домогались швидкої та невідхильної відповіді»³.

Характеризуючи розстановку сил буржуазної революції в Австро-Угорщині, І. Франко показав, що основними її силами були народні маси. Він вказував, що в перші ж дні революції Галичина розпалась на ворожі табори: в одному таборі був увесь народ незалежно від станів та віросповідань, скупчений під гас-

¹ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині.— Твори, т. 19, стор. 619.

² І. Я. Франко. Критичні письма о галицької інтелігенції.— Твори, т. 16. К., 1955, стор. 30.

³ І. Я. Франко. Герой поневолі.— Твори, т. 6. К., 1951, стор. 328.

лом: свобода, рівність і братерство, а в другому були креатури Метерніха, або, як тоді говорилося, реакція, бюрократія та ка-марилья¹.

І. Франко підкреслював, що успіх революції залежить від сві-домої участі в ній трудящих мас, від їх ініціативи, активності. Вони повинні добре розуміти свої класові інтереси, уміти під час революції захищати їх.

Одну з основних причин того, що революційне повстання у Львові в 1848 р. було придушене, І. Франко вбачав у недостатній активності мас, у низькому рівні їх класової свідомості. Він писав: «Народний табір зовсім не був такий одностайний та од-нодумний, як се здавалося в перші хвили. Поперед усього саме міщанство львівське, що в тих рухах на цозір брало дуже живу участь, далеко від того розуміння справи, яке мали проводирі руху, а особливо від охоти боротись за свободу або хоч би тіль-ки сміло та мужньо боронити того, що вибирали вже інші»².

Він цілком правильно посилавсь на те, що перемога буржуаз-ної революції в Західній Європі, зокрема у Франції наприкінці XVIII ст., стала можливою завдяки участі в ній селян³.

І. Франко визнавав історично невинуватим певну пасивність галицького селянства в революції 1848 р., пояснюючи це низь-кою свідомістю, згубним впливом на селянство націоналістичної ліберально-клерикальної інтелігенції, що в період революції і задовго до неї відзначалась своїми австро-монархічними симпа-тіями і пацифістськими настроями.

Внаслідок цього буржуазія, очоливши революцію, закінчила змовою з урядовими колами, поміщиками та шляхтою.

І. Франко вказував, що інтереси селян в цій революції не були задоволені, селяни залишались осторонь від всіх політич-них і соціальних змін.

«Коли кому принесла революція добро,— писав І. Франко,— то се середньому станові, буржуазії,— і в великій частині біль-ших посіlostей давньої феодальної шляхти та в усіх майже доб-рах церковних, забраних під час революції 1789 р., зайшла тільки зміна власників,— т. є. давню шляхту, давнє духовенст-во заступили буржуа. Селянам революція не принесла нічого, крім розуміється, загальних свобод, которими користувались всі стани, та й то ще селяне найменше»⁴.

В цілому ряді наукових, публіцистичних та художніх творів І. Франка, таких, як «Селянські страйки в Східній Галичині», «Селянський рух в Галичині», «Ліси і пасовиська», «Посольські звіти», «Гіпотетичний рахунок», «Свинська конституція», показа-

¹ І. Я. Франко. Задушені дні у Львові 1848 р.— Твори, т. 19, стор. 492.

² Там же, стор. 493.

³ «Світ», 1881, № 10, стор. 179.

⁴ І. Я. Франко. Хроніка.— «Громадський друг». Львів, 1878, стор. 174.

ю яскраву; реалістичну картину зубожіння пореформеного села з Галичини.

«Якщо західний європеєць читає про галицьких селян, то він ні в якому разі не повинен думати про німецьких крупних чи дрібних селян,— писав І. Франко в статті «Селянські страйки в Галичині 1902 р».— Він повинен уявляти собі жалюгідне господарство величиною від половини до трьох моргів землі, з одним поросям, з декількома курми і жалюгідною коровиною, з одним кожухом і парою чобіт на всю сім'ю, він повинен уявляти собі їх харчування, яке складається з городини, картоплі і з не завжди достатньої кількості чорного хліба, майже ніколи м'яса і рідко молока; він повинен уявляти собі опалення соломною і кізьяками, на вікнах старі ганчірки замість шиб, хати без димарів і щоденний заробіток у поміщика від 8 до 20 крейцерів. Це є найбільш нужденне пролетарське життя, обтяжене до того невидимим ланцюгом, що приковує людину до землі, до батьківського клаптика»¹. Знаменно, що цей вислів за формою і за змістом значною мірою співпадає з характеристикою, яку за рік до того дав економічному становищу пореформеного селянства Росії В. І. Ленін. На сторінках «Искры», яку одержував і читав І. Франко, Володимир Ілліч зазначав у квітні 1901 р.: «Селянин був доведений до злидарського рівня життя: він жив в одному приміщенні з худобою, одягався в лахміття, харчувався лободою; селянин тікав від свого наділу, коли тільки було куди тікати, навіть *відкупляючись* від наділу, платячи тому, хто згоджувався взяти наділ, платежі з якого перевищували його прибутковість. Селяни голодували хронічно, і десятками тисяч умирали з голоду та епідемії під час неврожайів, які верталися все частіше й частіше»².

І. Франко був переконаний у тому, що трудящі маси відіграють вирішальну роль в політичному розвитку суспільства, що історичні формації мають перехідний характер, і на основі знайомства з марксистською літературою робив висновок, що капіталістичний лад постав збігом історичного розвитку і зрештою мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більш людському³.

Правильний науковий аналіз ролі народних мас в суспільному розвитку привів І. Франка до висновку, що усунення одного суспільного ладу і заміна його іншим, більш досконалим, залежить від волі народних мас, від їх революційної боротьби.

Як відомо, основою існування капіталістичного суспільства і всіх тих несправедливостей, які ним народжуються, І. Франко вважав приватну власність на знаряддя і засоби виробництва. А тому він закликав скасувати приватну власність. «Скасуймо,—

¹ І. Я. Франко. Селянські страйки в Східній Галичині.— «Жовтень», 1965, № 8, стор. 78.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 384.

³ І. Я. Франко. Лист до Ольги Рошкевич.— Твори, т. 20, стор. 41.

писав він, — той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робочого чоловіка від знарядів праці, зробимо ті знаряддя праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й головну болячку теперішнього ладу, за певними всім людям достаток і рівномірний поступ»¹.

Твердо переконаний у тому, що тільки революція скасує існуючі капіталістичні порядки, ліквідує економічне і політичне панування буржуазії, І. Франко в своїх творах приділяв багато уваги формам і методам цього суспільного перетворення. Глибоке знання ним самої природи капіталістичного суспільства, становища в цьому суспільстві пануючих класів, моралі експлуаторів приводило його до висновку, що ліквідувати економічне і політичне панування буржуазії можливо тільки методом насильного скасування приватної власності.

На питання, яким шляхом можна скасувати приватну власність, І. Франко в статті «Чого вимагаємо?» (1879) відповідав: «Адже не важко припустити, що ці (в чийх руках тепер знаряддя виробництва, з яких вони тягнуть величезні прибутки, в яких є право власності на це знаряддя, що створює їм особливу, дуже вигідну позицію в суспільстві) добровільно дали видерти собі з рук такий скарб. Виходить треба змусити їх до того силою»².

Такі ж висновки ми знаходимо і в багатьох інших його статтях. Так, у статті «Хто винен?» (1881), де автор розкриває тяжке становище трудящих мас, І. Франко вказував, що винні в цьому не окремі капіталісти, а весь капіталістичний устрій, і «доки той лад існує, про поліпшення стану на користь робітника (тобто про докорінне і повне поліпшення. — С. Ш.) нічого і думати»³. В цій же статті, звертаючись до робітників, він говорить про необхідність добиватись своїх прав шляхом повалення капіталізму, бо все інше буде лише «латанням дірок». А в статті «Мислі о еволюції в історії людськості» І. Франко заявляв, що «якоби робітники пізнають усе (узнають, що в організації їх сила. — С. Ш.), то та хвиля буде послідньою хвилею панування капіталізму: «вивласнюючі будуть вивласнені»⁴.

В умовах абсолютизму, який у своїх руках тримав гігантську военно-політичну машину насильства і придушував трудящі маси, при відсутності для них політичних прав і свобод, не можна було найти мирного шляху розвитку революції. Все це добре розумів І. Франко. Окремі його висловлювання щодо мирного шляху революційних перетворень були лише добрим побажанням, і то обставленим рядом застережень. На них революціонер-демократ не налягав і не розвивав їх. Розуміючи, що спосіб ре-

¹ І. Я. Франко. Що таке поступ? — Твори, т. 19, стор. 190.

² І. Я. Франко. Чого вимагаємо? — Твори, т. 19, стор. 214.

³ Г. Д. Вервес. Іван Франко в робітничій газеті «Ргаса». — І. Франко як історик. К., 1955, стор. 133.

⁴ І. Я. Франко. Твори, т. 19, стор. 108.

волюційної перебудови суспільства залежить від багатьох умов, він залишав це питання на вирішення практики.

І. Франко не тільки теоретично припускав можливість революції, але, в силу тих обставин, в яких перебували трудящі маси, бачив її практичну неминучість. Він полум'яним словом революціонера закликав трудящих піднятися на революційну боротьбу, відавав весь свій творчий і організаторський талант справі підготовки революції в масах. Ще на початку своєї творчої діяльності І. Франко пише такі свої вірші, як «Наймит» (1876), «Товаришам із тюрми» (1878), «Каменярі» (1879), «Гімн» (1880), в яких не тільки виражає, що закутий велетень-народ порве, зрештою, всі ярма і пута, закликає до нового життя, яке треба вибороти у важких боях, а й показує наростання масового революційного руху, його незалежність, непереможеність.

У вірші «Гімн» він писав:

Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила мов огонь,
Розвидняючийся день?!

В 1887 р. у Львові вийшла збірка поезій І. Франка «З вершин і низин», в якій були вміщені вірші «Беркут», «Пісня і праця» та ін. В рецензії на цю збірку буржуазно-націоналістичний діяч Г. Циглиньський писав, що І. Франко, як і вся теперішня поступова форманологія не любить средств спеціальних (милосердних), він має на все средство універсальне, один — одинокий чарівний талісман...

Тим средством універсальним на все людське горе есть: ре...во...лю...ці...я!

Поет любить те слово так в прозово, як і в поетичних своїх працях...»²

Закликаючи трудящі маси до революційної боротьби, І. Франко виражав впевненість в зростанні цієї боротьби, вказував, що вона буде змістом нового ХХ ст.³

Він вірив у революційний геній народу, в те, що нове століття «принесе сповнення всіх чесних чоловіколюбних змагань»⁴. Джерелом глибокого історичного оптимізму І. Франка було не тільки глибоке знання ним історичного минулого, а й спостереження і вивчення ним суспільних відносин свого часу, фактів живої історичної дійсності.

¹ І. Я. Франко. Гімн.— Твори, т. 10, К., 1954, стор. 8.

² «Зоря» (Львів), 1887, № 93, стор. 241.

³ І. Я. Франко. На склоні віку.— Літературно-науковий вісник, Львів, т. XII, 1900, стор. 139.

⁴ Там же, стор. 149.

Вся публіцистична і громадсько-політична діяльність І. Франка була сповнена радісним сприйняттям розвитку революційного руху, з яким він впевнено пов'язував надії на соціальне і національне визволення свого народу. Ще в 1904 р., збуджений революційним передгроззям, І. Франко висловлював велику віру в перемогу хоробрих, у перемогу революції.

В поезії «Конкістадори» поет проголосив бойовий заклик до прогресивної молоді:

Або смерть, або перемога!
Се нам оклик бойовий!
До відважних світ належить.
К чорту боязнь нависну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, крашу вітчизну!¹

Коли в 1905 р. в Росії вибухнула всенародна революція, І. Франко від початку і до кінця стояв на боці революційних мас, нещадно викривав зрадницьку тактику лібералів, розраховану на союз і змову з реакцією, відстоював корінні інтереси робітників і селян. Вітаючи цю революцію, І. Франко називав її «весняною добою», коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні маси серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності².

Він був переконаний, що в революційній боротьбі російський і український народи знайдуть дорогу до соціалізму. І. Франко вірив у революційне майбутнє свого народу і писав, що на могутньому дубі народного життя ростуть життєствердуючі сили, які за певних умов приведуть до повної загибелі всього, що гнітить трудящі маси. Історичною передумовою цієї віри І. Франка було глибоке знання ним історії народів, сповненої драматизму класової боротьби, їх вирішальної ролі в історичному процесі.

С. М. Шевченко

И. Я. ФРАНКО О РОЛИ НАРОДНЫХ МАСС В ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДОСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ФОРМАЦИЙ

Резюме

Глубокое изучение И. Франко истории приводило его к неопровержимому выводу, что во всех антагонистических формациях трудящиеся массы играли выдающуюся роль в политическом развитии общества. В условиях экономического гнета, полного политического бесправия трудящиеся массы могут влиять на ход политического развития только своей классовой борьбой. Их

¹ І. Я. Франко. Конкістадори.— Твори, т. 11. К., 1901, стор. 237.

² І. Я. Франко. Одвертий лист до галицько-української молодіжі.— Літературно-науковий вісник. Львів, 1905, т. 30, стор. 14.

борьба за улучшение экономических условий жизни, за расширение политических прав, как это показывает в трудах И. Франко, не только заставляла правящие классы менять формы и методы правления; она приводила к гибели формации, на смену которой приходила другая. Под ударами восстания рабов пало рабовладельческое общество. Частые восстания крестьян и угнетенных горожан привели к замене феодального общества капиталистическим.

И. Франко не раз указывал в своих работах, что только массам под силу перестроить существующие порядки капиталистического общества, достаточно только поднять их политическое сознание, разбудить в массах собственную инициативу, сделать их политической силой.

На основании глубокого изучения процесса капиталистического развития и ознакомления с работами К. Маркса и Ф. Энгельса И. Франко пришел к выводу, что рабочие являются центральной фигурой прогрессивного развития общества при капитализме, а естественным союзником рабочего класса в его борьбе за социальное освобождение есть угнетенное и эксплуатируемое помещиками крестьянство.

В своих трудах И. Франко уверенно доказывал, что в революции трудящиеся массы играют основную роль. В это время их творческая активность достигает высокого подъема. В течение нескольких дней они разрешают противоречия, накопленные веками.

Будучи твердо уверенным в том, что только революция уничтожит существующие капиталистические порядки, ликвидирует экономическое и политическое господство буржуазии, И. Франко в своих произведениях уделяет внимание формам и методам этого общественного изменения. Глубокое знание им самой природы капиталистического общества, положения в этом обществе господствующих классов, морали эксплуататоров приводило его к выводу, что ликвидировать экономическое и политическое господство буржуазии можно лишь путем насильственного уничтожения частной собственности.

В условиях абсолютизма, который в своих руках держал гигантскую военно-политическую машину насилия и угнетения трудящихся масс, при отсутствии у них политических прав и свобод нельзя было найти мирный путь развития революции. Все это хорошо понимал И. Франко. Отдельные его высказывания относительно мирного пути революционных переустройств были только хорошим пожеланием, и то обставленным рядом предупреждений. На них И. Франко не настаивал и не развивал их. Понимая, что метод революционного переустройства общества зависит от множества условий, он считал, что этот вопрос будет разрешен в ходе исторического развития.

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ С. А. ПОДОЛИНСЬКОГО

Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891) відомий у нашій літературі в основному як економіст. Оцінка його наукової діяльності викладена в праці радянських економістів¹. Проте С. Подолинський вніс певний вклад і в історичну науку України.

Дося ця сторона діяльності і світогляду С. Подолинського не знаходила належної уваги. Автор цих рядків намагається до деякої міри висвітлити його історичні погляди.

Життєвий і творчий шлях С. Подолинського своєрідний. Він походив з багатой поміщицької родини. Його батько займав досить високі посади. Та незважаючи на ці обставини, Сергій Андрійович з юнацьких років встановлює зв'язки з революціонерами-різничинцями і все своє свідоме життя віддає пристрасному, подвижницькому служінню народу.

У 1867 р. він вступає на природничий факультет Київського університету і попадає під вплив різничинців. Ось як писав С. Подолинський пізніше про свої студентські роки у праці «Нігілізм в Росії»: «Ніде, принаймні в Росії, не цікавляться так політикою, як в університетах... Більшість російських студентів — дворяни, діти чиновників або священників, проте майже всі вони бідні. Не більше третини студентів одержує від батьків матеріальну допомогу, достатню для задоволення їх потреб»².

Автор детально, із знанням справи описує життя студентів 60-х років минулого століття. «Російський студент, як правило, нехтує вивченням фактів, він задовольняється загальними теоріями і особливо подвизається в галузі дуже поверхової критики... Ніхто, крім російського студента, не має такої здібності за кілька хвилин розвивати кожне коло ідей до краю, до абсурду...»³

С. Подолинський уважно вивчає пореформену обстановку в російському селі і на Україні зокрема. Уже згодом у ряді досліджень він викладає свої оцінки реформ 60-х років. Але те, що було пізніше сформульовано чітко, поступово осмислювалось ще

¹ Д. Я. Корнійчук, І. М. Мешко. Економічні погляди С. А. Подолинського. К., 1958.

² Le nihilisme en Russie.—«Reforme», 15.IX—15.X 1879 р. При написанні цієї статті користувалися машинописним перекладом праці на українську мову (далі: С. Подолинський. Нігілізм в Росії).

³ С. Подолинський. Нігілізм в Росії, стор. 33—34.

молодим вченим. З приводу сумних наслідків реформ для селян С. Подолинський писав: «У російських селян є міцна звичка до праці, прагнення до автономного управління і яскраво виявлене бажання вчитися. З цими якостями вони можуть спокійно дивитися в своє майбутнє. Якщо вони винесли все, що несправедлива доля заставила вистраждати, не згубивши цих своїх якостей, то вони не загублять їх і тепер»¹. І от оця віра в силу трудового селянства і зробила С. Подолинського виразником інтересів цього класу, революціонером-демократом. Отже, антагонізмами соціально-економічної обстановки пореформених часів і конкретно на Україні стали тією об'єктивною основою, на якій ґрунтувались політичні переконання С. Подолинського. Він зазнав благотворного впливу таких володарів дум 60-х років, як російські революціонери-демократи О. Герцен, М. Добролюбов, М. Чернишевський, М. Салтиков-Шедрін².

С. Подолинський опинився у вирі подій громадського життя 60—70-х років XIX ст., підтримував всебічні зв'язки з народниками. Народницькі теорії відчуються в його працях «Про бідність» та «Парова машина». Уродженець України, С. Подолинський зазнав впливів української громадської думки і культури. Особливо велике враження справив на нього творчий і життєвий шлях Т. Шевченка. Ось як характеризував С. Подолинський місце поета в житті свого народу: «Шевченко, син бідного селянина з Київської губернії, сам кріпак і слуга, тільки протягом кількох років вільний — художник Академії мистецтв, а потім десять років політичний в'язень... в силу свого походження і умов життя мав всі необхідні передумови для того, щоб стати поетом народним, демократичним і соціалістичним. І він їх широко використав. Шевченко єдиний великий поет України, і саме він відтворив той демократичний і незалежний рух у тій країні, проти якого російський уряд бореться такими крайніми заходами. Шевченко має вирішальний вплив на український рух. Не знайдеться ні одного щирого українського патріота, навіть серед найконсервативніших за своїм становищем і симпатіями, який не визнає бй демократії, і з цього погляду демократичний характер українського народу був поставлений Шевченком поза сумнівом»³. В цій характеристиці найважливіше те, що для Подолинського Т. Шевченко був ідеалом борця.

С. Подолинський знайомиться з визначними діячами української культури М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким. За допомогою львівських друзів він видає свої праці українською мовою⁴.

¹ С. Подолинський. Нігілізм в Росії, стор. 28.

² Там же, стор. 4—6.

³ Там же, стор. 16.

⁴ А. І. Пашук. Зв'язки І. Франка з С. Подолинським.— Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. Х. Львів, 1963, стор. 75—90.

По закінченні (1871) Київського університету С. Подолинський іде навчатись за кордон (медичні факультети Паризького і Цюрихського університетів). Тут він вивчає праці К. Маркса, зокрема «Капітал» (т. 1), «Маніфест Комуністичної партії» тощо, знайомиться з робітничим рухом. У листі до П. Лаврова від 10 липня 1872 р. С. Подолинський пише, що взявся знову за читання К. Маркса, на цей раз в російському перекладі¹. Подолинський через Лаврова особисто познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом². З листів К. Маркса до Ф. Енгельса довідуємось, що С. Подолинський надіслав К. Марксові рукопис, в якому виклав свої міркування з питань економічної теорії³. К. Маркс і Ф. Енгельс взагалі позитивно оцінювали наукові заняття С. Подолинського, хоч і відзначали неправильність деяких його міркувань. В. І. Ленін зробив виписку з цих листів, підкреслюючи прагнення С. Подолинського зрозуміти теорію соціалізму і відзначаючи думку Ф. Енгельса про помилкові твердження революціонера-демократа⁴.

Крім суто теоретичного студіювання марксизму, С. Подолинський прагне взяти і певну практичну участь в боротьбі марксистів проти бакуністів, зокрема, у колах російської еміграції. Він знайомиться з членом російської секції І Інтернаціоналу М. Утінім⁵, у своїх листах і виступах гостро критикує М. Бакуніна⁶. С. Подолинський включається в активну боротьбу проти бакунізму в один з відповідальних моментів у переддень Гаазького конгресу І Інтернаціоналу. У вересні 1872 р. він як гість, бере участь у публічних засіданнях конгресу в Гаазі⁷. У 1873—1874 рр. на сторінках органу революційних народників — газети «Вперед» була опублікована праця С. Подолинського «Нарис розвитку міжнародної асоціації робітників», в якій відчувається щире прагнення автора зрозуміти діяльність І Інтернаціоналу⁸. Як бачимо, С. Подолинський зазнав впливу ідей марксизму.

Наприкінці 70-х років розкрився талант С. Подолинського як вченого і громадського діяча. Але тяжка хвороба в 1881 р. обірвала його творчу діяльність.

Заняття в галузі історії не були основними в творчій діяльності С. Подолинського, але оригінальність постановки історич-

¹ Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова в справі заснування журналу «Вперед». — Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР, 1963, № 6, стор. 50.

² Л. Корнійчук, І. Мешко. Назв. праця, стор. 186.

³ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Сочинення, т. XXIV, стор. 602—605.

⁴ В. І. Ленін. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.». М., 1959, стор. 166—168.

⁵ Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова, стор. 50.

⁶ Там же, стор. 56.

⁷ Там же, стор. 57—58.

⁸ «Вопросы истории», 1964, № 8, стор. 20.

них питань, глибина їх дослідження ставлять автора в ряди визначних істориків України. В своїх загальних історіографічних положеннях він виходив з того, що людське суспільство розвивалось по висхідній лінії від нижчого шабля до вищого. Рабовласницьке суспільство, вважав С. Подолинський, було прогресом у порівнянні з первісним суспільством, феодализм — у порівнянні з рабовласницьким ладом, а капіталізм є вищим шаблем порівняно з феодализмом¹. У своїх працях «Ремесла і фабрики на Україні», «Про хліборобство», «Нігілізм в Росії»² він викладає своє розуміння історії України. Вивчаючи питання історії України, революціонер-демократ досить ґрунтовно ознайомився з працями сучасних йому російських та українських істориків В. Антоновича, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Карамзіна, М. Маркевича, М. Максимовича, С. Соловйова та ін. С. Подолинський або згадує про них в тексті, або в посиланнях своїх праць.

Питання історії України С. Подолинський розглянув і проаналізував переважно в аспекті соціально-економічного розвитку з найдавніших часів і до 70-х років XIX ст. включно.

С. Подолинський приділяє багато уваги проблемі історії первіснообщинного ладу на Україні. Для нього матеріали археології — джерело вивчення історичних процесів далекого минулого, засіб реставрації саме суспільних процесів. «Але найбільше, — пише С. Подолинський, — дізнатись (можна) про різну працю в людей при різних ступенях їхнього життя, розшукуючи останки інструментів і інших речей, що трапляються у шарах ґрунту, що осів на місцях давнього життя людини»³. Цю ж думку дослідник підкреслює і в своїй статті «З подорожі в Іспанію»⁴. В цих його міркуваннях виразно відчувається вплив ідей автора «Капіталу». «Таку саму вагу, — писав К. Маркс, — як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»⁵. Крім археології, важливим джерелом історії первісного суспільства є етнографія⁶. Матеріали археології та етнографії дослідник використовує для відтворення історії найдавнішого минулого. Отже, методологічні засади

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880, стор. 25—29.

² Коротка бібліографія праць С. Подолинського міститься в додатку до книги Л. Корнійчука і М. Мешко. Економічні погляди С. Подолинського, стор. 189.

³ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 5.

⁴ С. Подолинський. Из поездки в Испанию. — «Русская мысль», 1882, № 10.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

⁶ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 5.

С. Подолинського з цих питань були на рівні найпередовіших наукових вимог того часу.

Вихідним пунктом розуміння історичного процесу С. Подолинського є твердження про працю як основу всієї діяльності людства. Він писав: «Відкіля почалась праця?.. Чи була коли така пора на світі, що люди жили не працюючи. Чи можуть коли знову такі часи настати? На це мусимо відказати: ні, мабуть таких часів ніколи не було, щоб люди обходились конче без праці, і не повинно бути...»¹ С. Подолинський розумів, що трудова діяльність народних мас становить основу всього історичного процесу, але революціонер-демократ не всі положення розумів правильно. Він, наприклад, помилково вважав, що бджоли і комахи також здійснюють виробничу працю, не чітко уявляв відмінність між працею і робочою силою². Позитивним все ж у працях революціонера-демократа був висновок про те, що трудящі всіх епох були творцями матеріального багатства, а значить вирішальною силою в історичному процесі.

С. Подолинський вважає, що перший ступінь в історії починається з появи людини як соціальної істоти, коли людина відривалась від пуповини тваринного світу: «Бо як повернемо наш погляд у дуже велику старовину, аж до початків людського життя, то мусимо признатись, що в тім, що торкається праці, люди були зразу дуже подібні до вовків та іншого хижого звіра. Вони бігали по лісах і били дичину, бродили по річках, ловлячи рибу. Все те вони поїдали і з того тільки жили»³. Цю загальну характеристику він доповнює конкретним матеріалом про Україну: «Що належить до найдавніших людей на Україні, то при теперішньому знанні нашім, важко сказати напевно, коли в нас оселились люди і коли почали працювати. В усякім разі по тому, що знайдено на Лубенщині, видно, що люди там робили вже крем'яні інструменти, коли там ще жили великі слони-мамонти»⁴. С. Подолинський виразно не висловлював думки про те, що саме виготовлення знарядь праці було визначальним у формуванні людини. Але дослідник надає великого значення фактам виготовлення знарядь праці⁵. Основні моменти історії первісного суспільства на Україні С. Подолинським викладено так: «Одні з найдавніших останків колишнього житла людей були знайдені в північній Франції... Озерні житла знайдені теж на Україні Кибальчицем біля селища по берегах Трубайла в Переяславському повіті, Полтавської губернії... Каменський знайшов на Лубенщині поруч кістки мамонта і каміння, оброблені людськими руками. Між печерами поблизу Кирилівського монастиря під Києвом

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 3.

² Л. Корнійчук, М. Мешко. Назв. праця, стор. 140—142.

³ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 4.

⁴ Там же, стор. 9.

⁵ Там же, стор. 7.

єсть одна — довжиною в сто кроків — а в ній знайдено кам'яний інструмент і черепки дуже незручно зроблених руками горшків. Видно, що далеко раніше монахів по печерах під Києвом жили дикі люди. Кам'яні речі знайдені між іншими містами в Острозькій повіті на Волині і в Городниці над Дністром в Східній Галичині. Але навряд чи вони занадто давні, бо поруч з ними трапляються вже черепки і навіть інструмент з металів. В других місцях не знаходили ніяких металів (мідь, залізо) і навіть ніякого сліду черепків, вугілля або чого іншого, що наводило б на думку, що люди вже знали вогонь розводити і страву варити... В інших місцях кам'яний інструмент був гарно зроблений, вигладжений, траплялось вугілля й інші сліди вогню. Ще ближче до наших часів кам'яного інструменту вже трохи, а замість нього більше бронзового... і окрім того трапляються вже не тільки самі ножі, молотки, сокири, але й мечі, наконечники до стріл й інші речі. Окрім інструментів та зброї нерідко знаходять і різні прикраси з бронзи...»¹

Кам'яний вік, як щільком правильно відзначає дослідник, з тесаним, а пізніше шліфованим методом обробки знарядь, змінює бронзова епоха, тобто виготовлення знарядь праці з міді, а пізніше з бронзи. Кожен з ступенів — камінь, бронза — були також часами прогресу щодо виготовлення посуду, удосконалення в побудові житла, початок ткацтва, приручення різних тварин, початок хліборобства². Всі ці факти про матеріальні пам'ятки первісного суспільства С. Подолинський використовує з метою зроби́ти узагальнення щодо суспільних процесів. Про ту далеку епоху він писав, що «в більшій частині країн в старі часи ми бачимо, що земля не поділена, але належить до всієї громади людей, які живуть укупі. Так воно було не тільки у слов'ян, а й у країнах Західної Європи й у більшості частин Азії»³. На доказ цих своїх міркувань автор наводить дані про сільські громади Довжицької волості на Чернігівщині⁴.

До С. Подолинського ніхто з істориків України так широко не досліджував питання історії первіснообщинного ладу. Яскраво висловлює С. Подолинський і політично-громадські мотиви цієї проблеми. Він пов'язує дослідження найдавнішої історії з питаннями політичної та наукової боротьби — довести закономірність зміни одного ступеня в історії другим і, зокрема, заміни існуючого класового суспільства на безкласове.

Розглядаючи історію України феодально-кріпосницької епохи, С. Подолинський значну увагу приділяє розвитку землеробства і ремесла як факторам розвитку продуктивних сил. Історич-

¹ С. Подолинський, Ремесла і фабрики на Україні, стор. 6—7.

² Там же, стор. 8—9.

³ Там же, стор. 17.

⁴ Там же, стор. 19—23.

ні погляди С. Подолинського з цієї проблеми приблизно такі: «Північна частина тієї землі, де тепер говорять українською мовою, вже давно заселена різними слов'янськими племенами, як-то: полянами на Київщині, древлянами на Волині і т. д. В південній же частині, сучасній Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, на Дону переходили швидко одні за одними люди: готи, авари, хозари, болгари, печеніги, половці, татари». Слов'янські племена займали важливе місце в історичному процесі, відзначалися високим рівнем господарської діяльності в II—VII ст. н. е. «У найдавніші часи в північній і середній Україні люди знали вже будувати міста, бо й досі залишилось чимало городищ... Таких городищ багато єсть на Київщині, Чернігівщині й в інших містах, в яких, так само, як і в городищах, познаходили чимало різних таких речей, після котрих можна бути певним, що тодішні люди в дуже ранні часи вже знали багато ремесел»¹. Але «все ж найголовнішою працею у слов'ян було хліборобство і кажуть навіть, що німці запозичили плуга від слов'ян. Цьому легко можна повірити, бо тепер звичайно вважають, що німецькі племена прийшли на свої місця пізніше слов'ян»².

С. Подолинський цілком правильно вважає, що на цій стадії розвитку слов'яни жили родовообщинним ладом: «Спочатку усі люди між слов'янами були вільні. Громада вибирала лише старосту, которого могла раз у раз і скинути. Інший раз, на випадок війни, громади цілого племені вступали в спілку і вибирали собі ватажка, але він ніколи не мав сили князя і ніколи не бувало, щоб ціле плем'я як поляни чи северяни зоставались під владою одного чоловіка. Тим часом цей лад швидко почав розпадатись»³. С. Подолинський в основному правильно характеризував суспільний устрій східних слов'ян, але значно більше уваги приділяв вивченню процесу становлення класового суспільства. Досить ґрунтовно він зупиняється на виникненні рабства і рабів у стародавні часи на Сході, в Греції і Римі⁴. Дослідник зазначає, що в Стародавній Русі рабство не відігравало тієї ролі в суспільному житті, як в античному суспільстві, а на час формування української народності рабства уже не було, тому в українській мові «невільник більш визначає по нашому арештанта ніж раба»⁵.

Давньоруська держава цікавить С. Подолинського не стільки своєю політичною історією, скільки соціально-економічними процесами. Він говорив, що після виникнення князівської влади «менше волі зоставалось простим людям. Швидко і вільних мужиків стали звати смердами і почали брати з них великі подат-

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 34.

² Там же, стор. 35.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 24—27.

⁵ Там же, стор. 25.

ки. В містах ще, правда, зосталось громадське самоуправління віче, але дедалі тим більше на Півдні і на Сході Росії ставала влада князів, які в кожному місті мали свого тіуна...»¹ С. Подолинський відзначає явища класової боротьби в давньоруських містах — Новгороді, Пскові, Києві: «в Новгороді йшла боротьба між міським вічем і князями, з одного боку, і, з другого боку, між багатими і бідними горожанами...»²

Висвітлюючи історичні процеси XIV—XVII ст., С. Подолинський порушує питання про становище селян і трудящого населення міст на Україні. Історик відзначає посилення кріпосницького тягаря для селян в ці часи в зв'язку з установами панування шляхетської Речі Посполитої³. Він зазначає, що козацька старшина на початку XVII ст. теж мала своїх кріпаків⁴, а у XVIII ст. старшина закріпачила посполитих. Оглядаючи цей процес становлення і розвитку феодально-кріпосницьких відносин на Україні, С. Подолинський ніби підсумовує: «Таким чином, ми бачимо, що чим ближче до нашого часу, тим гірше наступав лад у містах і селах, тим гірша всюди ставала нерівність людських прав. Нарешті в XVIII ст. вийшло так, що на Україні сільські люди переважно були кріпаками, а в містах цехове впорядкування довело простих робітників-ремісників теж трохи не до становища кріпаків їхніх хазяїв-майстрів»⁵. Це є свідченням того, що С. Подолинський досить глибоко розумів класову структуру українського суспільства і його класових антагонізмів. В цьому пункті він виразно виступає як революціонер-демократ, що зазнав впливу ідей марксизму.

В історії України XIV—XVII ст. С. Подолинського цікавить здебільшого розвиток ремесла, цехів, міст. Дослідник розглядає поширення магдебурзького права показником не успіхів міщан у боротьбі за свої права, а зростаючої влади феодалів: «Магдебурзьке право... вже дає зрозуміти, що в ті часи не було в містах ніякого загального громадського народоправства...»⁶ Далі історик відзначає таку специфічну рису міст, як наявність в їх розпорядженні земельних володінь⁷. Аналізуючи документи, історик вказує, що такі міста на півдні Київщини, як Чигирин, Звенигородка, Корсунь, Богуслав, ще деякий час зберегли давнє «народоправство» й певні привілеї. Але поступово литовські і польські феодали обмежують права городян. Спочатку міста втрачають свої земельні володіння, так би мовити, свою периферію, потім феодали безпосередньо устанавлюють контроль за всі-

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 35.

² Там же, стор. 35—36.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Там же, стор. 42.

⁵ Там же, стор. 43.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 37.

ма сторовами міського життя, зокрема, у вигляді магдебурзького права¹. У зв'язку з цим революціонер-демократ писав: «Певно, що магдебурзьке право ніяк не можна прирівняти до старого вічевого народоправства (як твердив Антонович.— Л. К.). Найбільші міста, як наприклад, Кам'янець, усе ж стояли безпосередньо під королівським упорядкуванням... От через що міста зовсім не дорожили тими правами і деякі з охотою від них відмовлялися й приставали до козаків, коли в XVII ст. козацтво взяло більшу силу на сході й на півдні»². С. Подолинський висвітлює боротьбу в середині міст між купцями, цеховою верхівкою, з одного боку, і рядовими ремісниками — з другого. Хоч і коротко, але яскраво описані взаємовідносини в цехах: «Порядки, що панували в цехах, мали найголовнішою метою оборону цехових братчиків від конкуренції з боку всяких інших ремісників, а зовсім не поступовий зріст і розвиток самого ремесла. Через те нерідко траплялось, що цехові майстри робили далеко гірше, ніж партачі»³.

С. Подолинський зазначав, що хоч в XV—XVII ст. ремесло на Україні досягло певних успіхів з погляду розвитку продуктивних сил, але в цілому цехове ремесло відставало порівнюючи з іншими країнами. З повною підставою дослідник вважає, що, крім гноблення феодалів, конкуренції іноземного міщанства, негативну роль відіграла жорстока експлуатація міського плебсу: обмеження щодо прийому в цехи, штучно збільшувані роки стажу для підмайстрів, унів тощо. «Ми бачимо, що порядки і звичаї стали зовсім подібні до західноєвропейських і привели до такої самої гіркої долі більшу частину простих міщан і робітників»⁴. Отже, революціонер-демократ досить високо, як для свого часу, піднімається в оцінці становища і ролі міст на Україні епохи феодалізму.

Особливе місце відводить С. Подолинський в своїх дослідженнях питанням мануфактурного виробництва на Україні, запровадження якого він розглядає як показник нового способу виробництва. Важливо, що С. Подолинський розвиток мануфактурного виробництва на Україні і в Росії подає як єдиний процес. Зокрема, він підкреслює, що хоч мануфактурні форми організації промислового виробництва в Росії можна відзначити ще й до Петра I, але «все ж справжній початок великого здобутку і поділу праці... почався під впливом Петра I»⁵. Цей процес почався і на Україні. Зріст мануфактури на Україні «почався від кінця XVII і початку XVIII ст. найбільше під впливом розвитку

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 38.

² Там же, стор. 38—39.

³ Там же, стор. 39—40.

⁴ Там же, стор. 41.

⁵ Там же, стор. 91.

мануфактури в Росії», — пише С. Подолинський¹. Історик зазначає, що на Україні одержали поширення всі форми мануфактури — кріпосницька, купецька, посесійна. Але кріпосницька система організації всіх мануфактур не могла сприяти їх процвітання. На підставі власних спостережень він писав про кріпосну мануфактуру: «Деякі з панів на Україні навіть дуже любили заводити різні мануфактури, наприклад, мебльові, килимові й інші, які хоч і не завжди давали великі барищі, але вважались за ознаку багатства і освіченості власника»².

Своїми дослідженнями питань розвитку капіталізму на Україні С. Подолинський відгукнувся на одно з актуальних питань тогочасного громадського життя — про долю капіталізму в Росії. Дослідник починає свій аналіз з розгляду наслідків реформи 1861 р. Автор підкреслює, що внаслідок реформи більшу частину землі залишено панам та казні, а не робочим людям³. Це положення С. Подолинський обґрунтовує фактами і цифрами, зокрема, по Довжицькій волості. На кожну людину з поміщицьких і духовних родин припадало по 80 десятин землі, казенних селян — близько двох десятин, а колишніх кріпаків — по одній десятині⁴. Далі він пише: «Мало того, що наділ ґрунту такий нерівномірний, а ще прості люди, окрім поземельного, виплачують подушне і різні інші податки, котрих не беруть з попів та панів»⁵. Зупиняється С. Подолинський і на аграрних реформах в західноукраїнських землях — Галичині, Буковині, Закарпатті, підкреслюючи той же грабіжницький їх характер, як і в Наддніпрянській Україні⁶. Але дослідник не обмежується висвітленням самих реформ, а прослідковує далі тенденції в розвитку сільського господарства пореформених десятиліть. Вчений вказує на явища диференціації в українському селі: «У нас починається вже тепер таке по селах, що багато людей не мають вже зовсім ніякого ґрунту, або мають тільки хату та садибу, а польового наділу не мають»⁷. Радянські економісти зазначають, що С. Подолинський, глибоко аналізуючи господарські процеси пореформеного села, поділяв селянські господарства на дрібні, середні, великі й основною ознакою поділу вважав ступінь заснування найманої праці⁸. Його погляди на розвиток сільського господарства, таким чином, відрізнялись і від оцінок народників, які закривали очі на процеси розвитку капіталізму, ідеалізували общину.

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 92.

² Там же.

³ С. Подолинський. Про хліборобство. Як де земля поділена і як би її треба держати. Женева, 1877, стор. IX.

⁴ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 20.

⁵ С. Подолинський. Парова машина. Відень, 1875, стор. 15.

⁶ С. Подолинський. Про хліборобство..., стор. 43—44.

⁷ Там же, стор. 117—119.

⁸ Л. Корнійчук, І. Мешко. Назв. праця, стор. 73.

Чимало уваги приділив С. Подолинський питанням розвитку промисловості на Україні 60—70-х років XIX ст. Він вважав, що промисловість вже пройшла стадію простої кооперації, мануфактури і вступила в стадію капіталістичної фабрики¹. Історик коротко аналізує ступінь промислового розвитку Донбасу, Правобережжя, Галичини, Закарпаття, найбільше зупиняється на цукровій промисловості України, яка мала всеросійське значення², та на металургії, підкреслюючи великі перспективи цієї галузі³. Чільне місце дослідник відводить формуванню пролетаріату на Україні у працях «Ремесла і фабрики на Україні» та «Життя і здоров'я людей на Україні». Образно, яскраво і одночасно з гнівом революціонер-демократ описує становище пролетаріату в усіх галузях промисловості та сільському господарстві, відзначаючи мізерну зарплату, відсутність елементарної охорони праці та правил безпеки, широке застосування праці жінок та дітей, свавілля фабрично-заводської адміністрації⁴. В описі С. Подолинським життя і побуту пролетаріату України відчувається вплив праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії».

С. Подолинський вперше в українській історіографії звернув увагу на процес формування пролетаріату, поставив наукову проблему. Проте історична обстановка Росії не дала йому можливості зробити висновок про справжню роль пролетаріату. Він розглядав робітничий клас лише як силу, що неминуче повинна підтримати революційний виступ селянства⁵.

С. Подолинський займався переважно соціально-економічною історією України. Але його також цікавили питання громадсько-політичного життя XIX ст. Про це свідчить, насамперед, праця «Нігілізм в Росії», де автор перегукується з О. Герценом («О развитии революционных идей в России»). У згаданому дослідженні С. Подолинський ставив перед собою завдання з'ясувати відмінність між нігілістами та соціалістами, а разом з тим подав оригінальний нарис громадсько-політичного життя в Росії з кінця XVIII ст. і до 70-х років XIX ст. Основні положення С. Подолинського зводяться до того, що в основі громадсько-політичних рухів лежала боротьба народних мас проти феодално-кріпосницької системи. Під цим кутом зору революціонер-демократ розглядає літературу і громадську діяльність О. Радішева, О. Пушкіна, декабристів, В. Белінського, О. Герцена, І. Тургенева, М. Гоголя, М. Добролюбова, М. Чернишевського. «...Розвиток ідей опозиції в російському суспільстві здійснювався особливо за допомогою літератури, а через те саме на літературу

¹ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 109—113.

² Там же, стор. 124—125.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Там же, стор. 94—134.

⁵ І. Корнійчук, І. Мешко. Назв. праця, стор. 122.

ми повинні зараз звернути нашу увагу»¹. Характеристика осіб та явищ з боку С. Подолинського цікава, зокрема, як свідчення людини, на яку зробили могутній вплив згадані вище письменники.

Досить детальний виклад розвитку громадсько-політичного життя в Росії ХІХ ст.—це не просто милування величавим процесом. С. Подолинський цікавиться цими явищами з метою з'ясування зв'язку між громадсько-політичними процесами на Україні і в Росії. Революціонер-демократ підкреслює, що громадсько-політичні рухи на Україні були найтісніше зв'язані з суспільним життям Росії. Як сучасник і свідок, він пише, що твори О. Герцена «С другого берега», «Былое и думы», журнали «Колокол», «Современник», твори М. Чернишевського мали значне поширення в колах прогресивної інтелігенції на Україні². Водночас С. Подолинський зазначає активність української інтелігенції в загальноросійському громадському і літературному житті. З пошаною пише революціонер-демократ про «українця Гоголя», про «єдиного великого поета України» Т. Шевченка. Ці оцінки й висновки про суспільні процеси були закликком до об'єднання і згуртування революційних сил того часу для боротьби проти самодержавства.

Творча діяльність С. Подолинського, як і заняття історією, була досить короткочасною — вона тривала всього кілька років. Але місце автора в українській історіографії досить виразне і значне. В його творах знайшов відображення новий етап в громадському житті країни, зв'язаний з першими кроками робітничого руху і поширенням ідей марксизму. С. Подолинський належав до тієї частини передової інтелігенції, що емігрувала за кордон. В. І. Ленін зазначав, що та «революційна Росія мала в другій половині ХІХ століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як жодна країна в світі»³. Ці слова можна повністю віднести і до С. Подолинського.

Л. А. Коваленко

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ С. А. ПОДОЛИНСКОГО

Резюме

Яркой фигурой в украинской историографии является С. Подолинский (1850—1891). Находясь в эмиграции, он знакомится с европейским рабочим движением, испытывает известное влияние марксизма. С. Подолинский занимался главным образом вопросами экономической теории, но вместе с тем в своих

¹ С. Подолинський. Нігілізм в Росії, стор. 5.

² Там же, стор. 17—18.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 9.

работах «Паровая машина», «О земледелии», «Ремесла и фабрики на Украине», написанных в 1878—1880 гг., исследователь довольно обстоятельно излагает демократическую концепцию исторического развития, и в этом смысле его работа является вкладом в развитие украинской историографии пореформенных десятилетий.

С. Подолинский дает свою оценку истории Украины, начиная с древнейших времен. Он подробно останавливается на социально-экономических процессах феодально-крепостнической эпохи, на моментах развития мануфактурного производства. Главное внимание в исследованиях С. Подолинского уделено анализу социально-экономического развития Украины 60—70-х годов XIX ст. В то время, когда были широко распространены ошибочные народнические воззрения, С. Подолинский рассматривал развитие капитализма в России, и в том числе на Украине, как закономерную ступень исторического прогресса. Как историк он впервые вводит в украинскую историографию новые проблемы — развитие капитализма и формирование пролетариата. Его работа «Здоровье народа на Украине» носит выразительные следы влияния труда Ф. Энгельса «Положение рабочего класса в Англии».

Своими исследованиями С. Подолинский внес известный вклад в распространение на Украине материалистического понимания истории. Однако марксистом он не стал, а преждевременная трагическая смерть оборвала его общественную деятельность и научные занятия в один из переломных моментов развития общественной мысли в России и на Украине.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVII—ПОЧАТКУ XVIII ст. ТА ПЕРЕКАЗИ
ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Доба соціальних і національних рухів на Україні кінця XVI—XVII ст., особливо національно-визвольна війна проти польсько-шляхетського панування, знайшли широке відображення не тільки в давній українській історіографії, але й у тогочасному фольклорі, а також у різноманітних чужоземних творах і записках очевидців, зокрема польських, італійських та ін. З часу національно-визвольної війни збереглася також частина офіційних документів гетьманської канцелярії, запорізького кошу, різні мемуари, щоденники, приватні листи тощо, які є важливим історичним джерелом дослідження згаданої епохи.

Серед усіх цих давніх письмових джерел особливе місце займають українські так звані «козацькі літописи» другої половини XVII—початку XVIII ст. Назвати ці історичні твори, зокрема праці Граб'янки і Величка, літописами у власному розумінні можна лише умовно. Їх зміст значно ширший і глибший порівняно з звичайним літописанням. Ці давні пам'ятки насправді стоять на межі між історіографічними працями, історичними джерелами та художніми творами. В них у хронологічній послідовності дається науково осмислений з посиланням на різні джерела систематизований виклад історичних подій другої половини XVII ст. на Україні.

Оскільки з іменем Б. Хмельницького пов'язана визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту і утворення української державності, то цілком природно, що історична постать Б. Хмельницького, його життя і політична діяльність займають центральне місце в усіх українських літописах другої половини XVII і XVIII ст.

Проте історично правдиво і яскраво змалювати постать Б. Хмельницького, зокрема його життя до 1648 р., через кілька десятиріч після національно-визвольної війни було не так легко. Через те літописці згодом користувалися різними джерелами (вітчизняними і навіть чужоземними — особливо польськими), а також черпали необхідні відомості про минуле від учасників цих подій чи то використовували усні перекази, легенди, пісні і т. ін.

Увесь цей різноманітний матеріал літописці, як освічені для свого часу люди, пропускали через призму свого світогляду, підпорядковували його основній ідеї — ідеї возвелечення національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти і прославленню історичної постаті Б. Хмельницького. Тому змалювання особи Б. Хмельницького в українських літописах часто не позбавлене художніх якостей, рис літературного образу, оскільки й самі історичні події викладаються тут значною мірою художньо.

«Козацькі літописи», як пам'ятки української історіографії, яскраво свідчать про те, що чим більше посилювався соціальний і національний гніт українського народу і обмежувались його права, тим живучішими серед широких народних мас залишались згадки про славні дні визвольної війни 1648 р., її великі завоювання, а постать Б. Хмельницького все більше опоетизовувалась або й ставала легендарною. З його ім'ям український народ багато років пов'язував своє давнє прагнення до волі й щастя. Захист «давніх прав і вольностей» і прославлення опоетизованої постаті Б. Хмельницького основним стрижнем проходить також через усю давню українську історіографію, і особливо через «козацькі літописи».

Історична постать Б. Хмельницького, як і його попередників і деяких наступників, овіювалась симпатією і любов'ю кожного нового покоління, яке по-своєму розуміло й тлумачило його роль в історії українського народу. Отже, розглядаючи пам'ятки української історіографії, які розповідають про Б. Хмельницького, слід пам'ятати про те, що йдеться про людину великої історичної ваги, при змалюванні якої особливо велику роль відігравали як загальні соціально-економічні і політичні обставини, так і індивідуальні погляди та творчий таланти автора того чи іншого козацького літопису. Тому в останніх змішувались історичні факти і явища або й вигадувались нові події, що гіперболізували заслуги гетьмана, порушувались конкретно-історичні і географічні умови, в яких вони могли виникнути, допускався історичний анахронізм, Б. Хмельницькому могла приписуватись своєрідна документація, яка з певних ідейних настанов свідомо чи не свідомо підроблена або записана з чужих паперів, усних переказів тощо.

Життя і діяльність Б. Хмельницького насичувались різними подіями, лише частина яких зафіксована в деяких тодішніх історичних джерелах. Через те істориків пізніших часів чи письменнику було важко відтворити справжній образ Б. Хмельницького і вони нерідко давали широку волю фантазії, поєднували між собою різні історичні події та явища.

Оскільки твори давньої української історіографії не могли своєчасно потрапити до друку, вони, як і вся давня українська писемність, поширювались у багатьох рукописних списках (ано-

імних та псевдонімних). Це сприяло внесенню до змісту нових фактів, видозмінюванню старих, а то й поширенню різних помилок. І все ж ці твори мали великий вплив на духовне життя українського народу, залишили глибокий слід не тільки в історіографії, а й в літературі та фольклористиці.

Відомо, що українське історичне джерелознавство бере початок у 40-х роках XIX ст. Тоді в Києві, Москві, Одесі, а згодом і в інших містах, зокрема у Львові, були засновані археографічні товариства, які сумлінно збирали і публікували пам'ятки давньої української історіографії.

Відтоді починається також критичний період у вивченні давньої української історіографії, який на Україні справедливо пов'язується з іменем М. Максимовича. Як один з перших дослідників літописів Самовидця, Граб'янки, Величка — М. Максимович звернув увагу на висвітлення в цих творах діяльності Б. Хмельницького і зробив з цього приводу ряд влучних критичних зауважень. Так, наприклад, деякі літописці подають відомості про те, нібито в 1621 р. Б. Хмельницький ходив на море з 10-тисячним військом і захопив кілька турецьких кораблів¹, а в 1629 р. в бою з татарами полонив двох татарських князів з роду Кантемирів². М. Максимович спростував правдивість цих свідчень авторів літописів³.

Особливо високу оцінку українським літописам як пам'яткам української історіографії та літератури, в яких висвітлюється історична постать Б. Хмельницького, дав І. Франко: «Власне в козацьких літописах Самовидця, Граб'янки, Величка і їх наступників та компіляторів таких як Боболінський, Лукомський, Рігельман і т. п. було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельницину, що в значній частині заслонила перед нами правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу і аж у XIX віці ми побачили його значіне для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»⁴.

Далі І. Франко ставить таке завдання перед дослідниками цих історіографічних пам'яток: «Історична критика буде і повинна щораз новими дослідками розвівати ті легенди, редукувати до властивих розмірів і гігантські розміри самого руху і героїчність його героїв, для народної фантазії довго ще Хмельницький і його палядини (вожді.— Я. Д.) лишаться героями великої української трагедії. Отся грандіозна конструкція Хмельницини,

¹ Літопис Величка, т. II. К., 1851, стор. 381; т. IV. К., 1864, стор. 152.

² Літопис Величка, т. IV, стор. 154, 180; Літопис Граб'янки. К., 1854, стор. 33.

³ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I. К., 1883, стор. 410—411.

⁴ Іван Франко. Історія української літератури. Перша редакція (1907). Рукописна копія, зошит № 3, стор. 375. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

конструкція більше літературна ніж історична, була на мою думку головною заслугою козацьких літописів. З чисто історичного боку вони мало чим вибігають понад досить механічні зводи фактів із ріжних, більш або менше чистих жерел, польських поем та мемуарів або устних козацьких традицій»¹.

Велику увагу українській історіографії другої половини XVII і XVIII ст., пов'язаної з іменем Б. Хмельницького, приділили у своїх працях такі буржуазні історики, як М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський. Критичний розгляд її дають також радянські дослідники І. Крип'якевич, М. Петровський, Ф. Шевченко та ін. Отже, питання про відображення історичної діяльності Б. Хмельницького в пам'ятках української історіографії вже тією чи іншою мірою зачіпалося різними авторами. З огляду на це в даній статті зроблена спроба аналізу лише кількох ще недостатньо досліджених в історіографічному аспекті питань, пов'язаних з діяльністю Богдана Хмельницького в 1636—1648 рр.

1. Легенда про Хмельницького і Конєцпольського

Більшість українських літописів кінця XVII і XVIII ст. подають історичну легенду про Хмельницького і Конєцпольського (Потоцького), події якої нібито мали місце десь близько 1639 р. у фортеці Кодаку (Бродах), вважаючи її однією з перших важливих причин, які, мовляв, спонукали Хмельницького на збройний виступ проти польської шляхти. Про цю легендарну подію повідомляють як українські, так і польські літописці та історики. В їх творах розповідається, що на запитання чванькуватого, запеклого ворога козацтва коронного гетьмана Конєцпольського про міцність і недоступність Кодацької фортеці Хмельницький немовби відповів латинським прислів'ям: «Те, що збудоване рукою, можна рукою й зруйнувати».

Легенда про огляд Кодака Конєцпольським у присутності Хмельницького була пізніше дуже популярною в літописній традиції і дійшла до нас у кількох варіантах. Цікаво трактує кінцівку цієї легенди один із найдавніших українських літописів «Руський достовірний літопис». У ньому говориться, що за таку сміливу відповідь на Б. Хмельницького хоч і впала деяка підозра, проте Станіслав Конєцпольський не збирався завдавати йому якогось зла, бо Хмельницький прославив себе у битвах проти турків під Хотином та на Чорному морі, за що користувався великою повагою як з боку самого короля Зигмунта, так і всього польського сейму².

Легенда про Кодак є в літописі Граб'янки³. Характерно, що

¹ Іван Франко. Історія української літератури. Перша редакція (1907). Рукописна копія, зошит № 3, стор. 377.

² Літопис Величка, т. IV, стор. 300.

³ Літопис Граб'янки, стор. 31.

ньому робиться наголос на те, що Б. Хмельницький відповів конецьпольському латинською мовою і що він брав активну участь у всіх останніх війнах проти шляхетської Польщі. Грабянка підкреслює також гострий розум, хитрість і передбачливість Хмельницького, його ненависть до польської шляхти. Якщо брати до уваги й те, що Б. Хмельницький відповідає Конецпольському латинським прислів'ям: «*tuip factu, manus destruit*», то можна твердити, що творцем цієї легенди була освічена людина.

У літописі Самовидця, який найближче стоїть до подій визвольної війни, цього оповідання немає.

Найширше ця легенда змальована у літопису Величка, де вона набула форми великого історичного оповідання¹. Оскільки не згадує про це оповідання і Твардовський у «*Wojnie domowej*», Величко щиро признається, що він почув його з уст якогось шляхтича, і це ще раз підтверджує думку, що ця легенда мала усні варіанти й була поширена на Україні і в Польщі. Величкови можна повірити, що один із таких варіантів цієї легенди він чув у Галичині, перебуваючи тут на початку XVIII ст. Не міг же Величко сплутати Кодак з Бродами, а Конецпольського з Потоцьким, та й самі події, які він так художньо змалював, відсунути на десятиріччя назад.

Всупереч літописній традиції, Величко переносить події з Кодацької фортеці до Бродівської. З самого початку він виявляє великий інтерес до її історії, але йому так і не вдається остаточно розкрити її, оскільки тогочасна історіографія не давала на це жодної відповіді². Необережний відгук Б. Хмельницького про Бродівський замок образив Потоцького і той став загрожувати Хмельницькому смертю. Останній врятувався втечею на Січ, де здобув собі велику повагу і славу у війні проти турків. Далі Величко змальовує Хмельницького як визначного керівника національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр.

Симпатії Величка весь час на боці Хмельницького. Він показує Хмельницького дотепною, освіченою людиною, що користувалась повагою у гетьмана Потоцького. Та досить йому було необережно висловитись, як Потоцький став загрожувати Хмельницькому смертю. Попереджений про небезпеку, Хмельницький тікає. Дізнавшись про це, Потоцький розлютився ще більше. Погоня виявилася марною. Літературна цінність легенди збіль-

¹ Літопис Величка, т. I. К., 1848, стор. 11—15.

² «В 1580 р. белзький воевода Станіслав Жолкевський купив у родини Каменецких між іншими селами до сьогодні як село зване Броди (нині з придатком Старі) і вибудував посеред багнових на просторі між шойно названим селом і другим Лагодовим на т. зв. Острові (нинішнім Островчику) окружене ставом Копен замок...»

Конецпольський заслужився для міста як ні один з його попередників і наслідників: побудував твердиню (в 30-х роках тут же.—Я. Д.) місто окружив валом, муром та частоколом...» Іван Созанський. «З минувшини Бродів» (Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. V. Львів, 1910, стор. 6).

шується завдяки майстерно побудованому діалогові між Хмельницьким і Потоцьким, який посилює драматизм викладу й водночас служить зав'язкою оповідання.

З точки зору історичної правдоподібності кінець оповідання — плутаний переказ біографії Хмельницького, написаний за Твардовським. Так, наприклад, Суботівський хутір одержав батько Б. Хмельницького — Михайло, а не його син, як твердив Величко. До Б. Хмельницького хутір перейшов після того, як він на початку 20-х років XVII ст. повернувся із турецької неволі¹.

Таким чином, події, змальовані в оповіданні, Величко переносить на ранню молодість Хмельницького, хоч військова слава до нього прийшла значно пізніше. Літописець виразно підкреслює своє прихильне ставлення до особи гетьмана, що є не що інше як продукт народної думки про Хмельницького. Для автора літопису справжні історичні факти і легенди мають однакову вартість, аби тільки їм було властиве найяскравіше зображення позитивних рис діяльності Хмельницького.

Першим виявив сумнів щодо правдивості цієї розповіді Величка М. Максимович. Про це він пише у 'третьому своєму листі до М. Костомарова, який некритично використовував відомості з літопису Величка для своєї монографії «Богдан Хмельницький»². З цього приводу М. Максимович писав: «Этой повести совсем не следовало бы принимать в историческое повествование о Хмельницком. Рассказ о Кодацком событии составляет главную завязку этой повести, передан в ней с таким лганьем, что остальная половина ее становится подозрительною»³.

Далі М. Максимович заперечує правдивість оповідання про втечу Б. Хмельницького з-під Бродів і водночас указує на його можливі літературні джерела. Одним з головних джерел цього оповідання слід вважати наказ Миколи Потоцького, даний наприкінці 1647 р. переяславському полковникові Кречовському, негайно схопити і вбити Хмельницького. Але Кречовський, близький товариш Хмельницького, повідомив його про смертельну загрозу. Останній змушений був тікати на Запоріжжя.

Дуже уважно досліджував цю історичну легенду І. Франко. Він переклав її сучасною українською мовою і опублікував у «Студіях над українськими народними піснями» разом з критичними зауваженнями. І. Франко також прямо називав цю легенду «белетристичною переріркою історичної анекдоти про обзори-ни Кудака», а джерелом її вважав «Руський достовірний літопис», який дійшов до Величка в усній формі⁴. В іншому місці, аналізуючи виписки Стефана Лукомського із щойно згаданого

¹ П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 80.

² Н. Костомаров. Богдан Хмельницький, т. I. СПб., 1859, стор. 43.

³ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I, стор. 450—451.

⁴ Іван Франко. Студії над українськими народними піснями.— ЗНТШ, 1911, кн. I, т. 61, стор. 272.

літопису, І. Франко писав з цього приводу: «Пригоди з Конецпольським на Кодаці треба віднести або до творів фантазії автора або до досить забавних непорозумінь»¹. Погляди І. Франка про легенду, на нашу думку, не викликають жодних заперечень, хіба що потребують дальших переконливих аргументів.

М. Грушевський вважає це оповідання «пізнішим рефлексом», підкреслюючи, що до 1648 р. воно не могло бути створене, бо для цього «Хмельницький правдоподібно давав дуже мало приводу»².

На наш погляд, зрозуміти зміст легенди про Хмельницького і Потоцького (Конецпольського), зокрема з'ясувати її можливі джерела та шлях, якими вона могла потрапити до Бродів, допомагає розповідь чигиринського сучасника — єврея Натана Ганновера, який свідчив, що Конецпольський кинув Хмельницького до чигиринської в'язниці і, «відправляючись з своєю дружиною у свою метрополію Броди, що в Малій Польщі, наказав чигиринському тисяцькому відрубати голову Хмелью і прислати її до себе»³. Отже, за свідченням Ганновера, сам Конецпольський або його наближені, могли перенести матеріал для цієї легенди з Дніпра до Бродів. Характерно, що Ганновер не знає ні кодацького, ні бродівського варіантів переказу про оглядини фортеці і присутність там Хмельницького, оскільки напевно такого переказу ще не було створено.

Таким чином, легенда про Хмельницького і Потоцького (Конецпольського) виникла, напевно, після смерті батька Конецпольського. Помираючи, С. Конецпольський нібито заповів синові: «Тобі, ймовірно, відомий Хмель і його поведінка; через те постарайся найти який-небудь привід, щоб погубити його»⁴ (С. Конецпольський помер 1646 р. — Я. Д.).

Оцим-то приводом, можливо, для літописців згодом стали відвідини Конецпольським Кодацької фортеці, а для Величка — візит Потоцького у Бродівську фортецю. Величко міг замінити прізвище Конецпольський на Потоцький ще й тому, що останній віддав наказ про арешт Хмельницького. А це ще більше може підтвердити думку про легендарність цього оповідання і ще тісніше пов'язати його з подіями 1647 р., а не 1639 р.

Не виключена можливість, що легенда про втечу Хмельницького з-під Бродів на Запоріжжя, яку так докладно описує Величко у своєму літопису, якимось чином пов'язана з Михайлом Хмельницьким, котрий справді жив у Галичині й був покараний

¹ Іван Франко. Студії над українськими народними піснями. — ЗНТШ, 1911, кн. 1, т. 61, стор. 272.

² М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. II. К., 1916, стор. 475.

³ Богдан Хмельницький. Рассказ єврея—очевидца о событиях в Малороссии за 1648—1652 гг. Одесса, 1878, стор. 14.

⁴ Там же, стор. 12.

звигнанням (банацією) ¹. Про це свідчать Гнондський і Віміна: Михайло Хмельницький, «вчинивши якийсь злочин, засуджений із-за цього за законами королівства на кару «інфамії» (знеславлення) і будучи поза законом подався між козаків» ².

Можливо, що згодом народ цю втечу Михайла Хмельницького приписав його синові Богдану. Очевидно, всі варіації даного оповідання про Хмельницького найімовірніше можна вважати відгомонам різних історичних подій, які з часом втратили свою конкретність і набули елементів легендарності.

Історична легенда про Хмельницького і Потоцького (Конецпольського) служить яскравою ілюстрацією того, яких найрізноманітніших змін та літературних трансформацій може набирати один і той же історичний чи вигаданий факт про Хмельницького, як він може переростати в історичне оповідання, легенду тощо, даючи при цьому народне розуміння його історичної постаті.

2 Оповідання про Хмельницького і Чаплинського

Не менш загадковим в українській історіографії кінця XVII і XVIII ст. є романтичне оповідання про Хмельницького та Чаплинського.

Відомо, що реєстрові козаки, старшина, українські селяни й міщани раз у раз зазнавали утисків та знущань з боку свавільної польської шляхти, котра силоміць одбирала в них маєтки, землі, насаджувала скрізь кабалу. Про це свідчать численні скарги українського населення на ім'я короля й сейму.

Тяжкого переслідування зазнав і Б. Хмельницький. Великий польський магнат Станіслав Конецпольський та його син Олександр, яким належала також уся Чигиринщина, заявили про свої претензії на хутір Хмельницького — Суботів, оскільки останній, мовляв, не мав на нього офіційних королівських документів.

Виконавцем підступних планів Конецпольського був чигиринський підстароста Чаплинський. Хмельницький марно шукав захисту в офіційній владі. Незважаючи на те, що король подарував батькові на довічне користування Суботів, Чаплинський зробив на хутір наїзд і пограбував його 1647 р. Іншого виходу, як податися на Запоріжжя і розпочати підготовку до визвольної війни, у Хмельницького не було ³.

Ці події в українській історіографії кінця XVII і XVIII ст.

¹ S. Grodanski. Historia belli cosacco-polonici (далі С. Грондський), стор. 40.

² Н. Молчановский. Донесение венецианца Альберто Вимина о казаках и Б. Хмельницком. — «Киевская старина», кн. 1, 1900, стор. 73.

³ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 60—101; Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, стор. 15—57; Документи Богдана Хмельницького, (1648—1657). К., 1961, листи № 1, 49, 50, 67 та ін.

думачаться по-різному. Дуже коротко і досить плутано їх описує Самовидець. Спочатку він згадує про королівський привілей на виготовлення човнів, який одержав і тримав у таємниці переславський козак Ілляш¹. У цей час Чаплинський пограбував у Хмельницького хутір Суботів. І тут Самовидець без ніякої логіки пов'язує пограбування маєтку в Хмельницького із викраденням ним у Ілляша королівських привілеїв на виготовлення човнів. Словом, Самовидець не знає, про які привілеї тут іде мова — про надання козацьких вольностей чи про підтвердження королем прав Хмельницькому на володіння хутором. Тому він і поєднує ці два різні документи. До того ж йому невідоме ім'я Барабаш.

На відміну від інших літописів та історичних джерел у Граб'янки сказано, що чигиринський староста Іван Данилович велів відібрати у Б. Хмельницького той маєток, який колись одержав від короля його батько М. Хмельницький. А тим часом в іншому місці твору Граб'янка твердить, що навесні 1648 р. Б. Хмельницький скаржився на Конєцпольського, а не на Даниловича². Безперечно, і Самовидець, і Граб'янка помилялися, вважаючи, що після того, як Суботів був пограбований Чаплинським, тут відбулися події між Хмельницьким і Барабашем (у Самовидця — Ілляшем). Характерним для цього оповідання є те, що скривджений Хмельницький відповідає своєму напасникові словами, які нібито виражають суть королівських привілеїв: «Ляхи нас козаков озобляють, еще козацкая не умерла мати!» Саме за ці слова Чаплинський нібито і звелів ув'язнити Хмельницького та відшмагати його сина Тимоша. Ідучи за Твардовським, рятівником Хмельницького Граб'янка вважає дружину Чаплинського. Він підкреслює твердість і рішучість Хмельницького, який, усвідомивши марність будь-яких скарг на ім'я польського уряду, не боїться Чаплинського й не кається, а повторює ті ж самі слова: «Жив Бог и козацкая ж не умерла мати! Не все еще Чаплинскій у мене побрал, когда шаблю в руках маю»³.

Оповідання про Хмельницького й Чаплинського у літописі Величка має значно більше художніх деталей, ніж у Самовидця і Граб'янки⁴. Для цього Величко використав, головним чином, «*Wojni domowu*» Твардовського⁵. Характерною його рисою є трагічна кінцівка. Величко підбирає такі факти — історичні й неісторичні, — які б допомогли йому якнайвипукліше і якнайскравіше змалювати образ Б. Хмельницького. Для здійснення цього головного задуму він використовує свій талант художника. Оповідання викладене не суцільно, а розкидане окремими абзацами

¹ Літопис Самовидця. К., 1876, стор. 6.

² Літопис Граб'янки, стор. 39.

³ Там же, стор. 34.

⁴ Літопис Величка, т. I, стор. 27—28, 34—40, 41—42, 63—64.

⁵ Літопис Величка, т. IV, стор. 6—7, 307—308.

по багатьох сторінках літопису. Ще на початку свого твору Величко коротко, але досить плутано, йдучи за Твардовським та іншими неясними джерелами, розповідає про Хмельницького та причини його виступу на боротьбу проти польсько-шляхетського засилля. Одну з причин він вважає в насильницькому захопленні Чаплинським хутора Суботова, який належав Хмельницькому. Проте Величко помилково твердить, нібито сам Хмельницький одержав привілеї на хутір за свої особисті заслуги перед Польщею. В кінці оповідання Величко описує, як Тиміш після смерті батька повісив мачуху Чаплинську на воротах, а також повідомляє про помсту Хмельницького над Чаплинським. Проте й тут Величко грішить проти правди, бо Тиміш Хмельницький був убитий за кілька років до смерті батька. Вигадано є й картина страти Хмельницьким свого особистого ворога — Чаплинського. Величко так захопився ідеєю відплати кривдникові, що вирішив докладно описати, як козаки схопили і стратили Чаплинського. Одразу після перемоги під Жовтими Водами Хмельницький послав 50 козаків до Чигирина для того, щоб вони схопили його ворога Чаплинського. Гумористично малює Величко сцену самого схоплення козаками Чаплинського, який, сито повечерявши і роздягнувшись, безпечно ліг спати. Козаки зтягли Чаплинського з постелі в одній сорочці. Хмельницький наказав відтяти йому голову. Така кінцівка оповідання вмотивована ідеєю справедливої відплати Чаплинському за заподіяні ним кривди.

М. Максимович, який надзвичайно захоплювався яскравою формою викладу цього оповідання, писав: «Какой живой рассказ о том, как Чаплинский взят был козаками из Чигирина, перевезен к Хмельницкому на Желтую Воду, и там обезглавлен в расстоянии несколько верств от обозу польского... И все это выдумка»¹. Так само оцінюють достовірність цього оповідання ряд інших дослідників².

До речі, і сам Величко сумнівався в тому, чи справді мав місце такий факт: «если то есть правда»³, але це не завадило йому створити глибоко художнє оповідання.

В літописі Самовидця дещо інакше описано ці події. Хмельницький одружився з Мотроною Чаплинською, чоловік якої був ще живий⁴. Історики підтверджують це. Перша дружина Хмельницького Ганна Сомківна померла 1647 р., саме тоді, коли Хмельницький зазнав шляхетських наскоків. У 1648 р. Хмельницький

¹ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I, стор. 462.

² Іван Франко. Студії над українськими народними піснями, стор. 243; Г. Карпов. Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого. М., 1873, стор. 247; М. Петровський. Псевдо-діяріуш С. Зірки. — ЗІФВ, кн. XVII. К., 1928.

³ Літопис Величка, т. I, стор. 14.

⁴ Літопис Самовидця, стор. 16.

Здружився вдруге (з дозволу патріарха Паїсія) з Мотроною, дружиною Чаплинського. Шляхтянка за походженням, Мотрона підтримувала зв'язки з польськими панами і готувала зраду Хмельницького. В 1651 р. Тиміш наказав за це покарати її на смерть. В іншому місці літопису Величка вказується, що Чаплинський пограбував хутір Хмельницького всупереч волі короля і відібрав у нього королівські привілеї. Хмельницький просидів чотири дні у в'язниці серед злодіїв тільки тому, що вимагав від Чаплинського повернення королівських привілеїв. Величко раз по раз наголошує на тому, що Хмельницького випустили після чотириденного ув'язнення на прохання дружини Чаплинського. Проте Чаплинський, задовольнивши прохання своєї дружини, задумав фізично розправитись з Хмельницьким, але того вчасно попередив переяславський полковник Кречовський, і він врятувався.

Щільно примикають до оповідання про Хмельницького і Чаплинського чотири листи, які нібито написав Б. Хмельницький із Січі високопоставленим особам. Величко тут йде за Твардовським, який у своїй «Wojnie domowej» наводить стислий зміст цих листів. У літописі Граб'янки також згадується, що Хмельницький написав із Запоріжжя кілька листів до коронного гетьмана, у яких скаржився на Чаплинського. Але автентичними ці листи до нас не дійшли. Ті, які наводить у своєму літописі Величко — своєрідний літературний прийом. Про це свідчить їх зміст і стиль. Листи написані у формі скарг про особисті кривди, а також утиски і знущання, яких тердить український народ від польської шляхти. Але, зважаючи на адресатів, Хмельницький не міг з усією відвертістю й різкістю писати про те, що в нього боліло. Це був тільки дипломатичний маневр Хмельницького з метою підготувати повстання.

Навколо питання автентичності цих листів, як і багатьох документів взагалі, вміщених у літописі Величка, вчені проводили тривалі дискусії¹.

Та не може бути найменшого сумніву в тому, що перші чотири листи, які нібито написав Хмельницький, літературно оброблені самим Величком. Вони лише художньо деталізують стосунки між Хмельницьким і Чаплинським, насичені гострими сатиричними елементами, спрямованими проти особистого ворога Хмельницького — чигиринського підстарости. З літературної точки зору Чаплинський — цілком негативний тип, тому Величко не шкодує темних фарб для його зображення. Своє ставлення до Чаплинського Величко висловив в описі його страти, але й тут він з великим художнім смаком підбирає гострі дошкульні сло-

¹ Д. Багалій. Нарис історії української історіографії, т. II, К., 1925; П. Г. Клепацький. Літопис Самійла Величка, ІНО. Полтава, 1926; М. Петровський. Псевдо-діяріуш С. Зірки.— ЗІФВ, кн. XVII та ін.

ва, які дають повне уявлення про Чаплинського: «п'яниця», «ошуст», «здириця», «лгар», «злодюга», «ледащиця» і т. ін.

В. Іконников так писав з цього приводу:

«Документи представляють повторення тексту летописи. Жалоба Хмельницького по поводу обид Чаплинского написана скромно, но и довольно искусно, с брабью»¹.

У третьому листі, наприклад, коротко переказано майже весь попередній виклад літопису.

Цікаво, що в листі Хмельницького до гетьмана Потоцького є багато моментів, що роблять його схожим на лист запорожців до турецького султана, зокрема нагромадження гострих сатиричних означень. Величко називає Чаплинського «бенкартом Литовским», «опіяком Полским», «злодієм і здирицею украинским» і т. д.

Н. Ганновер у своїх спогадах зовсім не згадує про Чаплинського та його дружину. Кривдником Хмельницького він вважає О. Конецпольського, який сам відібрав у Хмельницького Суботів. Хмельницький спочатку послав листа кримським татарам, у якому розповів про намір Конецпольського напасти на Крим. Дізнавшись про це, Конецпольський кинув Хмельницького до тюрми. Під час другого арешту йому загрозувала смерть. Цілком можливо, що друге ув'язнення Хмельницького і було приводом для романтичної історії, пов'язаної з Чаплинською. Польський історик В. Коховський теж нічого не пише про участь Чаплинського в захопленні Суботова, проте Барабаша змальовує як великого прихильника Польщі. Однак в іншому місці цілком випадково згадує про пригоду, яка нібито трапилася під час проходу на татар. Чаплинський вирвав з рук Хмельницького хоругви і поранив його шаблею.

І. Франко вважає це оповідання Коховського «недоладним відгуком анонімного реєстру козацьких кривд, поданого буцімто Хмельницьким королеві Володиславові»².

Матеріали актів XVII ст., що їх авторами були сучасники Хмельницького, переважно росіяни, і які перебували тоді на Україні і в Польщі, теж не вказують на романтичну історію між Хмельницьким і Чаплинським, а також не засвідчують оповідання про Хмельницького і Барабаша.

Дослідник цього питання М. Грушевський зазначав: «Правдоподібно аж трагічний кінець сеї другої Богданової жінки (1651 р.— Я. Д.) звернув увагу на неї і так зложилася пізніша історія про неї, як причину всеї біди — як про «степову Гелену» з-за якої пішла «козацько-польська війна»³.

¹ В. С. Іконников. Опыт русекой историографии, т. II, кн. II. К., 1908, стор. 1594.

² Іван Франко. Студії над українськими народними піснями, стор. 308.

³ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, стор. 476.

Хоч Величко, як і інші літописці, історики, приводом до національно-визвольної війни вбачає пограбування Чаплинським Суботова, проте було б помилково вважати, що він зовсім не знав справжніх причин соціального і національного характеру. І Самовидець, і Граб'янка на перших же сторінках своїх літописів перераховують ті кривди і муки, що їх зазнав від польської шляхти український народ. Хоч вони висувають на перший план причини релігійного характеру, проте чималу увагу приділяють і соціальним причинам. Величко ж, змальовуючи конфлікт між Хмельницьким і Чаплинським, підкреслює, що Хмельницький свої особисті кривди з'єднав з настроєм народу і очолив його визвольну боротьбу проти панів.

3. Оповідання про Хмельницького і Барабаша

Цікавим оповіданням про початок національно-визвольної війни, написаним на матеріалі нібито особистого життя гетьмана, яке так широко засвідчує українська історіографія кінця XVII і XVIII ст., є історичне оповідання про Хмельницького і Барабаша.

Вперше факти, що лягли в основу цього оповідання, засвідчені з уст козака-бранця в 1649 р. Потім воно було занесене до українських літописів, польських історичних джерел, поширювалось в усній народній творчості про Хмельницького.

За твердженням І. Франка, «се зовсім недоглядна анекдота подана уперве Коховським, відси переповіdana Величком, і з якого правдоподібно переробив її автор думи»¹.

Польський історик С. Грондський, докладно розповідаючи про історію між Хмельницьким і Чаплинським, жодним словом не згадує про відібрання Хмельницьким королівських листів у Барабаша. В. Коховський, навпаки, нічого не знає про версію особистих суперечок між Хмельницьким і Чаплинським, зате з Барабаша робить палкого прихильника Польщі. Оскільки у Коховського Хмельницький наділений всіма атрибутами гетьманської влади, то викрадення Хмельницьким у Барабаша королівських листів було зайвим. У нього Барабаш гине після того, як був підпоєний Хмельницьким. Підпоювання противника, з метою його вбити, було дуже поширене в тогочасній практиці, тому не дивно, що про це так багато говориться і в писемній літературі, і в усній творчості про цей період.

Оповідання про відібрання Хмельницьким листів є і в літописі Самовидця, але його автор вдається до так званого історич-

¹ Іван Франко. Історія української літератури. Перша редакція. (1907). Дослідження цього питання див. також Іван Франко. Студії над українськими народними піснями.

ного дублювання. Він розповідає про те, що Іван Ілляш — багатий переяславський козак і Богдан Хмельницький, користуючись авторитетом у короля Владислава IV, під час свого перебування у Варшаві випросили в нього привілеї на виготовлення човнів і держали їх у таємниці в Переяславі¹.

Джерелом цієї легенди, очевидно, були історичні події 1946 р., коли Владислав IV готував план війни проти турків, про що знав Хмельницький і козацька старшина. У квітні 1646 р. він прийняв послів із Запорізької Січі й звелів готуватися до походу на турків і видав гроші на човни². Певно, саме ці відомості про привілеї на виготовлення човнів і мав на увазі автор літопису.

Самовидець розповідає про два види привілеїв — спочатку про королівський дозвіл на виготовлення човнів, а потім про привілеї, які (за Граб'янкою і Величком) переховувалися у Черкасах у Барабаша. Як твердить Самовидець, здобувши привілеї, Хмельницький оголосив їх козакам. Однак привілеї на вольності реєстрового козацтва (Хмельницький і Барабаш були реєстровиками), як свідчать дослідники українських літописів, ніякої юридичної сили на Запорізькій Січі не мали. І. Франко пише з цього приводу, що «ніякі королівські папери ані привілеї не грали ролі в вибуху повстання Хмельницького і се не була устна людова, лише книжна традиція в думі механічно і недоладно зв'язана з вибухом повстання»³.

Граб'янка вміщує у своєму літописі оповідання про відібрання Хмельницьким у Барабаша королівських привілеїв на козацькі вольності такого змісту: «аще есте козаки воини храбріе, меч і силу имати и что вам по себѣ стати возбраняет»⁴. Цей лист Барабаш заховав у Черкасах (а не у Переяславі, як пише Самовидець) і нікому не показував.

Запросивши Барабаша за кума, Хмельницький підняв його, забрав шапку, пояс та перстень. Посланець швидко помчав до Черкас і, обдуривши Барабашиху, здобув королівські привілеї. Отже, Граб'янка влітує в цю історію дружину Барабаша. Привілеї Хмельницький оголосив, за Граб'янкою, не на Січі, як твердить Самовидець, а ще в Суботіві.

У монографії І. Крип'якевича про Богдана Хмельницького наведено ще один варіант оповідання про відібрання Хмельницьким королівських привілеїв, записаного польським мемуаристом Хронцем:

¹ Літопис Самовидця, стор. 5—6.

² І. К. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 107.

³ Іван Франко. Історія української літератури. Перша редакція (1907), стор. 349.

⁴ Літопис Граб'янки, стор. 39. До речі, ця фраза, як слова самого короля, наводиться дослівно, майже в усіх українських козацьких літописах, кінчаючи «Історией Русов».

«Привілей від короля на море був у скрині Барабаша, а той Барабаш суперечив і не радив квапитися до реbelie. Упоїли Барабаша в одній пасіці, виїняли хустину з кишені послали до жінки: «Дай до ради ці привілеї». Жінка повірила хустині, видала привілеї, а вони знову поклали хустину до кишені Барабашеві. Хмельницький взяв привілеї до себе. Барабаш і додому повернувшись нічого не знає про це, про ці привілеї,— і вони незабаром пішли в забуття»¹.

Факт відібрання Хмельницьким листів у Барабаша оспівано також й у відомій народній думі, яку глибоко і всебічно досліджував І. Франко². Матеріал про Хмельницького і Барабаша аналогічно викладається в «Історії русів» та інших джерелах.

Хмельницький використав ці привілеї як доказ того, що король вів переговори з запорожцями і тим визнав їхнє право на самостійні виступи. І. Крип'якевич вважає, що Хмельницький з метою підготовки повстання здобув листи Владислава IV, в яких король із козацькою старшиною домовились про війну з Туреччиною.

Події, пов'язані з королівськими привілеями, Величко переносить до Чигирина. Він нічого не знає про переяславського козака Ілляша та його королівські привілеї. Оповіданню про Хмельницького і Барабаша, яке відоме в інших літописах, Величко надає сюжетної завершеності.

Улюблений художній засіб Величка, який повинен переконати читача у правдоподібності змальовуваного, це вигадати час і місце події. Так, в оповіданні про Хмельницького і Барабаша Величко зазначає, що Хмельницький запросив Барабаша на святковий обід 6 грудня (у Хронща ця подія відбувається на пасіці, у Граб'янки та в «Історії русів» — на хрестинах). Щоб розширити розповідь, Величко вводить нових дійових осіб. На цей обід Хмельницький запросив не лише Барабаша, а й усю старшину, а також бідних калік. Напившись, старшина швидко розійшлась додому, а у Хмельницького зостався лише сп'янілий Барабаш, який швидко заснув. Тим часом Хмельницький встиг здобути у Черкасах привілеї, повернувся назад і з своєю челяддю серед ночі вийшов до Суботова. На світанку він уже вирушив на Січ. Барабаш прокинувся, коли вже зійшло сонце і наздогнати Хмельницького було вже неможливо. Барабашеві не залишилось нічого іншого, як тремтіти за свою шкуру, бо Хмельницький «яко чоловік розумний и во всяких дійствіях цікавий, может що нове ему Барабашеві несмачное затіяти і привести в дійствіє»³.

Якщо Самовидець і Граб'янка пишуть тільки про те, що польський король, дізнавшись про втечу Хмельницького, наказав вій-

¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 115—116.

² Іван Франко. Студії над українськими народними піснями (розділ Хмельницький, Чаплинський і Барабаш).

³ Літопис Величка, т. 1, стор. 30.

ськові не пускати селян на Січ, то Величко малює картину паніки і страху польської шляхти, яка охопила її ще задовго до початку повстання. Далі Величко відверто виявляє свої симпатії до Хмельницького і виправдує його дії, гостро засуджуючи польсько-шляхетський гніт на Україні, а також перераховує ті причини, що спонукали український народ до збройної боротьби і змальовує перші кроки визвольної війни.

Справді, на початку національно-визвольної війни у реєстровому козацькому війську Барабаша, яке йшло Дніпром проти Хмельницького, вибухнуло повстання, під час якого зрадника Барабаша і його однопумців було вбито, за свідченням Величка, «нуртам Дніпровим отдано», а реєстрові козаки на чолі з Кречовським приєдналися до запорозького війська Б. Хмельницького. І Крип'якевич стверджує, що реєстрові козаки повстали проти Барабаша під проводом Филона Джалалія. У Кам'яному Затоні вони скарали Барабаша, Ілляша Караїмовича та інших зрадників, а самі у квітні 1648 р. приєднались до війська Б. Хмельницького¹.

Оповідання про Хмельницького і Барабаша дещо доповнює перший лист Б. Хмельницького з Січі, адресований своєму ворогові в Черкаси. Загальний тон листа іронічний, гумористичний. У ньому засуджується Барабаш як егоїст і зрадник інтересів українського народу, що дієв у спілці з польською шляхтою. За це йому Хмельницький нібито пророкував: «не над людьми, але над овечками або свинями полковниковати»². З цього листа перед нами постає особа гетьмана, якій властиве почуття гумору, іронії.

Як доводять дослідники літопису Величка, щойно згадані листи, які нібито писав Хмельницький із Січі, своїм ідейним змістом не суперечать автентичним листам гетьмана, проте стиль їхнього викладу і фактичні помилки свідчать, що вони є власним витвором Величка або його літературною обробкою.

Отже, оповідання про Хмельницького і Барабаша, яке так поширене в українській історіографії кінця XVII і XVIII ст., слід вважати літературною конструкцією, створеною уявою пізніших істориків і літописців, або ж є, як у думі, витвором народної фантазії. В його основу, очевидно, лягли події 1646 р., коли польський король Владислав IV надав у Варшаві представникам української козацької старшини (серед якої були Б. Хмельницький, Іван Барабаш та Ілляш) привілей, готуючись до війни з Туреччиною, або ж і ті привілеї короля, якими він затвердив за Хмельницькими хутір Суботів.

Щодо літературної обробки це оповідання правдиво відтворює дух часу, даючи історично вірну оцінку гетьманові Хмельницькому і прислужнику польської шляхти — Барабашеві.

¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 125.

² Літопис Величка, т. I, стор. 33.

4. До питання про автентичність тексту «Білоцерківського універсалу» Богдана Хмельницького

До числа сумнівних документів, які зустрічаємо у літописі С. Величка, деякі вчені зараховують, насамперед, так званий «Білоцерківський універсал» Б. Хмельницького.

Навколо питання про автентичність цього «документу» тривалий час велися гострі наукові дискусії. Не сумнівався в його історичності М. Максимович, який неодноразово на нього посилався¹. Г. Карпов, навпаки, заперечував автентичність «Білоцерківського універсалу», який вказав, що вислів «обоих сторон Днипра» став вживатись значно пізніше і що «Зиновієм» Хмельницький не підписувався². Г. Карпова здивувало також і те, що цей універсал надруковано в «Актах, относящихся к истории Юго-Западной России» (т. 5, № 23) як цінне історичне джерело. А редактором згаданого видання, як відомо, був М. Костомаров³, який визнавав і відстоював автентичність «Білоцерківського універсалу». На цій же позиції стояв і В. Антонович⁴.

В. Иконников сумнівався в історичності цього універсалу, посилаючись на аргументи Г. Карпова, а також підкреслював і те, що згадки про універсал не зафіксовані ні в російських, ні в польських джерелах. Він наголошував на риторичності стилю універсалу як наслідок знайомства автора з польською книжною літературою⁴.

І. Франко також ставив під сумнів автентичність цього універсалу. Йому він присвячує один із розділів «Студії над українськими піснями» — «Стоянка під Білою Церквою». Зокрема, І. Франко зазначає: «У своїй монографії про Хмельницького Костомарів згадує на стор. 304, що Хмельницький з-під Білої Церкви розіслав також універсал до українського народу, якого текст одначе не дійшов до нас, а той, що опублікований у літописі Величка т. I, стор. 80—89, є очевидний фальсифікат, або попсований оригінал»⁵.

Скептично до цього твору поставився і М. Грушевський, назвавши його «безсумнівним фальсифікатом»⁶.

С. Томашівський, щоб заперечити «Білоцерківський універ-

¹ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I. К., 1876, стор. 437—469.

² Г. Карпов. Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого, М., 1873, стор. 240—258.

³ В. Антонович. Источники для истории Юго-Западной России, стор. 20—21.

⁴ В. Иконников. Опыт русской историографии, т. II, кн. 2, стор. 1582—1597.

⁵ І. Франко. Студії над українськими народними піснями, стор. 390.

⁶ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, стор. 512.

сала», поміщений у літописі Величка, зробив спробу реставрувати перший універсал Хмельницького із записів авторитетного львівського міщанина Кушевича¹, але зміст його вийшов досить сухим, непослідовним.

Захищав літопис Величка від нападів критиків Д. Багалій у праці «Нарис української історіографії»².

Особливо наполегливо відстоював Величка від закидів у фальсифікації П. Клепацький³. Він намагався довести, що документація, вміщена в літописі, взята Величком із щоденника секретаря Б. Хмельницького С. Зірки, який був знайомий, мовляв, з польським риторичним письменством. Щодо закидів Томашівського та інших істориків П. Клепацький твердить, ніби з-під Білої Церкви Хмельницький випустив не один універсал, через що якась з його пізніших редакцій і заховалась у архівах Кушевича. Докази Г. Карпова та інших він вважав за формальні, тобто вказані помилки були пізнішими вставками.

М. Петровський заперечував докази Клепацького і Багалія про історичність С. Зірки і твердив, що Величко сам вигадав щоденник С. Зірки⁴. Про полеміку навколо «Білоцерківського універсалу» М. Петровський висловився досить обережно: «Питання про автентичність Білоцерківського універсалу в історіографії дуже спірне — одні дослідники визнають його за автентичний, а інші вважають його за фальсифікат»⁵.

Всі документи першого тома літопису Величка М. Петровський взагалі вважав за фальсифікат, за витвір самого літописця, які потрібні були йому тільки для того, щоб оживити літопис і одночасно заховати за документами власні погляди⁶.

І. Крип'якевич вважає, що текст «Білоцерківського універсалу» Величка літературно оброблений, вказує на те, що подібні документи за своїм змістом можуть і не суперечити змістові інших листів Хмельницького⁷. Таке твердження, очевидно, найбільше стоїть до історичної правди.

За змістом універсал Величка нагадує послання до українського народу, в якому гетьман закликає до всенародної боротьби. Універсал пройнятий глибоким оптимізмом в сили українського народу, а Хмельницький зображується в ньому великим патріотом. Але сумнівний надто великий обсяг і історичний екскурс універсалу (10 сторінок літопису). І до цього часу історикам невідомі ті аргументи, що їх висував Хмельницький, звер-

¹ С. Томашівський. Перший зазивний лист Хмельницького. — Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV.

² Джерелознавство, вип. II, розд. VIII, К., 1925.

³ П. Г. Клепацький. Літопис Величка. Полтава, 1926.

⁴ М. Петровський. ЗІФВ, стор. 161—204.

⁵ Там же, стор. 191.

⁶ Там же, стор. 194.

⁷ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 117; Документи Богдана Хмельницького, стор. 645—649.

таючись до українського народу із закликом до боротьби. Проте сучасники Хмельницького згадують, що такі листи гетьман розсилав 21 травня 1648 р. Адам Кисіль писав з цього приводу: «Цей зрадник (Хмельницький.— Я. Д.) розсилає всюди по містах таємно свої листи до Русі, де тільки стає»¹.

В оригіналі жоден з подібних універсалів не дійшов до наших днів², а лише в різноманітних літературно оброблених перекладах, які не завжди заслуговують на довіру.

Одним із основних джерел для написання першого тома літопису, як вказує сам автор, послужила «Wojna domowa» С. Твардовського, видана в Калішу 1681 р.

Тут Величко міг знайти тільки коротеньке повідомлення про стоянку Хмельницького під Білою Церквою: «...Хмельницький з тим войском удавшись под Білую Церков, через долгій час стоял, чи то короля обавляючися, чили певній очекиваючи болшей козацких куп истягнення»³.

Літописцеві було достатньо такого коротенького повідомлення С. Твардовського, щоб показати свої здібності козацького канцеляриста і письменника-історика — написати великий універсал від імені Б. Хмельницького.

Величко, цілком природно, вирішив взяти другу частину цього повідомлення, де йдеться про те, що Хмельницький не боявся короля, а зупинився на деякий час під Білою Церквою, щоб zorganizувати велике військо для дальшого походу. Це він міг зробити, тільки розіславши по всій Україні свої універсали-заклики. Літописець навіть вказує, що таких універсалів Хмельницький випустив 60 і розіслав аж до Львова, Стародуба, Гомеля, Могилева і т. д.⁴ Це улюблений і часто вживаний художній засіб Величка, як літописця, вказати точне число, час і місце з метою переконати читача у вірогідності історичних подій та фактів. Згаданий універсал Величка є ніби підсумком, водночас і перефразом попередньої частини літопису.

Як за стилем, так і за політичними поглядами, викладеними у ньому, він не суперечить попередній частині і взагалі літопису, а лише повторює виклад подій з багатьма помилками.

Варто лише уважно прочитати початок літопису і сам універсал, зіставивши їх текст, і можна довести, що автор тут один і той же, і таким чином заперечити його автентичність.

З цього погляду важливим ключем для розв'язання цього питання може бути текстологічний аналіз, оскільки багато помилкових або вигаданих місць попередньої частини літопису занесено і до універсалу. Як у літописній частині, так і в універсалі знаходимо багато цілком однакових словесно-граматичних

¹ І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 116.

² М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, стор. 512.

³ Літопис Величка, т. IV, стор. 11.

⁴ Літопис Величка, т. I, стор. 51.

і фразеологічних формулювань, які могли бути написані тільки однією особою, що користувалась одним джерелом.

Згадані дослідники літопису вказували тільки на дві вищенаведені невідповідності («З'яновій» та «по обоих сторонах Дніпра»). Але ці закиди малодоказові, і вони не давали цілковитої підстави заперечити автентичність документа, бо вказані помилки могли бути внесені до копій універсалу у пізніші часи. Крім того, цей універсал знаходимо в «Истории Русов»¹ в записках Лукомського і Танського², Ригельмана³.

Через те така його поширеність на перший погляд може показатись загадковою.

Спробуємо зробити порівняльно-текстологічний аналіз попередньої частини літопису з універсалом, вказавши при цьому на їх спільні помилкові і непомилкові місця.

Для доказу візьмемо тільки найбільш характерні приклади.

1. Збігаються помилкові дати перемог Хмельницького під Жовтими Водами:

Універсал, стор. 46

«...не без причин слушных муслимо зачати войну и поднести оружие наше на Поляков, чрез которе щось при все-силной помощи божественной на Жолтой Воді мая 8... стало...»

У літописній частині, стор. 36

«...День зас неділий мая 6 захован без промислу военного. А в понеделок, мая 7, по трикратной валной потребі, многих Поляков сполне з каштеляном сином гетманским и иншими панами и начальниками воинскими смертная постигла язва... В ввторок, теж мая 8, шестой неделі по Пасці пред порою обіднею и вконец всіх Поляків Хмельницького оружие розорило, одним з них там же на Жолтой Воді жити и гнити повеліло...»

Як відомо, бої під Жовтими Водами закінчилися 6 травня 1648 р. цілковитим розгромом польських військ⁴, в той час як Величко конкретно описує хід військових дій ще за два дні до 8 травня. Якщо б це був справжній універсал Б. Хмельницького, то такої помилки не було б допущено, тим більше, що розрив між подіями в часі не перевершує й місяця.

2. Датуючи початок польського панування над Україною, Величко намагається встановити точну дату і при цьому вагається:

Універсал, стор. 82

«...року от рождества господня 1333 albo 1339...»

У літописній частині, стор. 20

«...которое то утісненіе, либо началось творити Русі от Поляков от 1333 подлуг Квваріна и Пуфендорфия; albo по ином гисторику Кромеру 1336 року...»

¹ Г. Кониский. История Русов. М., 1846, стор. 68—74.

² Літопис Величка, т. IV, стор. 301, 305, 306, 310, 312, 313.

³ А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России. М., 1847, стор. 109—115.

⁴ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 129.

Як бачимо, у літописній частині Величко вказує і на джерела, звідки взято це датування, причому для нього одним із основних джерел був саме С. Пуфендорф, історія якого вийшла в Петербурзі 1718 р.

3. Як в універсалі, так і в попередній частині літопису за Твардовським передається помилкове повідомлення про те, що, мовляв, Хмельницький перед початком визвольної війни залишив у заставі ханові свого старшого сина Тимоша¹:

Універсал, стор. 86

«...хан кримській зо всіма ордами помогти нам готов есть на Поляков, при котором, для лутшой певности, и сина своего старшого Тимоша оставилисма».

У літописній частині, стор. 47

«...Хмельницький... приведши сина свого старшого Тимоша пред хана, вручил ему в опіку в заклад до времени приличного...»

Більше того, Величко навіть написав на цю тему велике оповідання².

4. Як в універсалі на стор. 50, так і в літописі на стор. 14. Величко помилково твердить, що Барабаш і Хмельницький під час перебування у Варшаві 1636 р. одержали від Владислава IV привілеї на давні права та вольності козацькі і не забуває в обох випадках додати, що з печаткою і власноручним королівським підписом. Літописці при цій нагоді наводять і ті слова, які нібито сказав Владислав IV. Про це згадує і Величко:

Універсал, стор. 88

«то маєте мушкет и при боку шаблю, твоею прето можете боронити своих, от Поляков повреждаемых прав и волностей».

У літописній частині, стор. 26

«...так маючи шаблю при боку своїм и в руках самопал, можете своих древних волностей тим оружием у Поляков доходити».

5. Вихваляючи й описуючи славу українського народу, Величко майже дослівно передає одну і ту ж думку тими ж словами і типом речення, стилістично видозміюючи їх:

Універсал, стор. 81

«...славу нашу, не тилко вчасти світа Европейского приснославную, но и в отлеглых за морем Чорним странах азіатицких, доволно народам тамошним відомую могли испразднити и поглотити».

У літописній частині, стор. 31

«...з давних літ отвагами и мужественними ратоборскими ділами своими, не тилко в своей Европе, но и в дальних странах Азіатицких прославляемуся народові...»

6. Метод і спосіб переслідування українського народу передано одними і тими ж словами:

Універсал, стор. 84

«...же двом или тром наместі, на улиці, или вдуму своем зшедшися, зака-

У літописній частині, стор. 30

«...люде якого колвек чина в домах своих аби жадних схадзок и бесід

¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 94.

² Літопис Величка, т. I, стор. 3.

закон и невольно было вам з собою говорить и о потребах своих господарских побеседовати».

не имели, а по дворах, улицах или по рынках и торгах дабы два, три или чотири вкуні не стояли или чого з собою не розмовляли».

І тут розповідь про утиски передається ширше і повніше, стилістично виправленою, в універсалі вона скорочена.

7. Кількість кримської орди з Тугай-беєм нараховується 4000, як і у Твардовського¹:

Універсал, стор. 86

«...вренной Орди кримской чтири тиссячи, з паном Тугай Беом мурзую значним...»

У літописній частині, стор. 47

«...Тугай Бей мурза, и одержал от него ординанс аби з назначенним чтиротиссячним числом Орди Кримской ехал при Хмельницком на Украину...»

Ця розповідь у літописній частині передана оповіданням, а в універсалі однією фразою.

8. Це ж саме за Твардовським і про зраду польського війська:

Універсал, стор. 87

«...полских людей три тиссячи драгоны, пред Корсунскою бытвою в передней страті бивши вірност и присягу свою зламали, и гетманов коронных оставили...»

У літописній частині, стор. 66

«...войска своего драгунского три тиссячное число в передней страті бившее зраду, же ку Хмельницкому передалося.»

У даному випадку це теж помилкове повідомлення.

9. Однакової карі зазнав Барабаш; не згадано ім'я козака, що розправився над зрадником:

Універсал, стор. 86

«...отдавши Барабаша, недруга отчизного, а поклібцу лядского, и німцов дніпровим глубинам...»

У літописній частині, стор. 61

«...не тилко Барабаша з его единомислниками забито, но и всіх німцов виколото и нуртам дніпровим отдано...»

Таких місць із літопису і з універсалу можна було б навести більше, але і цих достатньо для аргументації нашої думки.

Із наведених паралелей, які свідчать, що автором тексту «Білоцерківського універсалу» був Величко, вимальовується ще одна дуже важлива і переконлива деталь. Такі аналогії, майже без винятку, зустрічаються тільки у двох місцях літопису — літописній частині і універсалі. Якщо уважно приглянутись до наведених і їм подібних прикладів, то можна легко довести, що будучи прекрасним стилістом і художником слова, Величко зв'язав наведені вище дві паралелі, виправляючи їх однакові слова. Мусив він також користуватись для написання універсалу і короткими козацькими реестриками, про які сам згадує, та іншими джерелами.

¹ Літопис Величка, т. IV, стор. 7.

Мовний аналіз «Білоцерківського універсалу» і тих, що вміщені у праці Рігельмана та в «Истории Русов», підтверджує, що останні значно пізніші, бо до них переписувач вніс дуже багато властивостей російського правопису кінця XVIII ст., наприклад: в універсалі з «Истории Русов» в родовому відмінку іменників, прикметників, займенників, числівників є тільки закінчення -ого: *большаго, меншаго, милостиваго, ласкаваго* (68), *Великаго* (69), *Чаплинскаго, Чигиринскаго* (70) і багато інших. Ці ж форми вживає і Рігельман, позаяк його праця написана російською мовою XVIII ст. В універсалі Величка переважають у цих словах давніші форми: -ого: *большого, меншого* (46), *Чаплинского, Чигиринского* (48) та ін.

У цих же граматичних формах у місцевому відмінку зустрічаємо в «Універсалі» Рігельмана та «Истории Русов» закінчення -ам, -им: по обоим сторонам (Р., 109); по обим сторонам (68), у Величка маємо українські форми по обоих сторонах (46).

Мовний і граматичний аналіз вказує, що в «Истории Русов» дуже багато внесено мовних виправлень значно пізнішого часу: *братій, нещастієм, многія, древнія, тільки, азіатских* (68), *саблю* (73), *Білою Церковью, здравія* (74) і багато інших.

Таким чином, в універсалі «Истории Русов» бачимо великий вплив російського правопису кінця XVIII — початку XIX ст. У цих же словах у Величка маємо давніші українські форми: *братті, нещастьем, многии древний, азиятицких, тилко* (46), *шаблю* (50), *Білою Церквою; здоровя* (51) тощо.

В універсалі «Истории Русов», крім того, знаходимо фактичні помилки, яких немає у Величка. Так, автор «Истории Русов» помилково твердить (вірніше він переніс це з стор. 66), що битва під Жовтими Водами відбулася 8 квітня 1648 р. (стор. 68); а друга — замість під Корсунем, під «Каменцом» 16 травня 1648 р. (тут же).

Те, що універсал Величка вміщений в «Истории Русов» та в інших історичних джерелах, можна пояснити тим, що оскільки в ньому з певних ідейних настанов викладено коротко, риторично всю попередню частину літопису, він міг легко читачами переписуватись і поширюватись у списках.

Крім того, у ті часи він звучав і по-сучасному. Тому не випадково автор неодноразово згадує давні права та вільності.

Отже, Білоцерківський універсал з «Истории Русов» цілком залежить від Величкового або Рігельманового і є (з деякими помилками) пізнішим списком-копією першого.

Оскільки відомо, що в родині Полетик був рукопис літопису Величка, то цей факт теж говорить на користь тих дослідників, які припускають, що автором «Истории Русов» міг бути Григорій Полетика.

Таким чином, автором тексту «Білоцерківського універсалу», вміщеного в літописі Величка, як це вказує його стилістичний

аналіз і допущені історичні помилки, слід вважати Самійла Величка, звідки цей універсал, з новими помилками був перенесений до інших історичних джерел, зокрема й до праць О. Рігельмана та «Истории Русов».

Я. И. Дзыра

УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII—НАЧАЛА XVIII в. И РАССКАЗЫ О БОГДАНЕ ХМЕЛЬНИЦКОМ

Резюме

Национально-освободительная война украинского народа против господства польской шляхты под руководством Б. Хмельницкого была широко отражена в украинской историографии, литературе и фольклоре. В частности, историческая деятельность Б. Хмельницкого занимает одно из центральных мест в украинских летописях Самовидца, Грабянки, Величка и др. Эти историко-литературные произведения создавались во время усиления социального и национального гнета украинского народа, поэтому тема защиты «давних прав и вольностей» украинского народа и прославление исторической личности Б. Хмельницкого занимает у них одно из центральных мест. Большинство из этих историографических памятников создавались через некоторое время после событий 1648 г., поэтому их авторы пользовались различными источниками — украинскими и иностранными, особенно польскими, а также фольклорным материалом. При изображении личности Б. Хмельницкого смешивались исторические факты с измышленными и заимствованными из различных источников, даже подделывались отдельные документы. В связи с тем в украинской историографии упомянутого периода исторический образ Б. Хмельницкого не лишен чисто литературных черт, а в самой биографии гетмана наблюдаются исторические смещения в сторону его молодости. Это можно объяснить тем, что ранний период жизни и деятельности Б. Хмельницкого не нашел своего яркого освещения в литературе первой половины XVII в.

В данной статье делается попытка анализа нескольких еще недостаточно исследованных в историографическом аспекте проблем, связанных с деятельностью Хмельницкого в период 1636—1648 гг., а именно: отношения Хмельницкого с Потоцким, Конецпольским, Чаплинским и Барабашом, а также дан источниковедческий анализ так называемого «Белоцерковского универсала».

УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ ІСТОРИКИ
ПРО КИЇВСЬКУ РУСЬ

Київська Русь відіграла дуже велику роль в історії східних слов'ян — росіян, українців, білорусів, а також інших народів Європи. Цим слід пояснити, що історія Київської Русі завжди приваблювала багатьох дослідників, різних за своєю класовою приналежністю, поглядами, напрямками, школами, національністю.

Незважаючи на окремі досягнення в дослідженні історії стародавньої Русі, дореволюційна історіографія не могла вирішити її корінних проблем. Радянська історіографія, невід'ємну частину якої становлять праці українських радянських істориків, успадкувавши певні успіхи дореволюційних вчених у висвітленні окремих проблем стародавньої Русі, критично використала їх, досліджуючи історію східнослов'янської держави на основі історичного матеріалізму. Тільки радянська історіографія поставила і розв'язала на основі наукової теорії марксизму-ленінізму ряд найважливіших питань з історії Київської Русі.

Але процес переходу до вивчення історичних проблем на основі марксизму-ленінізму на Україні відбувався поступово, бо в перші роки після Жовтневої революції підготовлених наукових кадрів, які б досконало володіли марксистсько-ленінською методологією, ще не було; буржуазні ж дослідники не могли одразу легко відмовитись від своїх поглядів та ідей.

Відомо, що В. І. Ленін надавав важливого значення залученню буржуазної інтелігенції до соціалістичного будівництва. «Ми будемо владу із елементів, залишених нам капіталізмом, — говорив В. І. Ленін у листопаді 1918 р. — Ми не можемо будувати владу, якщо така спадщина капіталістичної культури, як інтелігенція, не буде використана»¹.

В 20-х роках вивчення основних проблем історії Київської Русі на новій дійсно науковій основі, як в українській, так і у всій радянській історіографії, тільки починалось і часто провадилось ще старими методами й нерідко з буржуазних позицій. Ось чому в працях цих років зустрічаються хибні положення, зв'язані з переглядом і критичною перевіркою спадщини дореволюційної історіографії, пошуками шляхів правильного розв'язання важливих питань історії давньої Русі, а інколи і небажан-

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 37, стор. 223.

ням окремих дослідників відмовитись від своїх ідеалістичних концепцій, намаганням якось відстояти їх.

Основним питанням дореволюційної історіографії, навколо якого точились дискусії і відбувалась гостра боротьба, було утворення східнослов'янської держави. Відомо, що дореволюційна історіографія внесла певний вклад у боротьбу з норманізмом, але, базуючись на ідеалістичній основі, не розв'язала цієї важливої проблеми. Не могли вирішити в 20-ті роки цього складного питання і радянські історики, а особливо ті науковці, які, дотримуючись буржуазних поглядів, продовжували досліджувати його і після перемоги Жовтневої революції. Були видані популярні праці О. Я. Єфименко¹, написані в дореволюційний період, в яких утворення Київської Русі розглядається з позицій норманізму, бо творцями держави у східних слов'ян стверджуються варяги і чорноморська Русь. «В складанні руської державності,— говорить О. Я. Єфименко,— брало участь два елементи, що були близько споріднені — Русь чорноморська й скандинавські варяги»². Ця Русь, мовляв, ще довгий час «жила своїм власним відокремленим життям, але вона вкладала в нерухомість родових форм новий елемент, складаючи нові відношення, а вкупі з тим, і нові розуміння. Процес утворення нової форми суспільства — політичної чи державної — швидко посунувся вперед під впливом домішки нового елемента до старого життя»³. «Тільки з прийняттям християнства,— зазначає О. Я. Єфименко,— почалося об'єднання двох ворожих один одному елементів (русів і слов'ян.— І. Г.), які й поклали початок руській державності»⁴.

Що Київська Русь виникла на основі зовнішніх впливів, вважав і В. О. Пархоменко, який визнавав літописну легенду прикликання варягів вигадкою. Слідуючи за О. О. Шахматовим, він бачив «існування на зорі історії східного слов'янства трьох племінних його груп, відокремлених одна від одної»⁵. Це положення В. О. Пархоменко обґрунтовує повідомленнями арабських авторів, археологічними даними, взятими із розкопок О. О. Спицина, Ю. Д. Талько-Гринцевича, а також лінгвістичними матеріалами, взятими з праць О. І. Соболевського, О. О. Шахматова та інших авторів. Поділ слов'ян на три групи відбувся, за Пархоменком, наприкінці VII ст., а сприяло цьому пересування болгарю території Східної Європи у 679 р.

Всі ці три племінні групи слов'ян, вважає Пархоменко, пере-

¹ О. Я. Єфименко. Початковий підручник українсько-московської історії. Харків, 1919; іі ж. Історія українського народу. Харків, 1922.

² О. Я. Єфименко. Історія українського народу, стор. 11.

³ Там же, стор. 12—13.

⁴ Там же, стор. 24.

⁵ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности. Л., 1924, стор. 47.

бували під різними зовнішніми впливами. Північно-західна група була під впливом варягів, південно-західна — Візантії, південно-східна — Хозарії. До північно-західного союзу В. О. Пархоменко відносить ільменсько-новгородських або ладозько-ільменських слов'ян і кривичів і називає їх фінсько-норманською групою. До південно-східного союзу входили поляни, сіверяни, в'ятичі, радимичі. Цю групу він відносить до потомків антів. Південно-західний союз, або «староукраїнські племена в справжньому розумінні цього слова», — твердить В. О. Пархоменко, — це, очевидно, древліани, уличі, близькі до їх тиверці, яких наш літопис єднає з уличами, і ті, лензеніни, що про них свідчить Костянтин Багрянородний¹. Безперечно, такий поділ східного слов'янства є штучним і зроблений він не на основі аналізу джерел, а на основі апріорних суджень. Справедливо відзначаючи, що прикликання варягів «носить легендарний характер», В. О. Пархоменко тут же зазначає, що ця подія мала відношення тільки до «північно-західної країни Східної Європи — території ільменських слов'ян та кривичів — і не може мати значення для далекої відтіль України, яка пригадує інші свої легенди і під той час мала свої ближчі культурні впливи»². Але відокремлення слов'янських племен південно-західної групи і твердження, що кожна з трьох груп східних слов'ян, за поділом В. О. Пархоменка, «мала різне походження», не підтверджується фактичними джерелами.

В. О. Пархоменко говорить, що держава виникла внаслідок «торгівлі і економічного розвитку»³. Але цей його вислів спростовується твердженням, що «київсько-полянське руське князівство утворено було південно-східною Руссю в боротьбі за середнє Подніпров'я з південно-західними східнослов'янськими племенами в X ст.»⁴. На протигагу норманістам, В. О. Пархоменко твердив, що давньоруська держава була утворена південно-східною Руссю (полянами.— *І. Г.*), яка завоювала середню Наддніпрянщину. Рух угрів і печенігів, — гадає В. О. Пархоменко, — привів до витіснення полян, які перейшли на територію древліан і уличів і утворили тут державу, перенісши на Дніпро і своє ім'я Русь⁵. Таким чином, основною причиною виникнення державності у східних слов'ян він вважав переселення полян під натиском угрів і печенігів з території Хозарського царства, взагалі з південного сходу і більше всього з Приазов'я. Південно-східна Русь, яка завоювала Середнє Подніпров'я, «принесла в собою інший уклад життя, — говорить В. О. Пархоменко, — замі-

¹ В. Пархоменко. Початок історично-державного життя на Україні К., 1925, стор. 14—15.

² Там же, стор. 8.

³ Там же.

⁴ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности, стор. 49.

⁵ Там же, стор. 51.

нивши землеробський уклад з місцевими племінними князями»¹. Наслідком цього було також, відзначає дослідник, роздрібнення трьох племінних союзів на цілий ряд племен, про які дізнаємось з літописів.

Таким чином, за В. О. Пархоменком, утворення державності у східних слов'ян відбувалося не через об'єднання східнослов'янських племен у племінні союзи, а потім у державу, а через їх роз'єднання. Така концепція суперечить марксизму-ленінізму, оскільки розглядає виникнення держави не як наслідок появи класів, а як результат зовнішніх впливів через завоювання одних слов'янських племен іншими. Вона була творчим пошуком пояснення складного процесу становлення Київської Русі, але цей пошук не привів до успіху, хоч автор висловив ряд оригінальних гіпотез, доводив легендарність літописної згадки про прикликання варягів, зробив висновок, «що ім'я Русь і на території саме Східної Європи існувало раніше 862 року»².

М. І. Яворський в своїх популярних працях³ дуже схематично і спрощено описує, зокрема, складний процес утворення східнослов'янської держави: «Варяги всадовилися в IX ст. у Києві в землі полян, а з Києва почали разом із київськими князями нападати на сусідні племена, щоб набрати в них холопів-челяді. В X ст. вони підбили вже під владу Києва всі племена, що сиділи на Подніпров'ї, знищили їхніх князів, а їх самих обложили даниною. Так виросла київська держава з дружинним укладом із столицею Києвом»⁴. Походження назви «Русь» М. І. Яворський також вважав норманським, бо писав, що «варягів-грабіжників називали, як здогадуються вчені, Русь, то й вся держава стала називатися Київською Руссю»⁵.

Книга Д. І. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» одержала позитивну оцінку наукової громадськості і є серйозною спробою перегляду старих позицій та переходу на позиції марксизму. Вона була задумана як багатотомна історія України, перший том якої присвячений історії східнослов'янських племен та древньоруської держави. Поряд з серйозною науковою розробкою історії східнослов'янських племен і Київської Русі Д. І. Багалій помилково висвітлює ряд корінних проблем, що свідчить про його неповне розуміння теорії марксизму.

Д. І. Багалій, як і В. О. Пархоменко, не зрозумів також процесу утворення Київської Русі. Він пише: «Русь — це було по-

¹ В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности, стор. 111.

² Там же, стор. 611.

³ Див. В. А. Дядиченко, Ф. Е. Лодь, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки на Украине (1917—1963). — «Вопросы истории», 1964, № 1, стор. 6.

⁴ М. І. Яворський. Коротка історія України. Харків, 1928, стор. 22.

⁵ Там же.

лянське плем'я, що й складало Київську державу за перших київських князів, починаючи з Олега, продовжуючи його наступниками до Ярослава, а що друга частина Русі проживала на побережжі Чорного й Азовського морів і була теж слов'яно-руською, а не норманського походження»¹. Сам факт заперечення ним антинаукової концепції норманістів, безперечно, є позитивним, але його концепція виникнення державності у східних слов'ян, яку він запозичив у В. О. Пархоменка, є помилковою.

Корінні зміни у вивченні історії Київської Русі наступили в 30-х роках. Особливо важливу роль в цьому відіграла наукова діяльність академіка Б. Д. Грекова та видання його творів з історії давньої Русі. Заслугою Б. Д. Грекова є те, що він довів феодальну природу східнослов'янської держави, поставив і розв'язав цілий ряд інших важливих проблем з історії східних слов'ян і Київської Русі. Праці Б. Д. Грекова зробили значний вплив як на російських, так і на українських дослідників, оскільки в них з'ясовано процес утворення давньої Русі як наслідок внутрішнього розвитку продуктивних сил у східних слов'ян (сторона, на яку до того зверталось надто мало уваги).

Важливе значення для з'ясування соціальної природи Київської Русі мають також праці С. В. Юшкова, який був членом-кореспондентом АН УРСР². С. В. Юшкову належить пріоритет у вивченні питань соціальної природи Київської Русі, і Б. Д. Греков при написанні своїх праць виходив якоюсь мірою з творів С. В. Юшкова, а полеміка між цими вченими мала велике значення в дослідженні історії східнослов'янської держави³. С. В. Юшков вважав, що феодальні відносини на Русі склалися тільки в XI ст. Давньоруську державу IX—X ст. він трактував як варварську, що перебувала на стадії розвитку військової демократії⁴.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років на Україні було надруковано ряд статей та популярних брошур з історії східнослов'янської держави⁵. В цих працях мало місце некритичне ставлення авторів до першоджерел, зокрема, до літописної легенди про прикликання варягів і т. д.

¹ Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. I. К., 1928, стор. 300.

² С. В. Юшков. Руська Правда. К., 1935; його ж. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939; його ж. Історія України, т. I. Уфа, 1943 (розділи по історії східних слов'ян і давньоруської держави та ін.).

³ В. В. Мавродин. Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси.— «История СССР», 1962, № 1, стор. 55.

⁴ С. В. Юшков. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939, стор. 17.

⁵ К. Гуслистий. Київська Русь, кн. 5. К., 1939; Ф. Ястребов. Київська Русь. К., 1941; Д. Введенський. Київська Русь. IX—XII ст.— За більшовицьку пропаганду і агітацію, 1939, № 17, стор. 29—39 та ін.

Такі хиби притаманні першому випуску «Нарисів з історії України»¹, написаних Ф. Є. Ястребовим і К. Г. Гуслистим, де висвітлюється Київська Русь та феодальні князівства XII—XIII ст. Автори показують утворення східнослов'янської держави як наслідок завоювання східних слов'ян варягами, тільки мимохідь згадуючи про розвиток продуктивних сил. Боротьбу Русі з Візантією вони висвітлювали як розбійницькі походи, що відбувалися з метою грабежів, чим була недооцінена наявність феодальних відносин в Київській Русі, бо грабіжницькі війни характерні для періоду військової демократії.

Незважаючи на зазначені помилки, систематичний виклад соціально-економічної і політичної історії Київської Русі, вперше здійснений на Україні в першому випуску «Нарисів з історії України», мав позитивне значення і став основою написаних К. Г. Гуслистим розділів з історії Давньоруської держави для наукового курсу історії України, перше видання якого було здійснене в 1940 р.² (перевидана у 1941 р.). Всі помилкові твердження, допущені в цій праці, були перенесені і в подальший випуск. Пізніше самі автори розділів з Київської Русі визнавали, що пережитки норманської «теорії» знайшли своє відображення в деяких дослідженнях радянських істориків, зокрема в працях Інституту історії АН УРСР³. В післявоєнний період було видано двотомну «Історію Української РСР», в першому томі якої висвітлений розвиток східнослов'янських племен та Київської Русі на основі досягнень всієї радянської історіографії⁴.

Але більш ґрунтовно описаний процес становлення і розвитку давньої Русі в «Нарисах стародавньої історії Української РСР», написаних колективом наукових працівників Інституту археології АН УРСР на основі письмових і особливо археологічних джерел⁵. В «Нарисах» досліджено, як зміни у виробництві впливали на суспільний розвиток східнослов'янських племен, породивши майнову нерівність, класи, державу.

Утворення східнослов'янської держави відбувалося в дуже складних умовах, які створювались необхідністю боротьби з зовнішніми ворогами. Відомо, що під ударами аварів розпалося політичне об'єднання антів, яке було, як говориться в «Нарисах», першим етапом утворення східнослов'янської держави⁶. Тяжкі наслідки навали кочівників яскраво засвідчені і залишками згарищ слов'янських поселень, розкопаних і досліджених радянськими археологами.

Слід при цьому зазначити, що вся складність становлення

¹ Нариси з історії України, вип. 1. К., 1937.

² Історія України. Короткий курс. К., 1940.

³ Історія України. Короткий курс. К., 1941.

⁴ Історія Української РСР, т. 1. К., 1953, стор. 40—114.

⁵ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957.

⁶ Там же, стор. 387.

Русі в умовах неодноразового руйнування, а потім відродження і дальшого розвитку продуктивних сил не знайшла ще достатнього відображення не тільки в українській, а й у всій радянській історіографії, хоч уже і розпочалося більш глибоке і всебічне дослідження цього складного процесу. В українській історіографії проблемі зародження і розвитку державності у племен, які жили на території майбутньої Київської Русі в першій половині I тис. н. е. і залишили пам'ятки черняхівської культури, присвячена монографія М. Ю. Брайчевського¹. В ній на основі археологічних джерел показується розклад общини в епоху, коли був зроблений вирішальний крок до утворення класового суспільства і держави.

Українська радянська історіографія Київської Русі внесла також певний вклад у висвітлення питань соціально-економічної історії давньоруського суспільства. Грунтовно займався вивченням соціально-економічного розвитку Київської Русі Д. І. Багалій, який опублікував згаданий «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті». Але, слідуючи за М. М. Покровським, Д. І. Багалій відійшов від своїх попередніх висновків і сприйняв його помилкове твердження про те, що основною галузю господарства давньої Русі було не землеробство, а торгівля та різні промисли. Не зрозумів автор і причин виникнення міст як наслідок розвитку ремесла і відокремлення його від землеробства, твердячи, що походження міст зв'язане з колонізацією України, що міста виникли з перших поселень, якими були хутори, потім села і нарешті городи².

Аналізом та науковою розробкою юридичних форм «Руської Правди» в 20-х роках займався М. Максимейко. Дослідження ним питання про закупів «Руської Правди», яких він вважав боржниками, а не наймитами³, та системи її поширеної редакції було певним кроком у дальшому висвітленні цієї проблеми⁴.

Інститут закупництва досліджував Н. Л. Рубінштейн⁵, який порівнював його з середньовічним західноєвропейським прекаріатом або бенефіціатом⁶. Процес сеніоріалізації, на думку Н. Л. Рубінштейна, означав початок розвитку феодальних від-

¹ М. Ю. Брайчевський. Біла джерел слов'янської державності. К., 1964.

² Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, стор. 205.

³ Там же, стор. 206.

⁴ М. Максимейко. Закупи Русской Правды.— Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, 1927, № 6, стор. 46.

⁵ М. Максимейко. Система Руської Правди в її поширеній редакції.— Праці комісії для вивчення історії західно-руського права, вип. 2. К., 1926, стор. 50—73.

⁶ Н. Л. Рубінштейн. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI—XII ст.— Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, 1927, № 6, стор. 49—55.

носин і розпочався на Русі лише наприкінці XI ст. Смердів древньої Русі Н. Л. Рубінштейн порівнює з колонами і говорить, що смерд — «особисто вільний, але економічно, за соціальним своїм становищем залежить від свого пана, до чого ця залежність торкається не стільки особи смерда, скільки його господарства. У відміну від залежності холопа особистої, залежність смерда можна означити яко поземельну»¹. Таке визначення смердів фактично прирівнює їх до закушів, бо, за думкою самого ж Н. Л. Рубінштейна, вони перебували в такому ж становищі, будучи поземельно залежними від феодалів.

Про початок розвитку феодальних відносин на Русі не раніше кінця XI—початку XII ст. Н. Л. Рубінштейн говорить і в інших своїх працях². Зовсім не виправдано є запропонована ним періодизація історичного розвитку древньоруської держави, яку він розподіляв на такі три періоди: 1) IX—X ст.— доба первісного натурального племінного ладу; 2) доба сенйоріалізації в XI—XII ст.; 3) доба сенйоріально-міського ладу³. Не можна погодитись і з твердженням Н. Л. Рубінштейна про те, що на Русі в X—XI ст. «рільництво було ще на тій стадії, коли воно відіграє другорядну роль в господарстві та залишається ще долею жіночої праці»⁴.

Найбільш детально висвітлив соціально-економічний розвиток Русі в українській радянській історіографії довоєнного періоду С. В. Юшков⁵. Його дослідження присвячені тим же питанням, що їх розглядає Б. Д. Греков у «Київській Русі», але, як зазначив М. М. Тихомиров, обидві праці ніякою мірою не дублюють одна одну, а скоріше взаємно доповнюють і контролюють. Вони зовсім незалежні за своїми дослідницькими методами і висновками⁶. С. В. Юшков у своїй монографії використав досягнення дореволюційної і радянської історіографії, що дало йому можливість поставити цілий ряд принципових питань та зробити нові висновки про виникнення і початковий розвиток феодальної монархії в Київській Русі та ін.

С. В. Юшков погоджується з Б. Д. Грековим щодо пріоритету землеробства як основної галузі господарства східних слов'ян в IX—X ст.⁷ Позитивно він оцінює висновок М. С. Грушевського

¹ Н. Л. Рубінштейн. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI—XII ст.— Наукові записки науково-дослідної кафедри української культури, 1927, № 6, стор. 58, 62.

² Н. Л. Рубінштейн. Западные пути торговли Украины-Руси.— Вісник Одеської Ком. Краєзнавства, ч. 2—3. Одеса, 1925; його ж. Нариси історії Київської Русі. Харків—Одеса, 1930.

³ Н. Л. Рубінштейн. Нариси історії Київської Русі, стор. 16.

⁴ Там же, стор. 20—22.

⁵ С. В. Юшков. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939.

⁶ М. Н. Тихомиров, С. В. Юшков. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.—Л., 1939.— «Историк-марксист», 1940, № 7, стор. 135.

⁷ С. В. Юшков. Назв. праця, стор. 7.

про перевагу в цей період на Русі орного землеробства¹ і в цьому солідаризується з Грековим. Але на відміну від останнього, який ~~верв~~ Київської Русі вважав сільською общиною, С. В. Юшков говорить, що «всі норми Руської Правди можна буде пояснити, якщо ми вважатимемо верв великою патріархальною родиною, яка знаходилась в процесі розкладу і перетворення в сукупність патріархальних родин менших розмірів, що безпосередньо входили в склад сільської общини»². Отже, немає підстав, пише він, для перегляду думки Ф. Енгельса, який визнав існування вервей — задруг в Київській Русі³. Такий висновок, однак, необхідно було б обґрунтувати конкретними доказами, чого С. В. Юшков, на жаль, не зробив.

Досліджуючи розвиток феодального землеволодіння, феодальної ренти та феодальної залежності, С. В. Юшков прийшов до висновку, «що говорити про цілком установлені й оформлені класи феодалів і феодально залежного сільського населення в IX—X ст. не можна, якщо ґрунтуватись на наявних у нашому розпорядженні даних і якщо не підмінити фактів голими соціологічними міркуваннями»⁴. З цим твердженням не погодилась більшість радянських вчених. Це знайшло вияв під час обговорення періодизації феодальної Русі в 50-х роках. Внаслідок дискусії було визнано, що дофеодальний період в історії Русі припадає на час до IX ст., а Київська Русь IX—XI ст. була ранньофеодальною державою.

Натомість дістало визнання розв'язання С. В. Юшковым проблеми початкового виникнення і розвитку міст: Він розглядає міста не лише як торговельно-промислові центри з демократичним устроєм, а перш за все як феодально-адміністративні центри волостей, що належали до міста, чи для сукупності волостей⁵. Викликає сумнів лише припущення С. В. Юшкова про існування цехів в період Київської Русі⁶, та повністю суперечить письмовим джерелам його твердження про відсутність на Русі в IX—XII ст. міського самоврядування⁷.

Розглядаючи виникнення і розвиток феодального землеволодіння, він розділяє його на три типи—князівське, боярське і церковне, відзначаючи, що ріст князівського домену мав велике значення для процесу феодалізації Русі, бо «князівське землеволодіння було одним з основних джерел росту церковного й боярського землеволодіння»⁸.

¹ С. В. Юшков. Назв. праця, стор. 9.

² Там же, стор. 11.

³ Там же, стор. 9.

⁴ Там же, стор. 137.

⁵ Там же, стор. 115, 149.

⁶ Там же, стор. 118.

⁷ Там же, стор. 117.

⁸ Там же, стор. 41.

Вперше в історіографії С. В. Юшковим було досліджене питання про феодальну монархію в Київській Русі, розвиток бенефіціальної і ленної системи, патронату, імунітету та цілий ряд інших проблем з історії Русі. Загалом же він змалював яскраву картину феодальних відносин у Давньоруській державі, чим вніс значний вклад в історичну науку. Помилкове трактування ним окремих питань не знижує наукової цінності праці.

В роки Великої Вітчизняної війни С. В. Юшков написав окремі розділи по історії східних слов'ян та Київської Русі до першого тома історії України¹, в який стисло виклав основні положення своїх «Нарисів». Погляди С. В. Юшкова на деякі питання з історії Київської Русі в дослідженнях післявоєнних років зазнали значної еволюції².

Досягнення української науки в галузі соціально-економічного розвитку Русі були підсумовані в згадуваних вище «Нарисах стародавньої історії Української РСР». Тут автори показали, що «Київська держава — результат тривалого процесу суспільно-економічного розвитку східних слов'ян — знаменувала собою завершення складання феодального суспільства і разом з тим була важливою політичною силою, яка активно сприяла його зміцненню і дальшому розвитку»³.

Економічний розвиток Київської Русі висвітлений в цій книзі з урахуванням нових археологічних даних та досягнень історичної науки. Особлива увага звертається на розвиток землеробства як основної галузі господарства на Русі. Описується також існування різних систем землеробства — вирубно-перелогової та парової з двопільям і трипільям, характерними для певних районів. Панівною системою землеробства в лісостепових районах була трипільна. «Панування трипільля при одночасному пануванні більш примітивних систем є характерною рисою землеробства феодальної епохи»⁴.

Епоха Київської Русі ознаменувалась також блискучим розвитком ремісничого виробництва. Досліджені пам'ятки матеріальної культури давньої Русі дали можливість простежити процес удосконалення техніки виробництва та диференціації ремісничої діяльності, внаслідок чого збільшувалась кількість відособлених видів ремесла, що сприяло збільшенню ремісничої продукції і розширенню сфери ринкових відносин. Виробництвом ремісничої продукції займалися три категорії ремісників — сільські, вотчинні та міські. Все більше зростало товарне виробництво ремісничої продукції і розширювалась торгівля.

¹ Історія України, т. 1. К., 1943.

² Див., наприклад, С. В. Юшков, Общественно-политический строй и права Киевского государства. М., 1949 та ін.

³ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 390.

⁴ Там же, стор. 406.

Успіхи соціально-економічного розвитку викликали відповідні зміни в суспільно-політичних відносинах Київської Русі, обумовивши її соціальну структуру.

Важливе значення для розуміння соціально-економічного розвитку Русі мають праці В. Й. Довженка, зокрема, у вивченні військової справи. Доповнивши археологічні дані письмовими джерелами, він простежив розвиток воєнного мистецтва у східних слов'ян та його вдосконалення у період становлення і розвитку Давньоруської держави, показав організацію слов'янських військ, їх спорядження і військову техніку, дав опис походів Русі проти Візантії та окремих битв з кочівниками. Детально описуються у цій праці окремі види зброї, подаються відомості про фортифікаційні споруди навколо міст та зміві вали, побудовані з метою захисту від кочівників¹.

Заслугою українських радянських дослідників у вивченні Київської Русі є розробка ними важливих малодосліджених проблем, однією з яких, що приваблювала увагу істориків, завжди була проблема розвитку землеробства. В радянській історіографії досі не було праці, яка б всебічно висвітлювала розвиток землеробства та показувала його еволюцію і географічні відмінності. Отже, не випадково позитивну оцінку одержала монографія В. Й. Довженка «Землеробство древньої Русі»².

Опублікована праця В. Й. Довженка є наслідком його багаторічної праці. Ще до видання названої монографії В. Й. Довженок опублікував цілий ряд статей, в яких висвітлювалися окремі питання розвитку землеробства східнослов'янської держави. Об'єднавши багатий археологічний матеріал з письмовими джерелами, лінгвістичними та етнографічними даними, автор показує, що землеробство було основою всього суспільного життя східних слов'ян з найдавніших часів, а в період Київської Русі воно досягло високого для того часу рівня розвитку. Він проаналізував погляди різних дослідників на розвиток землеробства і дав огляд усіх основних джерел щодо цієї проблеми. На основі великого фактичного матеріалу автор простежує розвиток знарядь і систем землеробства, висвітлює агротехніку і землеробські культури, показує рівень продуктивності землеробства, збирання врожаю і обробку сільськогосподарських продуктів, селянське господарство та господарство феодалної вотчини. Таке широке коло питань В. Й. Довженок, зрозуміло, не міг повністю розкрити, але й те, що зроблено ним, дає досить повне уявлення

¹ В. Й. Довженок. Військова справа в Київській Русі. К., 1950, стор. 3—4.

² В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961. Див. рецензії Б. А. Рибаківа та А. Кир'янова на цю працю.— «Советская археология», 1962, № 3, стор. 324—332; І. О. Гуржій, В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961.— «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 136—138; І. Д. Бойко. Дослідження про землеробство древньої Русі.— «Народна творчість та етнографія», 1962, № 1, стор. 142—145.

Зовсім необгрунтовано переносив центр утворення давньої Русі в басейн Волги П. Смирнов у праці «Волзький шлях і стародавні руси»¹. Правда, заслугою автора є те, що він використав велику кількість джерел і багатьом з них дав цікаву інтерпретацію.

Цікаво, досить широко і об'єктивно висвітлена в 20-ті роки Д. І. Багалієм зовнішньополітична історія Київської Русі². Але окремі події він пояснює з позицій буржуазної історіографії.

Як відомо, Б. Д. Греков заповідав своїм послідовникам дослідити зовнішньополітичну історію Русі, і це знайшло відгук серед деяких істориків України, особливо в післявоєнні роки³. Знайшли відображення в працях українських радянських дослідників і питання класової боротьби в давній Русі⁴, розвитку культури⁵ тощо. Та необхідно зазначити, що їх вивченню ще не приділено належної уваги, і досліджені вони недостатньо. Окремо відзначимо історіографічне дослідження А. Д. Степенка з питань походження слов'ян-русів та боротьби з нормалізмом в українській історіографії кінця XVIII—першої половини XIX ст.⁶

Позитивну оцінку одержала праця Д. І. Багалія з української історіографії, перший том якої присвячений аналізу давньоруських літописів та «Повісті временних літ»⁷. В ній також наводяться уривки різних зводів наших стародавніх літописів.

Важливе значення в розробці першоджерел історії Київської Русі на Україні мало видання С. В. Юшковим у 1935 р. «Руської Правди», всі списки якої були розподілені ним на п'ять редакцій: академічний, троїцький, карамзінський, списки «Руської Правди», об'єднаної з артикулами судєбника царя Костянтина, списки скорочені, типу списку Оболенського. Другу редакцію він подає у трьох ізводах: синодальному, пушкінському і троїцькому. В цю книгу С. В. Юшкова увійшли також пам'ятки, що мали зв'язки з «Руською Правдою»: «Устав князя Ярослава

¹ П. Смирнов. Волзький шлях і стародавні руси. К., 1928.

² Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.

³ П. О. Қаришковский. К истории Балканских походов Руси при Святославе. М., 1955; його ж. К истории Балканских войн Святослава.— «Византийский временник», т. VII. М., 1953; його ж. Лев Днянон о Тму-тараканской Руси.— «Византийский временник», т. XVII. М., 1960; І. М. Га-пусенко. Борьба славян за выход до Черного моря. К., 1966; І. М. Шекера. Міжнародні зв'язки Київської Русі. К., 1963; його ж. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967.

⁴ Див. М. Ткаченко. Повстання в Києві в 1068—1069 рр.— Наукові записки Інституту історії і археології, кн. I, К., 1943; його ж. Повстання в Києві 1113 р.— Наукові записки, кн. II. К., 1946.

⁵ В. Перетц. Слово о полку Игоревім. К., 1926; Ф. Шміт. Пам'ятки староруського мистецтва. Харків, 1922 та ін.

⁶ А. Д. Степенко. Вопрос о происхождении славян Руси и борьба с норманизмом в украинской историографии конца XVIII—первой половины XIX в. К., 1963.

⁷ Д. І. Багалій. Нарис української історіографії, т. I, вип. 1. К., 1923.

о мостех», «Суд Владимира князя о послушенстве», «О муже кроваве» і «Правосудие митропаличе», в якому зображувалась дальша еволюція Руської Правди.

Як зазначає С. В. Юшков, основною хвилюючою всією дореволюційних видань «Руської Правди» і, зокрема, класифікації Калачова і Сергієвича було те, що вони не звертали уваги на наявність списків «Руської Правди», об'єднаних з артикулами судєбника царя Костянтина¹, які він виділив в окрему редакцію. Але і це ще не вирішило питання про класифікацію «Руської Правди» остаточно, оскільки С. В. Юшков не торкнувся питання про класифікацію численних списків «Правди», що дійшли у складі так званих «Кормчих» (він об'єднував їх в одну групу під рубрикою третього ізводу «Троїцького» другої редакції)². Було зазначено цілий ряд інших недоліків українського видання «Руської Правди»³, але одночасно говорилося про велику заслугу як особисто С. В. Юшкова, так і всієї української Академії наук, що вперше після Жовтневої революції здійснила найбільш повне видання Руської Правди (використано 86 її списків).

Популяризації історії давньої Русі сприяло видання «Історії України»⁴. В цій праці надруковані уривки іноземців про Київську Русь та руські землі XII—XIII ст., подаються фрагменти з древньоруської літератури та окремі білини й історичні пісні, в яких народні маси висловили своє ставлення до окремих подій періоду Київської Русі. Аналогічну роль відіграє і перший том «Хрестоматії з історії Української РСР» під редакцією І. О. Гуржія⁵, в якому подаю уривки літописів та стародавніх авторів про древню Русь.

Для розв'язання корінних проблем історії Русі велике значення мали досягнення радянської археології. Археологічні джерела значно поповнились в 20-х роках розкопками, здійсненими М. Макаренком⁶, В. Г. Ляскоронським⁷, Л. Добровольським⁸,

¹ С. В. Юшков. Руська Правда. К., 1935, стор. 3.

² М. Тихомиров. Новое издание «Русской Правды». — «Книга и пролетарская революция», 1936, № 4, стор. 49.

³ Див. М. Н. Тихомиров. Пособие для изучения Русской Правды. М., 1953, стор. 12—13; його ж. Исследование о Русской Правде. М., 1941, стор. 30—34; В. П. Любимов. Правда Русская. М., 1943, стор. 25—28.

⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. I, Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. К., 1939.

⁵ Хрестоматія з історії Української РСР, т. I. К., 1959.

⁶ М. Макаренко. Найдавніша стінопись княжої України. — «Україна», 1924, № 1-2; його ж. Городище-Монастирище. — Науковий збірник за рік 1924. К., 1925; його ж. Чернігівський спас (Археологічні досліді р. 1923). — ЗІФВ, № 20. К., 1928; його ж. Досліді над Чернігівським спасом. — ЗІФВ, № 4. К., 1924 та ін.

⁷ В. Г. Ляскоронський. К вопросу о Киевском Вышгороде в удельно-вечное время. К., 1919; його ж. Розкопки на території Софійського собору в Києві. Коротке повідомлення ВУАК за 1923 р. К., 1926 та ін.

⁸ Л. Добровольський. Київські укріплення і Золоті ворота. — Науковий збірник. К., 1926, стор. 25—33; його ж. Колишній наддніпровський оборонний вал під Києвом. — ЗІФВ, XII. К., 1927 та ін.

П. Смолічевим¹, Т. Мовчанівським та ін. Ці дослідження значно збагатили джерельну базу з історії Давньоруської держави. Правда, вивчення археологічних пам'яток на території України в 20-х роках часто ще не були систематичними, але зібраний матеріал допоміг розв'язати ряд корінних проблем з історії східнослов'янської держави.

Поряд з археологічними дослідженнями в українських періодичних виданнях опубліковано ряд статей, присвячених окремим подіям, питанням, трактовці деяких джерел, постановці малодосліджених проблем, тлумаченню «Руської Правди», зв'язків з Північним Причорномор'ям тощо. Такі статті друкувалися в журналі «Україна», «Записках історико-філологічного відділу ВУАН», «Наукових збірниках історичної секції», «Хроніках археології та мистецтва», «Первісному громадянстві та його пережитках на Україні», «Студіях з історії України науково-дослідної кафедри історії України у Києві», «Студіях науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Дм. Багалія» та ін. Опубліковані в 30-х роках праці М. Макаренка², Т. Мовчанівського³, В. Маслова⁴ та багатьох інших археологів, написаних на основі археологічних розкопок, виявили багато цікавих фактів з життя і побуту давньоруського населення.

Разом з російськими радянськими істориками українські історики збагатили радянську історичну науку новими даними про стародавню Русь.

Науковим археологічним центром на Україні з 1924 по 1934 р. був Археологічний комітет при Академії наук Української РСР (ВУАК), який був утворений з Комісії по складанню археологічної карти при Академії наук УРСР, організованої в 1919 р. В 1934 р. ВУАК був реорганізований в Інститут історії матеріальної культури (ІМК), на базі якого в 1938 р. створюється Інститут археології АН УРСР. Археологічними дослідженнями на Україні займалися також працівники ряду вузів, музеїв, комісій краєзнавства та інших установ⁵.

¹ П. Смолічев. Розкопки сіверянських могил в селі Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р.— «Україна», 1926, № 1; його ж. Подвійне поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині.— Записки Чернігівського наукового товариства, т. 5. Чернігів, 1931; його ж. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських.— Чернігівщина та північне Лівобережжя. Чернігів, 1928 та ін.

² М. Макаренко. Скульптура й різьб'ярство Київської Русі передмонгольських часів. Київські збірники історії і археології побуту і мистецтва, зб. 1 за 1930 р. К., 1931, стор. 28, 96.

³ Т. Мовчанівський. Райковецьке городище XI—XIII ст.— Наукові записки ІМК, кн. 5-6. К., 1935; його ж. Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві.— Наукові записки ІМК, кн. 2. К., 1937 та ін.

⁴ В. І. Маслов. Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби.— Наукові записки ІМК, кн. 1. К., 1933.

⁵ С. М. Бібіков. Сококаріччя археологічної науки на Україні.— Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957, стор. 105, 123.

В післявоєнні роки важливу роль в дослідженні історії Давньоруської держави відіграє слов'янський відділ Інституту археології АН УРСР. В трьох наукових серійних збірниках цього інституту видані численні матеріали про наслідки польових досліджень, важливе місце серед яких займають пам'ятки давньої Русі («Археологічні пам'ятки УРСР»), опубліковані теоретичні узагальнення з окремих питань історії та археології східно-слов'янської держави (збірник «Археологія»), надруковані повідомлення, які знайомлять читачів з наслідками теоретичних і експедиційних досліджень, частина з яких відноситься до періоду Київської Русі («Краткие сообщения Института археологии»).

Велику роботу з питань дослідження давньоруських пам'яток Західної України проводить відділ археології Інституту суспільних наук Львова. Результати наукових досліджень стародавніх та давньоруських пам'яток на цій території публікуються в збірнику «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині». Велику наукову роботу проводять також університети, окремі педінститути та краєзнавчі музеї.

Значний вклад у вивчення архітектурних пам'яток Київської Русі зробила Академія будівництва і архітектури УРСР, яка видавала свій «Вісник».

Загальне визнання знайшла книга С. О. Висоцького про давньоруські написи Софії Київської¹.

Немає потреби перераховувати велику кількість статей, повідомлень та окремих досліджень, написаних на основі археологічного матеріалу, відкритого і дослідженого українськими археологами тільки за післявоєнні і особливо за останні роки. Досить нагадати про розкопані залишки древньоруських міст Галича, Пліснеська, Родні, Колодяжного, Воїня², дослідження в Києві, Чернігові, Львові та в інших містах, що були важливими економічними і політичними центрами Русі, щоб побачити великі масштаби наукової роботи, проведеної українськими вченими, значний вклад у яку внесли дослідження В. Й. Довженка, М. Ю. Брайчевського, В. А. Богусевича, В. К. Гончарова, Д. І. Бліфельда, О. О. Ратича, В. В. Ауліха, М. П. Кучери, Р. О. Юри, Р. І. Виезжева, Г. Т. Мезенцевої та багатьох інших дослідників. Певний вклад у вивчення архітектурних пам'яток Київської Русі зробили Ю. С. Асеев та Г. Н. Логвин.

Наукова співдружність українських і російських археологів у вивченні історії Київської Русі переросла за останні роки в тісне наукове співробітництво, яке проявляється в організації спільних експедицій, проведенні конференцій, друкуванні праць тощо. Українські дослідники брали участь в роботі археологіч-

¹ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской. К., 1966.

² В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

них експедицій під керівництвом відомих російських археологів: акад. Б. О. Рибаківа, П. М. Третякова, М. К. Каргера та ін. Багато досліджень російських вчених надруковано на Україні, а праці українських авторів видані в Москві.

Разом з російськими радянськими істориками українські історики збагатили радянську історичну науку новими даними про давню Русь.

И. М. Гапусенко

УКРАИНСКИЕ СОВЕТСКИЕ ИСТОРИКИ О КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

Статья посвящена анализу работ, вышедших на Украине, об одном из сложных периодов истории не только украинского, но также русского и белорусского народов — эпохе Киевской Руси. Дореволюционные историки, исходя из идеалистического мировоззрения, не могли разрешить коренных проблем истории древней Руси. Это сделала только советская историография, основываясь на единственно правильной научной теории марксизма-ленинизма. Она показала процесс зарождения и развития феодальных отношений у восточных славян, образования древнерусского государства, раскрыла социально-экономическую историю Руси и осветила многие другие вопросы этого сложного периода в истории трех братских народов. Неотъемлемой частью советской историографии периода Киевской Руси являются исследования украинских советских историков, которые внесли известный вклад в решение многих проблем древнерусской истории.

В статье показано тесное сотрудничество украинских и русских советских историков при решении коренных вопросов истории Руси. Больших успехов достигли украинские археологи. Наибольшие успехи украинской, как и всей советской историографии, достигнуты в послевоенные годы.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

I

Пам'ятки черняхівської культури були вперше виявлені видатним українським археологом В. В. Хвойкою наприкінці XIX ст. Вченому, який проводив дослідження ранньосередньовічного городища Шаргород у 1899 р., стало відомо, що жителі розташованого поблизу с. Ромашки Васильківського повіту Київської губернії, беручи глину для господарських потреб коло церкви, знаходили людські кістки, посуд, металеві речі. Того ж року і в 1901 р. В. Хвойка провів розкопки на місці цих знахідок у Ромашках, відкривши нову, доти незнану дослідникам культуру в Середній Наддніпрянщині.

Одночасно з Ромашківським могильником було виявлено кладовище з подібною ж культурою у с. Черняхів (нині — Київської обл.), яке було розкопане В. Хвойкою майже повністю протягом 1900—1901 рр. Оскільки друга пам'ятка дала найбільш повне уявлення про культуру, саме від неї і пішла загальновизнана назва. Сліди черняхівської культури були виявлені ще в ряді пунктів Середньої Наддніпрянщини (Жуківці, Вітачів, Вільшанка та ін.).

В 1901 р. В. Хвойка опублікував перші наслідки своїх польових досліджень пам'яток черняхівського типу¹. В цій публікації він дав першу інтерпретацію культури, загалом правильно визначивши її вік і місце у розвитку населення Середньої Наддніпрянщини. Однак праці В. Хвойки не справили на археологічну громадськість великого враження, можливо, тому, що матеріали про Черняхівський і Ромашківський могильники не були повністю опубліковані. Частково позначилась і відсутність тоді на Україні достатнього числа археологів, які могли б забезпечити даліше вивчення культури. В усякому разі В. Хвойка дослідників не мав і серйозних досліджень з приводу згаданих питань до революції не проводилось.

Головні археологічні установи царської Росії — імператорська Археологічна комісія в Петербурзі та Московське археологічне товариство — не цікавились розкопками нововідкритої

¹ Записки Русского археологического общества (далі — Зап. РАО), н. с., т. XII, вып. 1-2. СПб, 1901, стор. 172—190.

культури, а В. Хвойка не мав достатніх коштів для здійснення польових робіт у широких масштабах. Отож вже після Жовтневої революції, підводячи підсумки досліджень черняхівської культури¹, О. Спіцин до матеріалів В. Хвойки міг додати лише кілька випадкових знахідок.

Історична інтерпретація пам'яток типу Черняхова і Ромашок була такою. Сам В. Хвойка розглядав ці пам'ятки як другий (пізній) етап «культури полів поховань», перший (ранній) етап якої, на його думку, являли собою пам'ятки типу Зарубинецького поля поховань, відкритого одночасно з Ромашками і Черняховим. Місце культури полів поховань в історичному процесі в Східній Європі В. Хвойка визначав виходячи з своєї загальної концепції автохтонності розвитку Середньої Наддніпрянщини². Він вважав цю культуру слов'янською і шукав генетичні зв'язки її як з більш ранньою хліборобською культурою Скіфії, так і з більш пізньою культурою Київської Русі. В. Хвойка відносив черняхівські пам'ятки до II—V ст. н. е., але не відкидав можливості існування культури і пізніше, проголошуючи її головною генетичною основою культури ранньої Русі в Середній Наддніпрянщині.

На жаль, В. Хвойка змушений був оперувати особисто здобутим матеріалом лише цього району. Він не знав, що відкриті ним пам'ятки становлять собою лише східний кут величезного культурно-історичного масиву, що тягнеться далеко на захід—аж до Сілезії і Словаччини включно. В. Хвойка не ставив проблему в територіальному плані, і це привело до деякої обмеженості його висновків. Він не зважав на матеріали, що майже одночасно почали з'являтися в сусідній з Росією Австро-Угорщині. Не були пов'язані з нововідкритою культурою і знахідки римських монет, які досить широко відображались в дореволюційній російській та українській історіографії.

На знахідки римських монет, що дуже часто трапляються в південній частині Східної Європи, ще в XVI ст. звернув увагу польський хроніст Матвій Меховський³. З XVIII ст. вони незмінно цікавлять дослідників. Про них пишуть Г. Байер, Ф. Крузе, А. Гільденштедт, Т. Чацький, Й. Лелевель, І. Фундуклей та ін.⁴ Деякі з цих авторів розглядали знахідки римських монет як важливе історичне джерело, а з кінця XIX ст. з'являється цілий ряд історичних праць, спеціально присвячених згаданій групі археологічних пам'яток.

¹ «Советская Археология» (далі — СА), т. X. М.—Л., 1948, стор. 53—72.

² В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

³ М. Меховский. Трактат о двух Сарматиях. М.—Л., 1936.

⁴ F. Kruse. Budorgis. Breslau, 1819; Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта. «Киевская старина», 1893 (март); T. Czacki. O rzeczy miennicznej w Polsce i Litwie. Dzieła, t. III. Poznań, 1845; И. И. Фундуклей. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губ. К., 1848 та ін.

В 1876 р. опубліковано дослідження польського історика І. Садовського¹, який пов'язував знахідки античних монет і речей грецького та італійського походження з проблемою торговельних зв'язків східноєвропейських народів та античного світу. Незабаром це припущення піддав критиці відомий російський археолог Д. Самоквасов² і натомість висунув гіпотезу про те, що ці монети були принесені слов'янами під час їхнього розселення з дунайської прабатьківщини.

Велику увагу проблеми знахідок римських монет на Наддніпрянщині в ряді праць приділяв В. Ляскоронський³. На відміну від Д. Самоквасова, основну увагу він приділив політичним взаєминам населення Наддніпрянщини з римськими провінціями, вважаючи, що походи і набіги «варварських» племен на кордони імперії були тим фактором, що обумовив приплив римського срібла на позаримські землі. Зрештою, в цьому наш автор поділяв думки, поширені в зарубіжній літературі (О. Алмгрен).

Зовсім по-іншому підходить до проблеми знахідок римських монет у Східній Європі В. Антонович⁴, який вважав їх слідами торговельних зносин наддніпрянських племен з імперією, але, на відміну від І. Садовського, не зводив їх до самої лише торгівлі бурштином. Для В. Антоновича головною дійовою особою в цих зносинах були не римляни, а місцеві племена. Звертаючись, зокрема, до знахідок на території Києва, він використовував їх як свідчення досить раннього виникнення тут торговельного поселення — зародку майбутнього міста⁵.

Дореволюційні дослідники, що звертались до знахідок римських монет, займалися мобілізацією відомостей про них та робили перші спроби їх систематизації. Велике значення мають зведення Д. Самоквасова⁶ та В. Ляскоронського⁷, хоча вони і не позбавлені деяких прикрих помилок і неточностей. Але поряд з цим маємо спеціальні публікації окремих знахідок римських монет, що траплялися на наших землях, а також зведення, подані чи то в описах музейних колекцій (праці К. Страшкевича,

¹ J. N. Sadowski. Drogi handlowe Greków i Rzymian przez porzecza Odrv, Wisly, Dniepra i Niemna do wybrzeży morza Bałtyckiego. Kraków, 1876.

² Д. Я. Самоквасов. История русского права. вып. II. Варшава, 1882; Труды VIII Археологического Съезда (далі — Тр. VIII АС), т. III. М., 1897, стор. 31—43.

³ В. Г. Ляскоронский. История Переяславской земли. К., 1897; Тр. XI АС, т. I. М., 1901, стор. 458—464.

⁴ Древности, т VII, 1878, стор. 241—242; ЧОНЛ, кн. II. К., 1888, стор. 14—17; Тр. IV АС, т. I. Казань, 1884, стор. 241—244.

⁵ П. Я. Армашевский, В. Б. Антонович. Публичные лекции по геологии и истории Киева. К., 1897.

⁶ Д. Я. Самоквасов. История русского права, т. II.

⁷ В. Г. Ляскоронский. Находки римских монет... Пізніше автор продовжив роботу по збиранню матеріалу і підготував великий рукопис «Римская монета в Южной Руси и сопредельных странах», що зберігається в бібліотеці КДУ.

В. Данилевича, В. Антоновича та ін.)¹, чи то у зв'язку з створенням широких кодексів археологічних джерел типу археологічних карт (праці В. Антоновича, О. Сіциньського, В. Гошкевича, Д. Багалія)².

Завдяки цим зусиллям в науку було введено величезну кількість фактичного матеріалу, який тепер, вимагаючи до себе критичного ставлення, залишається важливим джерелом для вивчення соціально-економічного розвитку східноєвропейських племен в перші століття н. е.

II

Черняхівська культура була виявлена після В. Хвойки К. Гадачком в Австро-Угорщині, а пізніше, після першої світової війни — Т. Рейманом в Польщі. Ці відкриття не зразу були співставлені одне одним. Ще не переборена до кінця тенденція розглядати черняхівську культуру, або культуру з «сивою керамікою», в межах сучасних державних кордонів, незважаючи на ідентичний характер пам'яток, знайдених на території СРСР, Польщі, Румунії, Словаччини.

В 1898—1903 рр. (тобто саме в той час, коли В. Хвойка проводив дослідження в Ромашках і Черняхові) представник львівської групи археологів К. Гадачек здійснив розкопки цілого поселення тієї ж самої культури в Неслухові, розташованому на північ від Львова. Археолог відкрив виробничі комплекси: горни для обпалення посуду, печі, які сам К. Гадачек вважав за пекарські, і т. д. В 1900—1901 рр. перші матеріали про Неслухівське поселення були опубліковані³, але їх зв'язки з матеріалами, дослідженими В. Хвойкою, лишилися не з'ясованими.

Розкопки Неслухівського поселення представили культуру в більш-менш повному вигляді: Однак дослідники не могли не звернути увагу на те, що подібні матеріали вже траплялися і раніше, правда, за випадкових обставин чи при розкопках пам'яток іншого типу: при дослідженні І. Коперницьким поселення енеолітичної доби в Городниці над Дністром⁴, при розкопках Г. Осов-

¹ К. Страшкевич. Клады, рассмотренные в муонц-кабинете Университета св. Владимира с 1838 по 1866 г. К., 1866; В. Е. Данилевич. Монетные клады, принадлежащие муонц-кабинету Университета св. Владимира, вып. I—K., 1892; В. Б. Антонович. Описание монет и медалей, хранящихся в муонц-кабинете муонц-музея Университета св. Владимира, вып. I—III. К., 1896—1906.

² В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губ. М., 1895; того ж. Археологическая карта Волынской губ., Тр. XI. АС, т. I. М., 1901; Е. Сецинский. Археологическая карта Подольской губ., Тр. XI. АС, т. I. М., 1901; В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ., Тр. XII. АС, т. I. М., 1905.

³ К. Nadaczek. Teka konserwatorska, R. II. Lwów, 1900; R. III. Lwów, 1901.

⁴ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej (ZWAK), t. II. Kraków, 1878.

кого в Мишкові¹, В. Деметрикевича — в Увислі² та в інших місцях. Втім, і після розкопок в Неслухові знахідки аналогічного типу продовжували виявляти в районі Верхньої Наддністрищини (Псарі, Жабинці, Залісся тощо). Це дало можливість К. Гачеку нарешті в 1912 р. поставити питання про місцеву наддністрянську культуру «римської доби» (тобто першої половини тис. н. е.)³. Таким чином, львівський археолог зі своїми вивченнями запізнився більш як на десятиліття, порівнюючи з В. Хвойкою.

Значну увагу приділяли галицькі археологи і знахідкам римських монет, але тут їх зацікавлення мало переважно колекціонерський характер. Великі добірки монет, у тому числі й римських, знайдених на території Наддніпрянищини і Прикарпаття, стаючи об'єктом наукових студій, вводили в науку нові факти. Відображенням цього можуть бути зведення В. Пшибиславського, Б. Януша та ін.⁴, які охоплювали відомості про різні пам'ятки, в тому числі нумізматичні. Але навряд чи можна назвати хоча б одну працю, спеціально присвячену проблемі історичного значення таких знахідок — на зразок праць І. Садовського, Д. Самоквасова, В. Антоновича, В. Ляскоронського. Не була пов'язана і проблема цих знахідок з вивченням культури, виявленої в Неслухові, Псарях, Тереховлі та інших місцевостях, що цілком слушно була віднесена саме до того часу, на який припадає процес поширення римських монет на території Західної України.

Важливим фактом було також відкриття перших пам'яток черняхівського типу в Трансильванії. Велике значення, зокрема, мали дослідження, проведені І. Ковачем в Марошсентанні (нині — Сент-Анна де Муреш у Румунії)⁵, де виявлено і значною мірою розкопано могильник черняхівської культури. Цей же дослідник провів розкопки іншого кладовища подібного типу в м. Марошвашаргель (нині — Тиргу-Муреш в Румунії)⁶. Матеріали досліджень показали, що пам'ятки черняхівського типу не є чужими і для так званої Карпатської котловини.

III

Думку В. Хвойки про слов'янську приналежність відкритої ним «культури полів поховань» (в тому числі і пам'яток черняхів-

¹ ZWAK, t. XV, 1891.

² Там же.

³ Materiały antropologiczne i archeologiczno-etnograficzne (MAAE), t. XII. Kraków, 1912, стр. 23—33.

⁴ W. Przybysławski, Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej. Lwów, 1916; B. Janusz. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918.

⁵ J. Kovács. Dolgozatok, III. Kolozsvár, 1912.

⁶ J. Kovács. Dolgozatok, IV. Kolozsvár, 1915.

ського типу) підтримали також слов'янські дослідники К. Гадачек, О. Спіцин, М. Біляшівський та ін.¹

Але, на жаль, ця точка зору не знайшла загального визнання, натомість була висунута й поширена інша концепція, яка дістала назву «готської теорії». В 1906 р. у Майнці була опублікована замітка відомого німецького археолога П. Райнеке², в якій вперше було висловлене твердження про готське походження черняхівської культури. Це твердження жваво підхопила націоналістична німецька наука і завдяки надзвичайній активності останньої та неперевершеному апломбу її adeptів перейшло в літературу інших країн, в тому числі й слов'янських.

«Готська теорія» є досить строкатим явищем і об'єднує в собі, зрештою, зовсім різні погляди. Пам'ятки черняхівського типу приписували як самим готам, так і гелідам, бастарнам, вандалам, герулам та іншим групам племен, які вважалися германськими. Припущення про германський характер культури було тією основою, яка об'єднувала всі гіпотези, спрямовані на заперечення теорії В. Хвойки та інших учених щодо слов'янського походження «культури полів поховань».

До кінця 30-х років нашого століття «готська теорія» стала в спеціальній літературі домінуючою, не маючи, однак, під собою по-справжньому наукового ґрунту³. Щоправда, П. Райнеке намагався підкріпити свою тезу посиланням на деякі аналогії з південної Прибалтики. А його наступники (Е. Блюме, Е. Бреннер⁴, пізніше — головні стовпи «готської теорії» — Б. фон-Рихтгофен та К. Такенберг) взагалі не вважали за потрібне хоч якомусь аргументувати свої твердження.

Робилися спроби розвинути «готську теорію» на базі нових археологічних досліджень, зокрема, в працях відомого німецького археолога Макса Еберта, який довгий час працював у Росії.

М. Еберт шукав сліди перебування готів у Східній Європі на півдні України — в північному Причорномор'ї. Він розкопував деякі городища низового Дніпра (Козацьке), кургани останніх століть до н. е. (Маріцино), але найбільшу його увагу в плані «готської теорії» привернув могильник в урочищі Городок Миколаївка поблизу м. Берислава (нині — районний центр Херсон-

¹ МААЕ, XII, стор. 32; А. А. Спицын. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. — Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — ЖМНП), т. XII, 1899; СА, т. X. М.—Л., 1948, стор. 69; Археологическая летопись Южной России (далі — АЛЮР), 1904, I, стор. 1—2.

² P. Reinecke. Mainzer Zeitschrift. I. Mainz, 1902.

³ М. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. — Матеріали і дослідження по археології Прикарпаття і Волині (далі — МДАПВ), вип. 3. К., 1961.

⁴ E. Blume. Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. Würzburg, 1912; E. Brenner. Die Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit, Berichtd. Röm.—Germ. Kom., VII, 1912.

ської обл.), розкопаний у 1912 р.¹ У цьому могильнику, що становить один комплекс з Козацьким городищем і відбиває останній період його існування (III—IV ст.), було виявлено деякий матеріал, схожий на черняхівський. А знахідка в похованнях невеликої кількості бурштину та речей з іккрустацією кольоровим камінням, на думку М. Еберта, повинна була засвідчити германську приналежність пам'ятки.

Однак вже ці дослідження дали й перші тріщини і без того не дуже міцного фундаменту «готської теорії». Матеріали розкопаного М. Ебертом могильника показали, по-перше, що він відносився до I—II ст. н. е. (тобто до часу, що передував першій появі готів у Причорномор'ї), а, по-друге, — генетичні зв'язки з більш давньою культурою пізньоскіфського і сарматського періодів. Не бажаючи відмовитися від основної прогерманської концепції і разом з тим прагнучи якось примирити з нею ці неприємні факти, Еберт змушений був висунути цілком довільну гіпотезу щодо проникнення у Причорномор'я германських племен десь на рубежі нашої ери (чи навіть ще раніше) — тобто задовго до готів, — це, однак, не знайшло жодного відображення в письмових джерелах².

Незважаючи на повну відсутність серйозної аргументації, «готську теорію» походження черняхівської культури активно підтримували в Румунії К. Дікулеску³, в Польщі — В. Антоневич, Ю. Костшевський⁴, в Росії — Ю. Готьє⁵, на Україні — В. Данилевич, Я. Пастернак⁶ і т. д. Ця теорія і зараз час від часу знаходить відображення на сторінках окремих праць (як за кордоном, так і в Радянському Союзі), марно шукати на її користь будь-яких серйозних аргументів.

IV

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції дослідження стародавньої історії та археології перейшли на принципово нові засади. Двадцяті і початок тридцятих років були ознаменовані корінною ломкою всіх попередніх уявлень щодо далекого мину-

¹ Prähistorische Zeitschrift, b. V, p. 1/2. Berlin, 1913, стор. 86—90. Див. також Известия Археологической Комиссии (далі — ИАК), № 47. СПб., 1913, стор. 117—145.

² M. Ebert. Südrussland im Altertum. Bonn—Leipzig, 1921.

³ C. Diculescu. Die Gepiden. Halle, 1922.

⁴ Wl. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928; його ж. Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów, Słown. sto- rożyt. słowiańskich. Warszawa 1934; його ж. Przegląd Zachodni, t. VII, z. 5—6; J. Kostrzewski, Zagadnienie t. zw. kultury gockiej..., Tydzień o Pomor- zu. Poznań, 1934.

⁵ Ю. В. Готьє. Железный Век в Восточной Европе. М.—Л., 1930.

⁶ В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини. К., 1925; Я. Пастернак. Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932.

лого нашої країни, загальним переглядом усього накопленого матеріалу в світлі вчення марксизму-ленінізму. Основна увага дослідників скеровувалася в сторону соціально-економічної проблематики, яка в дореволюційній літературі займала скромне місце.

Ця величезна робота, що мала першорядне значення для дальшого розвитку історичної науки, однак, не обходилася без крайностей, які подекуди заважали успішному прогресу археологічних студій. Захопившись широкими соціальними проблемами і побудуваннями, історики і археологи 20—30-х років мало уваги приділяли розробці джерел, зокрема польовим дослідженням і безпосередній роботі над систематизацією археологічного матеріалу, який був здобутий протягом дореволюційних років. Більше того, дехто був готовий під цю тенденцію теоретичну базу, проголошуючи джерелознавчу роботу в галузі археології «речознавством», спадщиною чи впливами буржуазної науки, що повинні бути рішуче засуджені.

Наслідком цього було те, що накопичення нового археологічного матеріалу в 20—30-ті роки йшло скромними темпами порівняно з теоретичними дослідженнями, і наші знання цього матеріалу розширювалися повільно. Зокрема, проблема черняхівської культури майже не розроблялась, а польові дослідження її пам'яток не набрали систематичного характеру і здійснювались епізодично. З числа останніх слід назвати розкопки Маслівського могильника (Черкаська обл.) П. Смолічевим в 1926 р. та С. Гамченком в 1928—1929 рр.¹ (всього було розкрито близько ста поховань); епізодичні розкопки Є. Козловської в Ромашках (на могильнику, відкритому В. Хвойкою) та в Дідівщині (Київська обл.)², В Щербаківського у Вилах-Ярузьких на Поділлі в 1926 р.³, М. Макаренка в Гурбинцях на Чернігівщині (1926 р.)⁴, П. Козара в Привільному на Надпоріжжі, де було виявлено поселення і могильник⁵, та в інших місцях.

Крім розкопок С. Гамченка та П. Козара, всі ці дослідження носили характер розвідковий, крім того, рекогносцировки провадилися в багатьох районах республіки: у Наддніпрянщині, на Поділлі, на Харківщині, Полтавщині, Надпоріжжі і т. д.⁶

Одночасно розпочалось (хоча теж у досить скромних масштабах) вивчення пам'яток інших типів, синхронних черняхів-

¹ Короткі звітлення ВУАК (далі — КЗ ВУАК) за 1926 р. К., 1927, стор. 154—166; Матеріали и исследования по археологии СССР (далі — МИА СССР), № 116. М., 1964, стор. 118—167.

² Хроніка археології та мистецтва (далі — ХРАМ), ч. 2. К., 1930, стор. 39—48.

³ КЗ ВУАК за 1926 р., стор. 167—172.

⁴ Там же, стор. 106—117.

⁵ Наслідки робіт П. Козара своєчасно не були опубліковані. Див. СА, т. XXII. М., 1955, стор. 125—152.

⁶ Матеріали цих розвідок переважно не опубліковані.

ській культурі і в деяких відношеннях схожих на неї, але залишених іншими групами населення (дослідження М. Рудинським трьох курганів у с. Кантемирівка на Полтавщині¹, розвідкові роботи на Харківщині в Нещеретовому² тощо).

На жаль, всі ці роботи не мали систематичного характеру і тому не спричинилися до серйозних зрушень у розробці проблеми черняхівської культури і тим більше — історії племен, що залишили її пам'ятки.

Справжній перелом у вивченні черняхівської культури відбувся наприкінці 30-х років і зв'язувався з посиленням інтересу до проблеми слов'янського етногенезу. Ця проблема була поставлена на порядок денний у зв'язку з підготовкою макету першого тома «Історії СРСР». З'явилася необхідність висвітлення питань походження слов'ян та їх історії в епоху раннього середньовіччя. Джерелами для цього могли бути, з одного боку, повідомлення пізньоантичних (візантійських) авторів, з другого — археологічні матеріали. З 1938—1939 рр. у науковій пресі з'являється чимало праць, присвячених обом названим групам джерел. Виходять у світ праці М. Державіна, Б. Горянова, О. Ліпшиць, О. Дьяконова, А. Вишнякової, М. Левченка, А. Мішуліна про слов'яно-візантійські зв'язки. Серед них особливо слід відзначити добірку побідомлень античних і візантійських авторів про давніх слов'ян, виконану А. Мішуліним³.

Починають з'являтися і статті археологів Б. Рибаківа, П. Третякова, М. Артамонова, присвячені питанням східно-слов'янської етногонії. Ці автори згадують і про культуру полів поховань як про одне з найважливіших джерел з ранньої історії слов'ян⁴. Це було принципово важливе досягнення радянської історіографії в довоєнний час у галузі вивчення черняхівської культури.

В цей період в Інституті археології АН УРСР у Києві розпочинають інтенсивно збирати та готувати до видання матеріали про черняхівську культуру. Для участі в цій роботі, очолюваній В. Петровим, були залучені С. Коршенко, В. Шугаєвський, М. Макаревич, Є. Махно, І. Феценко. Робота планувалась дуже широко і багатогранно: 1) обробка і публікація наявних музейних фондів, здійснювана за регіональним принципом (Київський історичний музей, музеї Дніпропетровська і Запоріжжя, Лівобережжя і Харківщини і т. д.); 2) підготовка великих публікацій пам'яток, які були досліджені раніше, але своєчасно не опу-

¹ Записки ВУАК, т. I. К., 1931, стор. 127—155.

² Археологія, т. VII. К., 1952, стор. 164—178.

³ Вестник древней истории (далі — ВДИ), 1941, № 1, стор. 230—284.

⁴ ВДИ, 1939, № 1, стор. 319—337; Краткие Сообщения ИИМК (далі — КС ИИМК), вып. II. М.—Л., 1939, стор. 3—5; КС ИИМК, вып. V. М.—Л., 1940, стор. 10—16; КС ИИМК, вып. VI, стор. 3—14.

бліковані (Черняхів, Маслово, Привільне, Дідівщина)¹; 3) організація систематичних розкопок в кількох точно визначених районах (як перший етап було обрано Правобережжя Середнього Дніпра та район Надпоріжжя)²; 4) створення широких зведень, першим зразком яких було укладення карти поширення черняхівських пам'яток в масштабі всієї України, здійснене С. Коршенком³; 5) створення синтетичних праць, присвячених дослідженню конкретних питань, зв'язаних з проблемою культури та її носіїв.

Тоді ж вперше з проблемою черняхівської культури було пов'язано і питання про знахідки римських монет, наслідком чого з'явилися дві статті В. Шугаєвського на цю тему⁴. Зведення усіх знахідок римських монет на Україні готував С. Коршенко⁵.

На жаль, цю велику і перспективну роботу перервав віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз.

V

В період між двома світовими війнами пам'ятки черняхівського типу привернули серйозну увагу представників польських археологів. Оскільки до вересня 1939 р. Західна Україна входила до складу буржуазної Польщі, археологічні дослідження тут становили собою частину роботи, яка велася польськими вченими, хоча українські дослідники брали в ній безпосередню і активну участь.

Проблема черняхівської культури привертала увагу львівської групи археологів (Я. Пастернак, М. Смішко, почасти Т. Сулімирський, Л. Козловський та ін.)⁶. Дослідженню були

¹ С. В. Коршенко. Черняховский могильник; В. П. Петров, М. Л. Макаревич. Могильник II ст. на р. Товмач; І. М. Фещенко. Пам'ятки матеріальної культури сарматської епохи на Правобережжі порожистої частини Дніпра; В. Е. Козловський. Могильник і селище культури полів поховань у с. Дідівщина Фастівського р-ну. Рукописи цих праць зберігаються в Архіві ІА АН УРСР.

² На Правобережжі розвідки провадилися в районі старих досліджень В. Хвойки (Черняхів—Жуківці—Трипілля); у Надпоріжжі крім розвідок почалися розкопки поселення в с. Микільське-на-Дніпрі. Наслідки робіт не були опубліковані.

³ С. В. Коршенко. Матеріали для составлення карты распространения культуры полей погребений на территории УССР. (Рукопис в ІА АН УРСР).

⁴ В. А. Шугаєвський. Медальйон м. Філіппополя Фракійського часу в Елагабала з Райковецького городища на Бердичівщині; його ж. Клад римських золотих медальйонів і срібляних бытових предметів епохи «переселення народів», знайдений на Волині в 1610 г. (Рукописи обох статей зберігаються в архіві ІА АН УРСР).

⁵ Робота не була закінчена. Рукописні матеріали зберігаються в Київському історичному музеї.

⁶ Я. Пастернак. Готи, чи гети? — «Діло». Львів, 11 грудня 1933 р.; Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі — Зап. НТШ), т. 151. Львів, 1930, стор. 1—17.

піддані так звані «підкарпатські кургани», за своїм характером близькі до черняхівської культури, хоч і з деякими особливостями. Такі кургани розкопувалися в цілому ряді пунктів нинішньої Івано-Франківської обл. (Струтинь-Нижній, Мишин, Перерісль, Стопчатів, Цуцулів, Ганів та ін.). Внаслідок цих робіт був зібраний матеріал для монографії М. Смішка, написаної вже після воз'єднання західних областей України з Радянською Україною, але побачити світ вона змогла лише порівняно недавно¹.

Дослідження в інших місцях Західної України носили епізодичний характер і мало дали для дослідження даної проблеми (праці Б. Чапкевича, Г. Цегак-Холубовичевої, О. Цинкаловського, З. Леського і т. д.)².

Натомість більші наслідки викликали дослідження, проведені в районі Кракова польським археологом Т. Рейманом, бо спричинились, власне, до третього відкриття культури, показавши поширення її на території південної Польщі. Нові знахідки привернули увагу польської археології, яка не одразу визначала для них належне місце в загальній системі археологічних джерел з найдавнішої історії Польщі. Як уже відзначалось, польські історики довгий час розглядали пам'ятки з сірою гончарною керамікою як готські або як такі, що перебували під впливом готської культури. На середину 30-х років таких пам'яток на території Польщі набралось чимало, але все це були переважно випадкові знахідки або окремі поховання, які не справляли на дослідників належного враження. І хоча вийшли праці, спеціально присвячені цим пам'яткам (наприклад, дослідження Б. Костшевського, де було дане перше зведення знахідок римського часу з сірим гончарним посудом),³ однак справжнє місце їх в культурному розвитку польських земель не було розкрито.

Значення праць Т. Реймана полягало в тому, що він вперше поставив питання про це місце і визначив його як закономірну ланку в історії країни.

Приводом для початку досліджень послужило виявлення кількох горнів для обпалення посуду в с. Тропішові (нині — повіт Прошовиці) поблизу Кракова. В одній з цих печей було знайдено близько ста розбитих посудин саме того типу, який доти вважався за готський. Стало очевидним, що цей посуд не є чимсь чужим для території південної Польщі, а виготовлявся тут, на місці, у великій кількості. А це вже змушувало зовсім іншими очима дивитися на нього як на історичне явище.

Т. Рейман зібрав наявні відомості про пам'ятки з подібною

¹ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани 1-ї половини I тис. н. е. К., 1960.

² В. Czarkiewicz. WA, t. XIV, 1936; H. Cegak-Holubowiczowa. WA, t. XIV; A. Cynkałowski. Życie krzemienieckie, R. V, 1936; Z. Leski, Z otchłani wieków (ZOW), z. 4—5, 1936.

³ В. Kostrzewski. Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej. Poznań, 1937.

керамікою, названою ним «сивою», внаслідок чого виявилось, що такі пам'ятки зустрічаються в Малій Польщі, на Краківщині, досить густо. Це дало можливість досліднику висловити думку про те, що пам'ятки з «сивою керамікою» відображують певний етап у розвитку місцевого слов'янського населення.

Перша публікація Т. Реймана, присвячена матеріалам Тропішова та Побідника, з'явилася ще в 20-ті роки¹. В 1932 р. було опубліковане перше повідомлення про відкриття гончарних горнів², а в 1936 р. вийшла з друку велика стаття, що містила в собі не лише публікацію тропішовських печей, але й ґрунтовне дослідження технології «сивої кераміки», а також зведення пунктів, де вона була знайдена³. Проте дослідження, розпочаті Т. Рейманом, були перервані нападом гітлерівської Німеччини на Польщу восени 1939 р.

Територія Сілезії до другої світової війни входила до складу Німеччини і археологічними дослідженнями там займалися націоналістично настроєні археологи з так званої «школи Коссіні».

«Школа Коссіні» займала в історії європейської археології досить помітне і своєрідне місце. Німецький імперіалізм, готуючи агресію проти народів Європи, велику увагу приділяв справі «історичного обґрунтування» своїх зазіхань на чужі (в тому числі і слов'янські) землі. В цьому археологічним студіям відводилась велика роль. Концепція Г. Коссіні, що виникла невдовзі після закінчення першої світової війни, виявилася дуже зручною для фашизму, і після приходу останнього до влади в 1933 р. набула значення офіційної державної доктрини.

В поглядах Г. Коссіні і його учнів у свій час було чимало нового. Вперше приділялась увага вивченню поселень (до того археологи цікавилися переважно могильниками як такими пам'ятками, що гарантували найбільш ефектний матеріал); розглядалися археологічні пам'ятки передусім як історичне джерело; вважалося, що головним завданням археолога є вивчення речового матеріалу не заради цього самого, а заради пізнання того суспільства, яке створило річ і користувалося нею; було висунуто тезу про те, що кожна археологічна культура відповідає певному етнічному угрупованню чи народу, і т. д.

Але все це зводилось нанівець антинауковою, відверто расистською концепцією Г. Коссіні і його послідовників, які поставили свою науку на службу імперіалізму і фашизму. Це перетворило німецьких археологів 20—40-х років на найреакційніший загін всієї європейської археологічної науки.

Німецькі археологи цього періоду бачили своє основне завдання у відшуванні таких матеріалів, які повинні були показати

¹ T. Reymann, WA, t. IX, 1924—1925.

² T. Reymann, Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności (далі — Spr. Pau), t. XXXVI, nr. 2, Kraków, 1932; ZOW, R. IX, z. 3—5, 1934.

³ T. Reymann, WA, t. XIV, 1936.

провідну роль германської раси у стародавній історії Європи. Вони розглядали германців як той обраний долею народ, якому судилося створити на руїнах античного світу новий середньовічний світ. Археологи мали обґрунтовувати геополітичні марення німецьких фашистів, їхні зазіхання на чужі землі. З досліджень німецьких археологів виходило, що германськими землями була майже вся Європа, північна Африка і т. д., тобто всі ті землі, на які претендували фашистські главарі.

Расистські політичні настанови вплинули і на інтерпретацію пам'яток першої половини і середини I тис. н. е., в тому числі пам'яток черняхівського типу. Тут повністю панувала «готська теорія», про яку вже говорилося вище (праці Б. Ріхтгофена, К. Такенберга, Е. Бреннера, Р. Шіндлера, Е. Беннінгера, Р. Пфютценрайтера та ін.)¹.

Відповідно оцінювалися і ті пам'ятки Сілезії, що ставали об'єктом дослідження, наприклад, кладовище в Гуттентау (нині—Добродзень), поселення в Гедвігштейні (Косьцеліска), Лесьниці (форст Кошентін) тощо² і, насамперед, князівські поховання в Сакрау (Закшів), виявлені ще у вісімдесяти роки минулого століття³. В 30-ті роки нашого століття ці пам'ятки привертали особливу увагу німецьких археологів.

Отже, відзначаючи деяке накопичення нового матеріалу в міжвоєнний період у Сілезії, слід підкреслити необхідність критичного ставлення до публікацій, здійснених німецькими археологами. Доводиться констатувати абсолютно антинауковий, тенденційний характер інтерпретації черняхівської культури в тогочасній німецькій літературі.

VI

Під час Великої Вітчизняної війни та в перші післявоєнні роки виходить у світ ряд принципово важливих праць з стародавньої історії східних слов'ян (книги Б. Д. Грекова, М. С. Державіна, Б. О. Рибаківа, П. М. Трет'якова та ін.)⁴.

¹ B. Richtofen. Neue Ergebnisse der Vorgeschichtsvorschung... (Alt-schlesien), I, 1926; його ж. Germanische Krausengefäße..., Mannus, Ergb. 6, 1928; K. Tackenberg. Zu der Wanderungen..., Mannus, B. 22, 1930; його ж. Die Wandalen in Niederschlesien. Berlin, 1925; R. Schindler. Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum. Berlin, 1940; E. Beninger. Der westgotisch-alanische Zug..., Mannus, B. 51, 1931. E. Beninger. Die germanische Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg—Leipzig, 1937; E. Beninger, H. Freisig. Die germanische Bodenfunde in Mähren. Reichenberg, 1933.

² F. Pfützenreiter. A. VII, n. 1, 1937; IX, 1940; F. Hufnagel. A. IX, 1940; F. Pfützenreiter. Nachrichtenblatt f. deutsche Vorgeschichte, B. 17, 1941.

³ W. Grempler. Der Fund von Sackrau. Breslau, 1887; його ж. Der II. und III. Fund von Sackrau. Breslau, 1888.

⁴ Б. Д. Греков. Культура Киевской Руси. М.—Л., 1944; Н. С. Державин. Происхождение русского народа. М.—Л., 1944; Б. А. Рыбаков. Ре-

Проблема етногенезу залишалася центральною серед інших питань, зв'язаних з сюжетом, хоча слід відзначити, що підхід до її розв'язання іноді був трохи спрощеним і прямо-лінійним.

Для обґрунтування тези про автохтонність етногонічного розвитку на певній території вважалися достатніми два моменти: наявність складної стратиграфії на конкретних поселеннях, що повинна була засвідчити безперервність існування цих поселень (іноді від енеоліту до епохи Київської Русі) і подібність окремих (часто-густо довільно відібраних) типів речей — кераміки, прикрас, орнаменту тощо. Такий примітивний підхід до проблем етногенезу був характерним для дослідників, що не мали достатньої підготовки в галузі археології. А насправді справа була значно складнішою.

Черняхівська культура в цей період перебуває в центрі уваги дослідників, і досягнення та недоліки археологічної науки позначаються на стані її вивчення. Черняхівській культурі відводиться особливе місце в історії давніх слов'ян; в ній починають шукати ключ до розуміння генезису Київської Русі і середньовічної східнослов'янської культури. З'являється свого роду «мода» займатися вивченням черняхівської культури; особи, що до того не мали до неї ніякого відношення, виступали з рішучими, а іноді просто карколомними побудовами.

Вивчення черняхівської культури йшло у напрямі розгортання польових досліджень і осмислення наявного й дедалі зростаючого матеріалу. Якщо польові роботи цих років не можна назвати цілком систематичними і цілеспрямованими, то в кожному разі не можна не відзначити їх широкий розмах. Стационарні розкопки Є. Махно (Жуківці, Ягнятич, Пращів, Кантемирівка)¹; М. Смішка (Неслухів, Костянець, Волиця-Страклівська, Іза, Комарів)²; М. Тиханової (Лука-Врублівецька)³; А. Сміленко (Микільська-на-Дніпрі, Волоське, Башмачка)⁴; Е. Симоновича (Синиївка, Данилова Балка)⁵ та інших дуже сприяли швидкому накопиченню матеріалів і з'ясуванню питань, зв'язаних з характеристикою черняхівської культури і тих племен, що її залишили.

месо древной Руси. М., 1948; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953.

¹ Археологічні пам'ятки УРСР (далі — АП УРСР), т. I. К., 1949, стор. 153—176; АП УРСР, т. III. К., 1952, стор. 154—168, 231—241.

² АП УРСР, т. I, стор. 111—122; т. III, стор. 337—378.

³ АП УРСР, т. I, стор. 177—183; КСИИМК, вип. XXVII, стор. 72—74; Краткие сообщения ИА АН УССР (далі — КСИА), вип. 2. К., 1953, стор. 15—19, КСИА, вип. 4. К., 1955, стор. 45—46.

⁴ АП УРСР, т. V. К., 1955, стор. 86—92; КСИА, вип. 4, стор. 30—31.

⁵ Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 97—108; КСИИМК, вип. XLVIII. М., 1952, стор. 62—70.

Широкі розвідки в різних районах республіки додали велику кількість нових пунктів, доти невідомих (роботи І. Ляпушкіна на Лівобережжі Дніпра, М. Артамонова на Поділлі, Т. Пассек у Наддністрянщині і т. д.)¹.

Не менш інтенсивно йшла розробка історичної інтерпретації культури. Це приводить на початку 50-х років до вироблення так званої «антської теорії» або «теорії антського періоду».

Припущення щодо приналежності черняхівської культури антам, вперше висловлене М. Артамоновим в 1941 р.², через два роки було представлено Б. Рибаківим як наукова гіпотеза³, що зразу ж дістала загальне визнання. До 1955 р. у приналежності черняхівської культури слов'янам ніхто не сумнівався, хоча існували різні думки відносно часу її існування, території, генетичних зв'язків, а особливо — дальшої долі в післячерняхівський період.

Головним досягненням цього часу було вироблення принципово нового погляду на соціальний розвиток того суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівської культури. Це суспільство характеризувалось останнім етапом розкладу первісно-общинного ладу, стояло на порозі класового устрою. Ця теза вимагала перегляду існуючої концепції ранньої історії Русі (IX—X ст.) як дофеодального періоду; замість неї була висунута теза про початок феодальної формації на Русі в IX ст., яка дістала загальне визнання⁴.

Активно розроблялись питання господарського укладу черняхівських племен. Землеробство, що становило основу їх економіки, стало предметом дослідження В. Й. Довженка⁵, питаннями ремесла також займалися багато дослідників, зокрема А. Т. Сміленко (А. Т. Брайчевська)⁶. Велика увага приділяється також торговельним зв'язкам носіїв черняхівської культури, зокрема на базі вивчення знахідок римських монет. Останнім

¹ АП УРСР, т. III, стор. 285—306; КСИИМК, вып. XVII. М.—Л., 1947, стор. 122—232; КСИИМК, вып. XIX. М.—Л., 1948, стор. 27—37; СА, т. XV, стор. 17—43; Вестник ЛГУ, 1946, № 4-5, стор. 236—237; Вестник ЛГУ, 1947, № 12, стор. 134—135; КСИИМК, вып. XXI. М.—Л., 1947, стор. 74—76; Вестник ЛГУ, 1948, № 11, стор. 177—181; АП УРСР, т. I, стор. 257—264; КСИИМК, вып. 59, М., 1955, стор. 100—117; КСИА, вып. 4, стор. 84—79; АП УРСР, т. V, стор. 170—175.

² КСИИМК, вып. VI. М.—Л., 1940, стор. 5.

³ «Исторический журнал» (далі — ИЖ), 1943, № 11-12, стор. 73—80.

⁴ «Вопросы истории» (далі — ВИ), 1950, № 8, стор. 60—77; 1951, № 2, стор. 56; 1951, № 3, стор. 56.

⁵ «Вісник АН УРСР», 1949, № 2, стор. 54—65; Археологія, т. IV, 1950, стор. 9—26; «Вісник АН УРСР», 1952, № 4, стор. 26—36; Матеріали по історії земледілля СРСР, т. I. М., 1952, стор. 115—125.

⁶ А. Т. Брайчевская. Отделение ремесла и развитие торговли в раннеантском обществе (автореферат диссертации). К., 1952; КСИА АН УССР, вып. 2, стор. 21—22; КСИА, вып. 3, стор. 99—101.

присвячено чимало праць як на вузькі теми¹, так і синтетичних досліджень, в яких ставляться важкі історичні проблеми².

Реальним виявом підвищення інтересу до синтетичного опрацювання матеріалів черняхівської культури була поява цілого ряду дисертацій з цих питань³.

Тим часом ті перегини, що мали місце в тлумаченні давньої історії слов'ян, привели до кризи в галузі ранньослов'янської археології. Торкаючися цього питання лише щодо проблеми черняхівської культури.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років у радянській історіографії намітилась тенденція до перебільшення реальної історичної ролі слов'янських племен. Внаслідок цього до слов'ян відносили зовсім не властиві їм археологічні явища (садівська культура, пам'ятки Криму типу Суук-Су, навіть пізні шари античних міст північного Причорномор'я). В пресі з'являлися статті, в яких стверджувалось російське походження Ахіллеса⁴, вся степова смуга Східної Європи, Крим, Північний Кавказ проголошувалися споконвіку слов'янськими землями, а Чорне море — внутрішнім слов'янським озером.

Ці захоплення безпосередньо стосувалися і черняхівської культури — до числа її пам'яток зараховувалися городища і поселення низового Дніпра та Причорномор'я типу Киселова, Берислава, Любимівки, Снігурівки, деякі пам'ятки Криму та ін., на чому базувалося їх визначення як слов'янських⁵.

Все це, природно, не могло не викликати заперечення з боку ряду дослідників, які, однак, припускали іншу крайність, що знайшла вираз у запереченні слов'янської приналежності деяких

¹ КСИИМК, вып. XLIX, стор. 148—150; А. А. Нудельман и Э. А. Рикман. Известия Молдавского филиала АН СССР (далі — Изв. МФ АН СССР), 1956, № 4, стор. 143—154; ВДИ, 1956, № 4, стор. 153—156; СА, 1957, № 2, стор. 250—253; СА, 1958, № 1, стор. 182—186; В. В. Кропоткин. Нумизматика и эпиграфика, т. I. М., 1960, стор. 215—222.

² Археологія, т. III, стор. 93—101; т. V, стор. 81—91; т. VI, стор. 74—80; ВДИ, 1954, № 1, стор. 119—134; М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України, К., 1959; Археологія, т. V, стор. 92—104; ВДИ, 1961, № 4, стор. 243—282; ВДИ, 1954, № 3, стор. 152—180. Свод археологических источников СССР, вып. Г-4-4. М., 1961.

³ Крим уже згадуваної дисертації А. Т. Сміленко, відзначимо праці Є. В. Махно (Пам'ятки культури полів поховань в міжріччя Рось—Тетерев, 1949); Ю. В. Кухаренка (Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен, 1951); М. Ю. Брайчевського (Римская монета на территории УССР, К., 1954); В. Д. Барана (Поселение первой половины I тыс. н. э. у с. Черепин Львовской области, 1958); І. С. Винокура (Древности восточной Волины первой половины I тыс. н. э., 1962); Е. О. Симоновича (Культура полей погребений на Подолли, 1949).

⁴ А. Югов. Родина Ахиллеса. — Альманах «Крым», 1949, № 3.

⁵ СА, т. XXIII, стор. 250—276; Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953, стор. 26; КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954, стор. 49—59; П. Н. Надирский. Очерки истории Крыма, вып. I. Симферополь, 1951, стор. 45—48 та ін.

аміток матеріальної культури — навіть там, де для цього не було ніяких підстав. Насамперед, мається на увазі черняхівська культура, навколо етнічної інтерпретації якої в 1955 р. розгорілася жвава дискусія, що не припиняється й досі. З одного боку, більшість дослідників, які спеціально займаються вивченням культури, залишилися вірними тезі про її слов'янське походження¹, з другого — чимало науковців заперечують цю тезу, висуваючи замість неї інші гіпотези (готську, фракійську, скіфо-сарматську)². Значної популярності набула точка зору, вперше висловлена в 1954 р. П. Третьяковим³, про багатоетнічність культури, згідно якої остання покривала собою різні за походженням племена: слов'янські, сарматські, готські, фракійські і т. д. Цю точку зору підтримують дослідники головним чином тому, що вона дає можливість примирити різні гіпотези, не заперечуючи жодної з них, а по суті, ухилитися від ясної відповіді на складне і важливе питання.

У зв'язку з гіпотезою П. Третьякова різко постало питання про розчленування черняхівської культури, про виділення в ній локальних варіантів, які, за думкою прихильників цієї гіпотези, можуть бути пов'язані з різними групами племен. Позитивним наслідком цієї роботи було досить чітке відмежування черняхівської культури від інших синхронних культурних проявів, зокрема, степової зони⁴.

Однак досі не вдалося переконливо довести розчленування самої культури⁵, оскільки вона на всьому просторі поширення виявляє виняткову єдність⁶. Отже, питання й досі залишається не вирішеним.

Дискусійними є й інші питання, зв'язані з основною проблемою про місце черняхівської культури в історичному розвитку Східної Європи; наприклад, питання про уточнення території, хронології, генетичних зв'язків тощо. Тому важливою умовою дальшого поступу у розробці черняхівської проблеми є не просто

¹ Ця точка зору існує у більшості видань (див., наприклад, Нариси стародавньої історії УРСР, розд. 8. К., 1957; Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958, стор. 63—82; МИА СССР, № 82. М., 1960 (предисловие), стор. 5—6; УРЕ, т. I (стаття «Анти») та ін.).

² Тезиси докладов науч. сессии ЛГУ 1955—1956 гг. Л., 1956, стор. 3—6; М. И. Артамонов, История хазар. Л., 1962, стор. 47; Очерки истории СССР, III—IX ст., стор. 64; СА, 1958, № 3, стор. 234—243; МИА СССР, № 89. М., 1960, стор. 161—172; Тезиси докладов юбилейной сессии Совета Молдавского филиала АН СССР. Кишинев, 1957, стор. 5—6 та ін.

³ У виступі на засіданні слов'янської секції VII наукової конференції ІА АН УРСР в лютому 1954 р. Див. також: Тезиси докладов на сессии ОИИ и Пленуме ИИМК. М.—Л., 1956, стор. 7—8; П. Н. Третьяков. Итоги археологического изучения восточнославянских племен. М., 1958.

⁴ Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 3—13.

⁵ Див. СА, 1957, № 4, стор. 168—194.

⁶ СА, т. XXIX—XXX. М., 1959, стор. 84—107

накопичення нового фактичного матеріалу, а його детальне дослідження.

На жаль, розмах польових досліджень черняхівської культури в другій половині 50-х років зменшився. Переважно розкопувалися пам'ятки в зоні великих будівельних робіт (зокрема Каховської та Кременчуцької ГЕС), у зв'язку з чим домінував момент випадковості при виборі об'єктів розкопок. Само собою зрозуміло, розкопки таких пам'яток, як могильники в Гаврилівці і Кам'янці (Е. О. Симонович), в Компанійцях (Є. В. Махно), Косанові (В. П. Петров, Н. М. Кравченко); поселення в Леськах (М. Ю. Брайчевський та А. Т. Сміленко), в Новолипівському і Максимівці (Є. В. Махно), Ломоватому (Е. О. Симонович) і т. д.¹, дали чимало цікавих фактів, але при сучасному стані розробки проблеми основним завданням повинні бути цілеспрямовані розкопки саме тих пам'яток, які зможуть дати відповідь на найважливіше питання.

За останні роки систематичні дослідження черняхівської культури розпочав Інститут археології АН СРСР під керівництвом Е. Симоновича.

Під керівництвом Г. Федорова² в Молдавії протягом 50-х років була проведена широка розвідка, внаслідок якої зафіксовано понад двохсот пам'яток культури. На деяких з них уже розпочалися розкопки. Зокрема, широко досліджений могильник в Будештах³. Об'єктом розкопок були також могильники в Малаештах, Балцатах, поселення в Лукашівці, Лопатні, Будештах, Загайканах та в інших місцях⁴. Наслідком цих досліджень є опублікована монографія Г. Федорова — перша друківана спроба монографічного опрацювання певної групи пам'яток черняхівського типу⁵.

Продовжують роботу по дослідженню черняхівської культури і львівські археологи; зокрема, слід відзначити розкопки В. Барана в Черепині та Ріпневі⁶. Певну роботу проводять і деякі пед-

¹ КСИА, вип. 4, стор. 43—44; СА, т. XXIV, стор. 282—316; МИА СССР, № 82. М., 1960, стор. 192—238; КСИА, вип. 8, стор. 46—54, 55—59; СА, 1958, № 1, стор. 248—252; МИА СССР, № 139. М., 1967, стор. 77—135. Розкопки в Компанійцях, Новолипівському, Максимівці поки що не опубліковані.

² «Вестник АН СССР», 1952, № 2, стор. 92—101; ВДИ, 1952, № 2, стор. 250—252; Изв. МФ АН СССР, 1953, № 3-4, стор. 41—64; По следам древних культур. М., 1953, стор. 121—154; «Вестник АН СССР», 1954, № 12, стор. 35—43; КСИИМК, вып. 56. М., 1954, стор. 8—23. Карта открытых памятников. Уч. зап. Ин-та языка, истории и литературы Молдавского филиала АН СССР, т. 6, 1957, стор. 237—311, а також: МИА СССР, № 89, стор. 57—172 и 249—277.

³ СА, 1958, № 1, стор. 187—200.

⁴ МИА СССР, № 82. М., 1960, стор. 303—327. Изв. МФ АН СССР, № 4/31. Кишинев, 1956, стор. 181—185; МИА СССР, № 139, стор. 165—196 та ін.

⁵ МИА СССР, № 89. М., 1960.

⁶ КСИА, вип. 7, стор. 97—99; Дисертаційний збірник Інституту суспільних наук АН УРСР. К., 1958, стор. 60—100; В. Д. Баран. Поселення перших

інститути та історико-краєзнавчі музеї (дослідження І. Винокура на Житомирщині, Поділлі та на Буковині, Б. Тимошука — на Буковині, праці одеських археологів тощо) ¹.

VII

У післявоєнні роки успішно розробляється проблема черняхівської культури в народній Польщі. Наприкінці 40-х і в 50-х роках польські археологи під кутом зору марксистської історичної концепції переосмислили весь накоплений у попередні роки матеріал. Це спричинило різке підвищення інтересу до соціально-економічної тематики і проблематики. Тоді польська археологія пережила приблизно ті ж зрушення, що й радянська — в 20-ті та на початку 30-х років. Але становище польських дослідників (як і в інших соціалістичних країнах, де відбувалися аналогічні процеси) значно полегшувалося тим, що вони використовували досвід, набутий радянською наукою. Сказане стосується як польових робіт, так і теоретичних, узагальнюючих досліджень.

Роботи, розпочаті Т. Рейманом ще до війни в районі Кракова (Тропішов, Побідник, Даловиці), були продовжені, охопивши і сусідні села: Іголомю, Цло, Зофіполе, Виценжі і т. д., де пощастило виявити великий промисловий округ (гончарне і залізобробне виробництво). Спочатку цими роботами керував сам Рейман, а після його смерті — його учні С. Буратинський, Л. Гавевський та ін. ² Особливого ж розмаху ці дослідження набрали у зв'язку з будівництвом металургійного комбінату «Нова Гута» поблизу Кракова. На території сіл, де провадилося будівництво (Могила і Плешів), було виявлено ряд поселень черняхівської культури того ж типу, що і в Тропішові та Іголомі, з таким же яскраво вираженим ремісничим характером (дослідження А. Жакі, С. Буратинського та ін.) ³.

Розкопки в районі Кракова справили велике враження не лише на польських археологів, а й на їх колег в інших країнах Європи. Вони дали особливо важливий матеріал для вивчення так званої «римської доби» в Східній Європі. Вони спричинилися до рішучого перегляду і переосмислення попередніх уявлень

століть н. е. поблизу с. Черепин. К., 1961; МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 102—113.

¹ І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е. Чернівці, 1960; КСИА АН СССР, вип. 81, М., 1960, стор. 52—60; АП УРСР, т. III, стор. 409—416. КСИИМК, вип. 52. М., 1953, стор. 54—59.

² T. Reymann. Spr. PAU, t. XLVII, nr. 3, 1948; його ж. Spr. PAU, t. LII, nr. 9, 1952; його ж. P. Zach., R. VIII, 1952; S. Buratyński. Spr. PAU, t. L, 1949; L. Gajewski. Sprawozdania archeologiczne (S. Arch), t. III; його ж. S. Arch, t. V; його ж. ZOW, R. XXIV, z. 1, 1958 та ін.

³ A. Zak. ZOW, z. 1, 1947; його ж. ZOW, R. XX, 1951; його ж. Archeologia, t. III, 1952; S. Buratyński. ZOW, z. 3, 1953; його ж. WA, t. XXIII, z. 4, 1956.

про цю добу, зокрема про соціально-економічний розвиток «варварського» населення на північній периферії Римської імперії. Деякі польські археологи висунули у зв'язку з цими дослідженнями гіпотезу про існування рабовласницького укладу у слов'янських племен південної Польщі в першій половині I тис. н. е.

Однак треба підкреслити, що відкриття промислових об'єктів у районі Кракова обумовили не виправдану тенденцію розглядати ці об'єкти як щось виняткове, не підготовлене розвитком місцевих племен, прагнення пояснювати їх виникнення якимись особливими умовами.

Розкопки в районі Нової Гуті та Іголомі, безперечно, є центральною подією у вивченні «римської епохи» на території Польщі, але разом з тим провадилися роботи і в інших місцевостях. Зокрема, значні розкопки провадилися в Тиці (район Кракова), де виявлено багатощарове поселення з культурним шаром «римської доби»; на могильнику в Опатові (повіт Клобуцьк) та в інших місцях¹. Визначним відкриттям було виявлення великого металургійного центру в районі Свентокжизьких гір (Келецьке воеводство)². Виявлені тут горни свідчать про такі масштаби виробництва, про які до того не могло бути й мови.

Успішні розкопки провадяться також у Сілезії, де теж досліджено ряд промислових об'єктів, залізобудівні центри в Тарахалицях, Хрущицях та в інших пунктах³. Відзначимо також розкопки поселень в Хорулі, Косьцелісках тощо⁴.

Важливим фактом є відкриття багатьох пам'яток першої половини і середини I тис. н. е. з явними елементами черняхівського типу в Середній Польщі — в районі Лодзі, в так званій землі Ленчицькій (могильники в Ощівільку, Волі-Блендовій, поселення в Лютомерську і т. д.)⁵; у Великій Польщі (Познань, Вимислово)⁶ та навіть в Куювах (дослідження Б. Зельонки в Лахміровицях, Бодзанові, Отлочині та ін.⁷

Польські археологи також активно систематизують наявний

¹ T. Godłowski. S. Arch., t. V; його ж. WA, t. XXIV, 1957; його ж. Materiały archeologiczne (MA) t. I. Kraków, 1959; T. Reymann. Światowit, t. XVIII, 1947.

² K. Bielenin. Dawna kultura (DK), III, nr. 3, 1956; його ж. S. Arch., t. III, 1957; його ж. WA, t. XXIV, z. 1—2, 1957; його ж. ZOW, z. 2, 1958; L. Rauhut. Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. I, 1957.

³ W. Hołubowicz. DK, III, nr. 3, 1956; його ж. Z przeszłości Śląska nr. 5, 1950; I. Kaźmierczyk. Kwartalnik Opolski, t. I, nr. 2, 1955; Z. Trudzik. Archeologia Polski (AP), t. II, 1958.

⁴ J. Szydłowski. WA, t. XXIV, z. 1—2, 1957; Z. Trudzik. Archeologia Śląska (arch. Śl.), t. III, Wrocław, 1959.

⁵ K. Jażdżewski. Pracy i Mat. Muzeum archeolog. i etnograf. seria archeol., № 1. Łódź, 1956; J. Kmiecński. DK, № 1, 1955.

⁶ B. Kostrzewski. Przyczyunki... Poznań, 1937; S. Jasnosz. Fontes Praeh., t. II, 1951.

⁷ B. Zielonka. Przegląd archeologiczny (PA), t. IX, 1950; його ж. ZOW, z. 7-8, 1951; його ж. PA, t. X, 1958; S. Jasnosz. PA, t. IX, 1950.

археологічний матеріал. З'явилося чимало оглядових і узагальнюючих праць, а також праць, присвячених постановці і сиробі розв'язання загальних історичних і джерелознавчих проблем.

Одним з таких питань є проблема генезису і етнічної інтерпретації культури. Єдиної думки поки що не досягнуто. Більшість дослідників дотримується слов'янської теорії, розглядаючи вияви черняхівського типу на території південної Польщі як відображення певного етапу в розвитку слов'янської (венедської) пшеворської культури, хоча іноді й робляться застереження щодо можливої інвазії германських племен¹. Але загальною рисою, притаманною сучасній польській літературі, є відмова від визнання закономірності цього етапу. Поки що польські археологи не зуміли знайти переконливого пояснення тих зрушень, які відбувалися в середовищі південнопольських племен на початку I тис. н. е., і замість того, щоб наполегливо шукати їх причини в сфері внутрішнього розвитку цих племен, вважають за краще взагалі відмовитися від розуміння першої половини I середини I тис. н. е. («пізньоримський період») як особливого етапу цього розвитку.

«Сива кераміка», що становить найбільш виразну рису черняхівської культури, розглядається як явище, зрештою, стороннє і чуже, хоча причини та умови її поширення тлумачаться по-різному (вплив римської цивілізації, кельтів, гето-дакійського світу тощо); так само зовнішніми причинами пояснюється і виникнення металургійного центру в області Свентокжизьких гір. Майже всі технічні досягнення, якими було ознаменовано час близько III ст. н. е., пояснюються запозиченнями від римлян, кельтів, германців і т. д. Отже, доводиться констатувати, що в плані виявлення справжніх закономірностей розвитку культури в епоху близько рубежа та в перші століття нової ери проблема до цього часу залишається, по суті, ще не поставленою.

Тим часом характерною рисою післявоєнної польської історіографії, як уже зазначалося, є велика увага до соціально-економічних проблем. І саме відкриття промислових центрів на території Кракова та в районі Свентокжизьких гір щодо економіки стародавнього населення південної Польщі відіграли в цьому неабияку роль. Наслідки розробки зазначених питань недавно підсумовані у праці Є. Веловецького, опублікованій в 1960 р.² В ній дає систематичний огляд дослідження соціально-економічного розвитку племен, що населяли південну Польщу (Мала Польща і Сілезія) в епоху пізнього латену (від II ст. до н. е.) і до середини I тис. н. е. Автор спиняється на всіх основних сторонах соціально-економічного розвитку: хліборобстві,

¹ K. Jażdżewski, Archeologia Polska (Ach. Pol.), t. II, Warszawa, 1959 (польський текст: Prace i mat. MAE, seria archeol., nr. 5, Łódź, 1960).

² J. Wiałowiejski, Przemiany gospodarczo-społeczne..., Materiały Starożytne, t. VII, Warszawa, 1960.

ремеслі, домашній промисловості, торгівлі, майнових відносинах, розшаруванні суспільства і т. д. Праця Є. Веловейського, безперечно, є серйозним внеском не лише в польську, а й в загальноєвропейську історіографію. В основному концепція автора відповідає концепції, виробленій радянською (зокрема українською) наукою. Але, на жаль, і в цьому дослідженні відчувається тенденція до явного перебільшення сторонніх впливів; переважна більшість технічних досягнень пояснюється як наслідок запозичень. Слід відзначити активне звертання до археологічних епох багатьох польських істориків¹. Зокрема відзначимо важливу працю Г. Ловмянського², де питання про закономірності переходу слов'ян від первіснообщинних відносин до класового суспільства поставлено значною мірою на базі археологічного матеріалу, в тому числі і того, про який йдеться.

Велику увагу приділяють польські дослідники історії торговельних зв'язків давнього населення Польщі з іншими країнами і насамперед з Римською імперією. Протягом багатьох років розробляє це питання К. Маєвський, який у своїх працях особливу увагу приділяє систематизації так званих «римських імпортів» — речей римського виробництва, знайдених на території слов'янських земель³. Відзначимо праці М. Гумовського, де висвітлюється систематизація знахідок римських монет⁴, а також праці молодих дослідників Є. Коніка, Б. Рутковського та ін.⁵

В плані вивчення торговельних зв'язків з Римом велике значення мають широкі дослідження К. Домбровського у стародавньому Каліші (антична Калісія), розташованому на славетному бурштиновому шляху⁶. Вони провадилися у зв'язку з святкуванням 1800-річчя Каліша і спричинилися до ряду значних відкриттів.

¹ К. Тумієнієcki. *Ziemię polskie w starożytności*. Poznań, 1951; J. Bardach. *Historia państwa i prawa polskiego*, cz. I. Łódź—Warszawa, 1955; J. Czekanowski. *Wstęp do historii Słowian*, Poznań, 1957. Візнаємо також загальноісторичні праці археологів: А. Giejsztor. *Kwartalnik Historyczny* (KN), nr. 1, 1954; W. Hensel, *Sprawozdania Państw. Muzeum archeologicznego*. (Spr. PMA), t. III, 1950; його ж. *Paleologia*, Vol. V, No 3/4, 1957; J. Kostrzewski. *Pradzieje Polski*, Poznań, 1949; його ж. *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa, 1955.

² H. Lowmiański. *Podstawy gospodarcze formowania się państw Słowiańskich*. Warszawa, 1953.

³ K. Majewski. *Archeologia*, t. I. Wrocław, 1947; *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*. Wrocław, 1949; його ж. *Kontakty... I Sesja arch.* IHKM PAN, Warszawa—Wrocław, 1957; його ж. *Importy rzymskie w Polsce*. Warszawa—Wrocław, 1960.

⁴ M. Gumowski. *PA*, t. X, 1958.

⁵ E. Konik. *Śląsk starożytny a imperium rzymskie*. Warszawa—Wrocław, 1959; B. Rutkowski. *Terra sigillata znaleziona w Polsce*. Warszawa—Wrocław, 1960.

⁶ B. Biliński. *Dwa świadectwa...*, 18 weków Kalisza. Kalisz, 1961; K. Dąbrowski, *DK*, nr. 2, 1954; його ж. *ZOW*, z. 3, 1958; K. Dąbrowski, T. Uzdowska, M. M. Młynarska. *Kalisz w starożytności i w średnio-wieczu*. Wrocław, 1956.

В післявоєнний період почалося вивчення пам'яток черняхівського типу і на території Чехословаччини — в Моравії і Словаччині. Й. Поулік в своїх працях, присвячених культурі стародавніх слов'ян, використав деякі матеріали, здобуті ще в попередні роки в Моравії — Шаратиці, Великій Німчиці, Їржиковиці. Правда, він був обережним щодо їх історичної інтерпретації, зокрема етнічного визначення¹. Тому місце цих пам'яток в загальному процесі розвитку давньослов'янської культури залишилось не з'ясованим.

Матеріали Шаратицького могильника, одержані внаслідок розкопок 1947 р., були повністю опубліковані З. Трначковою². З'явилася також велика публікація, присвячена дослідженню могильника в Очкові (Словаччина), розкопаному в 1953—1955 рр.³

Однак основна кількість матеріалів черняхівського типу з території Чехословаччини відома на підставі розвідкових даних, поки що мало привертає увагу дослідників. Більшість цих матеріалів і досі залишаються неопублікованими⁴.

Не розроблена й досі історична інтерпретація згаданих пам'яток, не вироблено певної точки зору щодо їх етнічного визначення. Деякі чеські і словацькі дослідники йдуть у руслі, прокладеному німецькою історіографією, шукаючи ключ до розуміння пам'яток в царині германських культур заходу. Так, З. Трначкова, публікуючи матеріали з Шаратиць, висловлюється на користь їх германської приналежності, не уточнюючи цю тезу. Інші дослідники при цьому роблять застереження. Тим часом на території Чехословаччини згадані пам'ятки концентруються в східній частині республіки і виразно вказують на східні і північно-східні (а не західні) зв'язки.

Т. Кольнік оцінює очківські матеріали як результат взаємодії «місцевого населення» (етнічну природу якого він не визначає) з германцями, підкреслюючи, правда, що культура, представлена в могильнику, відіграє значну роль в процесі утворення ранньосередньовічної культури слов'ян.

Останнім часом проблемою черняхівської культури цікавиться словацький вчений. Й. Кудлачек, який в основному приймає концепцію радянських археологів про слов'янське походження цієї культури⁵. Однак увагу дослідника привертають на-

¹ A. Poulik. Jižní Morava — země dávných Slovanů. Brno, 1948—50; C. Staňá. Archeologické rozhledy (AR), R. VIII, s. 1, 1956.

² Z. Trňáčkova. Památky archeologické (Pam. Arch.), t. LI, č. 2, 1960.

³ T. Kolník. Slovenská Archeologia (Slov. Arch), R. IV—2, Nitra, 1956.

⁴ T. Kolník. AR, š. 6, 1961; його ж. AR, s. 3, 1962.

⁵ I. Kudláček. Slov. arch. R. V—2, Nitra, 1957.

самперед пам'ятки України, які, на жаль, не викликають у нього відповідних асоціацій з аналогічними матеріалами Словаччини.

В післявоєнні роки розгорнулося дослідження пам'яток черняхівської культури і в Румунії. В міжвоєнний час в цьому напрямку тут майже нічого не було зроблено; в румунській літературі можна назвати хіба тільки одну публікацію, присвячену похованню в Альдені (округа Бузеу), розкопаному за випадкових обставин². Матеріали розкопок в Ізвоарі, де досліджено могильник черняхівської культури, своєчасно не були надруковані і введені в науку. Кілька пунктів, де виявлено матеріали черняхівської культури, опубліковано в німецькому журналі Д. Россеті, в тому числі цікаві матеріали з поселення в Деморейа³.

Після війни інтерес до пам'яток черняхівської культури в Румунії значно поживавився. Особливо велика кількість їх виявлена на території Молдови завдяки активній розвідковій діяльності Ясського музею⁴. На жаль, всі ці пам'ятки відомі нам поки що на підставі розвідкових даних, і жоден з них ще не став об'єктом широких археологічних розкопок.

Але, крім того, пам'ятки черняхівського типу вивчаються і в інших районах республіки: в Трансільванії (де перед тим були досліджені кладовища в Марошсентанні і Маровсаргелі), в Мунтенії, Олтенії і т. д. Першою ластівкою в цьому напрямку був могильник в Спанцові на Дунаї, частково досліджений Б. Митря в 1952 р.⁵ і зразу ж пов'язаний автором розкопок з черняхівською культурою. В дальшому румунськими археологами були виявлені і частково досліджені могильники в Гежі (р-н Лудуш), Уйоара (р-н Ажуд), Келераші (р-н Келераші), Какалещі і Гогошарі (р-н Джурджу) та в інших місцях⁶.

Поселення черняхівського типу виявлені також у багатьох пунктах, причому слід відзначити, що на території Трансільванії, Мунтенії і Олтенії вони часто, крім черняхівських елементів, дають й інші, демонструючи тим самим етнографічну різноманітність і строкатість населення цих районів в першій половині I тис. н. е. Черняхівські елементи іноді виявляються на поселеннях місцевої дакійської людності (Кристешті, Лекінца-де-Му-

¹ Gh. Ștefan. Dacia, VII—VIII. București, 1941.

² D. V. Rosetti. Germania, 18, H. 3, 1934.

³ N. Zaharia. Studii și cercetări de istorie veche (SCIV), 3—4, 1955; II ж. SCIV, 1—2, 1953.

⁴ Mitrea Bucur. SCIV, 1—2, 1953.

⁵ N. Anghelșcu. SCIV, 1—2, 1953; K. Horedt. SCIV, 3—4, 1955; B. Mitrea și C. Preda. SCIV, 3—4, 1955; R. Vulpe. Izvoare. București, 1957, стр. 311.

реш та ін.¹, часом виступають змішаними з культурними елементами північного (германського) чи східного походження (Морешті)² і т. д. Сліди черняхівських поселень було зафіксовано в Сф. Георге, Стоешешті, Гара Рошіешті, Джуркані, Гогошарі³.

Таким чином, за післявоєнні роки в Румунії намітилося істотно збільшення знань про пам'ятки черняхівської культури. Однак не можна сказати, щоб їх вивчення шляхом розкопок здійснювалося надто активно. Досі немає тут жодного повністю розкопаного поселення.

Відрадним фактом є повна публікація матеріалів довоєнних розкопок в Ізворі, що з'явилася в 1957 р. і ряд інших монографічних публікацій могильників⁴.

Ще гірше справа з історичною інтерпретацією пам'яток черняхівської культури. Більшість румунських дослідників дотримуються старих позицій визнання тези про готську приналежність культури, з тим застереженням, що йдеться, мовляв, лише про матеріали румунських земель. Таку точку зору обстоює Р. Вулпе, який з цією трактовкою зв'язує і проблему змійових валів у Молдові⁵, Б. Митреа⁶ та ін.

Такий місницький підхід до проблеми, прагнення розв'язати питання про походження пам'яток черняхівського типу на території Румунії ізольовано, без урахування даних з території України, Польщі та інших країн, здається нам безперспективним.

IX

В наші дні проблема черняхівської культури є однією з найбільш гострих і дискусійних проблем східноєвропейської археології. Зокрема, гарячі суперечки викликає питання етнічної атрибуції культури та її місця в історико-культурному процесі в Східній Європі. Джерелознавчий стан проблеми визначається тим, що вже зараз нам лише в межах СРСР відомо понад тисяч пам'яток черняхівського типу, а якщо рахувати подібні пам'ятки, відомі в Польщі, Чехословаччині, Румунії, — загальна їх кількість перевищить 3 тис. Але, очевидно, стан джерелознавчої розробки їх не достатній для остаточного вирішення поставлених

¹ D. Popescu [та ін.], SCIV, An. II, 1, 1951; SCIV, An. III, 1952, стр. 320—327.

² SCIV, An. III, 1952, стр. 320—327; K. Horedt, Materiale și cercetări arheologice (MCA), IV, București, 1957; його ж. SCIV, 1—2, 1953.

³ D. P. și V. D., SCIV, 1—4, 1957; C. Cihodaru, R. Vulpe, R. Petre, St. Kiss, SCIV, I, 1951.

⁴ R. Vulpe, Irvoare, București, 1957; C. H. Diaconu, Tîrgșor, București, 1965; B. Mitrea, C. Preda, Necropole din Sec. al IV e. n. în Muntenia, București, 1966.

⁵ R. Vulpe, SCIV II, 1950; його ж. Le Vallum de la Moldavie inférieure et la «mur» d'Athanasie, Hague, 1957.

⁶ B. Mitrea, Dacia, n. s. I, București, 1957.

питань. І справа, мабуть, полягатиме не так в дальшому розгортанні польових робіт, як в структурно-типологічній розробці уже наявного матеріалу. Проблема значною мірою стикається з двома моментами, які досі стояли на перешкоді дослідження: явно недостатня кількість публікацій (про основну масу відомих нам пам'яток до недавнього часу їх зовсім не було) і нерозробленість методики постановки та розв'язання на археологічному матеріалі певного роду проблем, зв'язаних з реконструкцією процесів, що не знаходять безпосереднього і адекватного відображення в масовому археологічному матеріалі.

Зараз докладається чимало зусиль з метою подолання обох перешкод. Зокрема, в радянській науці останнім часом з'явився ряд дуже важливих публікацій, які, безперечно, сприятимуть дальшому поступу проблеми (з їх числа відзначимо три томи «Материалов и исследований по археологии СССР», спеціально присвячених черняхівській культурі)¹. Дещо гірше справа з розробкою методики: методичний рівень багатьох праць (в тому числі дисертаційних), виконаних за останній час, не відповідає вимогам, продиктованим сучасним станом проблеми.

Головною умовою справжнього прогресу тут буде вихід за межі власне черняхівського матеріалу як в територіальному, так і в хронологічному плані. Але це необхідно потягне за собою нове різке збільшення інформації, що підлягатиме аналізу. В зв'язку з цим величезне значення матиме застосування математичних методів обробки матеріалу, які дозволять автоматизувати певні найбільш трудомісткі процеси.

М. Ю. Б р а й ч е в с к и й

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В статье дается обзор литературы, посвященной изучению черняховской культуры, начиная от открытия первых памятников этой культуры до середины 60-х годов. Особенно значительные успехи в изучении черняховской культуры достигнуты в послевоенное время в Советском Союзе и в зарубежных социалистических странах (особенно в Польше, Чехословакии и Румынии). В настоящее время известно около 2 тыс. памятников, многие из которых подвергались более или менее значительным раскопкам. В связи с углубленным исследованием истории населения, оставившего памятники черняховского типа, перед учеными встал целый ряд важных проблем, до сего времени окончательно не решенных. Особенно остро стоит вопрос об этнической интерпретации черняховской культуры и ее отношении к славянам.

¹ МИА СССР, № 82, 1960; № 116, 1964; № 139, 1967.

(1956—1965 рр.)

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

*І. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін
як історики*

1. *Горовський Ф. Я.*

Сучасні «критики» Маркса та історична наука.— «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 130—135.

2. *Гуржій І. і Сарбей В.*

В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960.

3. *Гуржій І. А. и Сарбей В. Г.*

В. И. Ленин о некоторых вопросах истории Украины.— «История СССР», 1960, № 2, стор. 170—185.

4. *Гулянский С. К.*

Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури.— «Український історичний журнал», 1965, № 4, стор. 41—50.

5. *Смельяненко Є. і Черних Г.*

До питання про критику В. І. Леніним фальсифікаторів історії Великої Жовтєвої соціалістичної революції.— 40 років Великого Жовтня. Львів, 1957, стор. 138—152.

6. *Жилін П. А.*

В. І. Ленін і воєнно-історична наука.— «Український історичний журнал», 1965, № 10, стор. 3—15.

7. *Жуков Є. М.*

В. І. Ленін і поняття «епохи» в світовій історії.— «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 3—10.

8. *Коваленко Л. А.*

Питання історії України в працях К. Маркса і Ф. Енгельса.— Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету, № 4. Серія історична, 1960, стор. 85—89.

9. *Коломійченко І. І.*

В. І. Ленін і деякі питання культурної революції на Україні.— «Радянська школа», 1965, № 4, стор. 1—9.

10. *Косарик Д. М.*

Ленін і Шевченко.— «Народна творчість та етнографія», 1964, № 2, стор. 9—15.

11. *Лещенко М. Н. і Сарбей В. Г.*

Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса.— «Український історичний журнал», 1963, № 6; стор. 13—24.

12. *Липовченко М.*
Борьба В. И. Ленина против великодержавности и национализма в дожовтневий історіографії України.— «Комуніст України», 1964, № 7, стор. 34—45.
13. *Липовченко М.*
Питання історії більшовицьких організацій України у працях В. І. Леніна.— «Комуніст України», 1960, № 4, стор. 45—55.
14. *Липовченко М.*
Ленін та історіографія України. Становлення наукового погляду на історію українського народу. К., 1965.
15. *Нечкіна М. В.*
В. І. Ленін як історик революційного руху Росії.— «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 10—21.
16. *Рубач М. А.*
В. І. Ленін про пізнання суперечностей історичного процесу.— «Український історичний журнал», 1965, № 12, стор. 39—47.
17. *Сарбей В. Г.*
Борьба В. И. Ленина против буржуазной концепции истории Украины.— Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научной сессии «В. И. Ленин и историческая наука» (Київ, 15—18 июня 1965 г.). К., 1965, стор. 56—59.
18. *Сарбей В.*
В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина Т. Г. Шевченка.— «Комуніст України», 1964, № 2, стор. 48—56.
19. *Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научной сессии «В. И. Ленин и историческая наука»* (Київ, 15—18 июня 1965 г.) К., 1965.
20. *Фролкін М. М.*
Розробка В. І. Леніним питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р.— «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 3—12.
21. *Черних Г. Г.*
В. І. Ленін — історик Жовтня (до історіографії проблеми).— «Український історичний журнал», 1965, № 4, стор. 117—122.
22. *Шевченко Ф. П.*
В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко.— «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 3—18.
23. *Шевченко Ф. П.*
В. І. Ленін про пізнання історичного процесу.— «Український історичний журнал», 1960, № 2, стор. 19—32.
24. *Шморгун П. М.*
Вопросы истории большевистских организаций Украины в трудах В. И. Ленина.— Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научной сессии «В. И. Ленин и историческая наука» (Київ, 15—18 июня 1965 г.). К., 1965, стор. 59—63.

1. *Введенський А. О. і Мельник Л. Г.*
Предмет, метод і завдання історичної науки. К., 1962.
2. *Горський В. С.*
Деякі питання методології дослідження історії культурних взаємовідносин (на матеріалах історії українсько-болгарських культурних взаємин).— «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 47—54.
3. *Гуржій І. і Сарбей В.*
Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину.— «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 19—29.
4. *Деякі питання суспільних наук. Тези доповідей та повідомлень VII звітної наукової конференції інституту.* 20—22 травня. Дрогобич, 1965.
5. *Історіографія.*— УРЕ, т. 5, стор. 548.
6. *Килунов А. Ф.*
Про природу історичного факту.— «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 52—58.
7. *Косолапов В. В.*
Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу.— «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 44—51.
8. *Крип'якевич І. П.*
Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями.— «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 130—132.
9. *Лещенко М. Н.*
Історія.— УРЕ, т. 5, стор. 548—552.
10. *Ляховецький Л. А.*
Коли виникла історична наука?— «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 157—159.
11. *Парасунько О. А. і Петренко В. С.*
Основні вимоги до написання історичного нарису про населений пункт.— «Радянська школа», 1965, № 8, стор. 97—102.
12. *Петренко В. С.*
Як висвітлити літературні явища в історичних нарисах.— «Українська мова і література в школі», 1965, № 6, стор. 71—75.
13. *Пушкарьов Л. М.*
Історичне джерело та історичне дослідження.— «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 40—46.
14. *Сарбей В. Г.*
Історичні науки. Історія.— УРЕ, т. 17, стор. 439—442.
15. *Ткачова Л. І.*
Конференція з методологічних питань історії радянського суспільства (червень 1964 р.).— «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 148—149.

16. Шевченко Ф. П.
Дискусія — невідмінна умова розвитку історичної науки.—
«Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 27—41.
17. Шевченко Ф. П.
Історія і сучасність. К., 1965.
18. Шевченко Ф. П.
Про створення «вступу до історичної науки». — «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 90—100.

II. Історіографія вітчизняної історії дожовтневого періоду

1. Абаліхін В. С.
Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р.—«Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 99—103.
2. Алекберлі М. К.
До питання історіографії Хотинської війни 1621 року.—
Наукові записки Чернівецького державного університету,
т. 18. Серія іст. наук, вип. I. Чернівці, 1956, стор. 113—125.
3. Апанович О. М.
Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії
Лівобережної України другої половини XVIII ст.—«Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 126—132.
4. Астахов В. И.
Курс лекцій по русской историографии, ч. 1. До середини
XIX в. Харьков, 1959; ч. 2. Эпоха промышленного капитализма. Харьков, 1962.
5. Астахов В. И.
Курс лекцій по русской историографии. До конца XIX в.
Харьков, 1965.
6. Атанасов П.
Михайло Драгоманов і Софійський університет.— «Всесвіт»,
1962, № 12, стор. 98—100.
7. Атанасов П.
Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських
зв'язків.— «Український історичний журнал», 1965, № 9,
стор. 26—40.
8. Бабицкий В. Е.
М. Ф. Владимирский-Буданов как историк русского государства.— «Известия высших учебных заведений». Правоведение. Л., 1961, № 2, стор. 86—97.
9. Бейліс В. М.
Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби її
тлумачення в історичній літературі.— «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 109—117.

10. *Бейліс В. М.*
П'ять видань книги Ібн-Фадлана (огляд видань, присвячених Ібн-Фадлану — арабському мандрівнику і письменнику першої половини X в.). — «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 145—150.
11. *Бібіков С. М.*
За глибоке і всебічне вивчення історії стародавнього суспільства. — «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 156—159.
12. *Бойко І. Д.*
До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія. — «Український історичний журнал», 1957, № 2, стор. 105—109.
13. *Боровой С. Я.*
А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. — Записки Одесского археологического общества, т. 1, 1960, стор. 175—185.
14. *Брайчевський М. Ю.*
Дослідження М. В. Ломоносовим історії древньоруської держави (до 250-річчя з дня народження М. В. Ломоносова). — «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 94—99.
15. *Брайчевський М. Ю.*
Перший історик східнослов'янських народів (до 900-річчя з дня народження Нестора-літописця). — «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 7, стор. 51—53.
16. *Брайчевський М. Ю.*
Радянська наука про походження слов'ян. К., 1959.
17. *Брайчевський М. Ю.*
Стан і завдання культури древніх слов'ян. — «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 78—94.
18. *Брайчевський М. Ю. і Кравченко Н. М.*
Дослідження ранньослов'янської культури на Україні. — «Український історичний журнал», 1961, № 3, стор. 156—157.
19. *Бродський Р. М.*
Історіографія американо-російських відносин на Далєкому Сході в кінці ХІХ — на початку ХХ століття. — Доповіді та повідомлення Львівського державного університету, вип. 9, ч. 1, 1961, стор. 41—42.
20. *Бродский Р. М.*
К вопросу об историографии американо-русских отношений накануне и в период русско-японской войны. — Доповіді та повідомлення Львівського державного університету, вип. 7, ч. 2, 1957, стор. 120—123.
21. *Введенський А. О.*
Питання дипломатики в працях В. О. Ключевського. — «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 106—115.

22. *Гейштор Л. К.*
Работа В. Г. Короленко над материалами русской истории.—
Научные записки Полтавского литературно-мемориального
музея В. Г. Короленко, вып. 1, 1961, стор. 28—54.
23. *Гельфман А. А.*
Взгляды А. П. Шапова на исторический процесс и основные
вопросы русской истории (историк, мыслитель и публицист
60-х годов XIX в.).— Научные записки Одесского педагогиче-
ского института, т. 21, 1958, стор. 197—213.
24. *Гербельський Г. Ю.*
Передова суспільна думка в Галичині (30-і — середина 40-х
років XIX ст.). Львів, 1959.
25. *Гербельський Г. Ю.*
Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині
XIX ст. (до 1848 р.). Львів, 1964.
26. *Голобуцький В. О.*
Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії
XVI — першої половини XVIII ст.— «Український історич-
ний журнал», 1960, № 1, стор. 109—117.
27. *Гольдін Ф.*
Історико-філологічне Товариство при Новоросійському (Оде-
ському) університеті.— «Науково-інформаційний бюлетень
Архівного управління УРСР», 1964, № 6, стор. 35—43.
28. *Гуржій І.*
Франко як історик трудящих мас.— «Вітчизна», 1956, № 8,
стор. 147—159.
29. *Гуржій І. О.*
Т. Г. Шевченко про героїчне минуле України. К., 1964.
30. *Дашкевич Я. Р.*
Армянские колонии на Украине в источниках и литературе
XV — XIX веков. Историографический очерк. Ереван, 1962.
31. *Дашкевич Я. Р.*
Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого Ук-
раїни (до 150-річчя з дня народження).— «Український іс-
торичний журнал», 1964, № 2, стор. 121—122.
32. *Дзира Я.*
Творчість Шевченка і літопис Величка.— «Вітчизна», 1962,
№ 5, стор. 187—203.
33. *Дзира Я. І.*
Т. Г. Шевченко і рукопис Величка.— «Український історич-
ний журнал», 1964, № 1, стор. 96—99.
34. *Дорошенко І. І.*
Робітнича тема в публіцистиці Івана Франка кінця 70-х —
початку 80-х років.— Наукові записки Львівського держав-
ного університету, т. 42. Факультет журналістики, вип. 1,
1958, стор. 5—17.

35. *Дьяков В. А.*
Новые работы о революционных демократах на Украине (обзор). — «История СССР», 1961, № 6, стор. 175—180.
36. *Дядиченко В. А.*
До критики буржуазно-націоналістичних перекручень історії України періоду Північної війни. — 250 років Полтавської битви. 1709—1959. Збірник статей. К., 1959, стор. 38—68.
37. *Єсипенко А. А.*
В. В. Латышев в Одессе. — «Советская археология», т. 28, 1958, стор. 33—35.
38. *Жовтобрюх М. А.*
Вклад О. О. Шахматова у вітчизняну науку (до 100-річчя з дня народження). — «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 120—122.
39. *Иванов Л. М.*
К вопросу о формировании пролетариата Украины (по поводу работ Ф. Е. Лося, А. А. Нестеренко, Е. С. Компан и других о формировании пролетариата Украины). Обзор. — «Вопросы истории», 1957, № 6, стор. 137—147.
40. *Исаевич Я.*
Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 1, стор. 48—57.
41. *Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964.*
Зміст:
Гуржій І. О. і Лещенко М. Н. Історичні погляди Т. Г. Шевченка.
Брайчевський М. Ю. Т. Г. Шевченко і археологія.
Дзира Я. І. Тарас Шевченко і українські літописи XVII—XVIII ст.
Апанович О. М. Боротьба українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI—XVII ст. в творчості Т. Г. Шевченка.
Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко про боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення у XVIII ст.
Шевченко Ф. П. Т. Г. Шевченко про становище і боротьбу селянства України в першій половині XIX ст.
Сарбей В. Г. Дожовтнева марксистсько-ленінська історіографія про Т. Г. Шевченка.
Санцевич А. В. Радянська історіографія про історичні та суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка.
42. *Історія Київського університету. 1834—1959, ч. 1, 1834—1917.* К., 1959, стор. 111—311.
43. *Кадеєв В. І.*
Економіка античного Херсонеса в радянській історіографії. — Учені записки Харківського державного університету,

- т. 117. Труды історичного факультету, т. 8, 1961, стор. 19—33.
44. *Калініченко В. Я.*
Погляди І. Франка на роль народних мас і особи в історії.— Наукові записки Київського державного університету, т. 15, вип. 8: Збірник історико-філософського факультету, № 8, 1956, стор. 61—82.
 45. *Калюшко Н. І.*
Коліївщина та її відображення в творчості Т. Г. Шевченка.— Праці Одеського університету, т. 152. Серія філологічних наук, вип. 1, 1962, стор. 112—120.
 46. *Касименко О. К.*
Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни 1648—1654 рр.— «Український історичний журнал», 1958, № 5, стор. 110—121.
 47. *Книпович Т. Н.*
Василий Васильевич Латышев как исследователь Северного Причерноморья в античную эпоху.— «Советская археология», XXVIII, 1958, стор. 7—14.
 48. *Коваленко Л. А.*
Демократические течения в историографии Украины XIX века. Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. К., 1964.
 49. *Коваленко Л. А.*
До питання про історичні погляди О. М. Лазаревського.— «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 98—107.
 50. *Коваленко Л. А.*
Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні.— Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 25, 1957, стор. 75—95.
 51. *Коваленко Л. А.*
Історичні погляди С. А. Подолинського.— Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету, № 2. Серія історична, 1958, стор. 55—58.
 52. *Коваленко Л. А.*
Історичні погляди Івана Франка.— Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту, т. 4. Серія історико-філологічна, 1956, стор. 5—23.
 53. *Коваленко Л. А.*
Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. На правах рукопису. Кам'янець-Подільський, 1964.
 54. *Коваленко Л. А.*
Народницька течія в українській історіографії (повідомлення).— Тези доповідей та повідомлень Ужгородського державного університету, № 3. Серія історична, 1959, стор. 55—59.
 55. *Коваленко Л. А.*
Питання історії України в роботі М. М. Покровського «Рус-

- ская история с древнейших времен». — Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 12, 1962, стор. 55—62.
56. *Ковмір Ю. О.*
Семен Олійничук (український історик і прогресивний громадський діяч. 1798—1852). — «Український історичний журнал», 1963, № 6, стор. 102—105.
57. *Компан О. С.*
Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. — Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9, 1957, стор. 251—277. —
58. *Крандиевский С. И.*
Очерки по историографии экономической истории (XVIII—XIX вв.). Харьков, 1963.
59. *Крипякевич И. П.*
Садок Баронч — историк армян бывшей Галиции. — Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сб. материалов научной сессии. Ереван, 1961, стор. 38—47.
60. *Кругляк М. І.*
З історії методичної думки. М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов про викладання історії. — Методика викладання історії і суспільствознавства, вип. 1, 1965, стор. 93—105.
61. *Курносів Ю. О.*
До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40—50-х роках XIX ст. (висвітлення в історичній літературі). — «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 159—163.
62. *Лавров П. А. і Марченко М. І.*
Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років. — «Український історичний журнал», 1959, № 5, стор. 127—136.
63. *Лазоренко Т. Г.*
І. В. Лучицький як історик аграрних відносин у Франції напередодні і в час революції кінця XVIII ст. — «Вісник Київського університету», № 4, 1961. Серія історична та філософська, вип. 1, стор. 78—88.
64. *Лакиза М. П.*
Історична тематика в творчості Івана Ле (до 70-річчя з дня народження письменника). — «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 130—133.
65. *Лаптин П. Ф.*
Історичні погляди М. М. Ковалевського (1851—1916). — «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 91—97.
66. *Лаптин П. Ф.*
Проблеми общины в трудах И. В. Лучицкого. — Средние века, вып. 23. М., 1963, стор. 216—228.

67. *Лось Ф. Є. і Олійник Л. В.*
Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 30—41.
68. *Марголис Ю. Д.* Исторические взгляды Т. Г. Шевченко, Л., 1964.
69. *Марголис Ю. Д.*
К вопросу об эволюции исторических взглядов Т. Г. Шевченко (1837—1847).— «Вестник Ленинградского университета», № 14. Серия истории языка и литературы, вып. 3, 1959, стор. 31—46.
70. *Марголис Ю. Д.*
Т. Г. Шевченко и А. П. Шапов.— «Научные доклады высшей школы». Исторические науки. 1959, № 3, стор. 62—80.
71. *Маркевич О. П.*
В. В. Стасов про робітничий клас і революцію 1905 р. в Росії.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 85—90.
72. *Марченко М. І.*
Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957.
73. *Марченко М. І.*
Історичні погляди Т. Г. Шевченка.— «Український історичний журнал», 1961, № 1, стор. 84—94.
74. *Марченко М. І.*
Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.
75. *Марченко М. І.*
Українські літописи і хроніка XVII—XVIII ст.— Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1. Давня українська література доби феодалізму — до кінця XVIII ст. К., 1959, стор. 404—416.
76. *Марченко М. І. і Полухін Л. К.*
Видатний історик України О. М. Лазаревський (1834—1907). К., 1958.
77. *Мар'янов Б. М.*
О. С. Пушкін як історик (до 125-річчя з дня загибелі великого російського поета).— «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 149—151.
78. *Медв'яничук Я. С.*
Селянське повстання 1651 року на Підгаллі в історіографії народно-демократичної Польщі.— Доповіді та повідомлення Львівського державного університету, вип. 7, ч. 2, 1957, стор. 120—123.
79. *Міжнародні наукові зв'язки Одеського товариства історії і старожитностей (40-і роки XIX ст.).*— «Науково-інформа-

ційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 5, вересень—жовтень, стор. 35—42.

Публікація документів і передмова Л. Латишевої.

80. *Митрофанов М.*

В. И. Ейнгорн — історик і архівіст.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 2, стор. 49—53.

81. *Мишустин А. М.*

Историческое значение письма М. В. Ломоносова «О размножении и сохранении российского народа». — Доклады и сообщения Ужгородского государственного университета. № 8. Серия филологическая, 1962, стор. 62—63.

82. *Моренець В. І.*

П. М. Ткачов про соціально-економічні умови розвитку Росії в 60—70-х роках XIX ст.— Збірник наукових робіт викладачів суспільних наук вузів УРСР, вип. 5, 1959, стор. 177—197.

83. *Назаренко Ф. И.*

М. П. Драгоманов о развитии капитализма и положении рабочего класса в России и на Украине после реформы 1861 г.— Ученые записки Львовского торгово-экономического института, вып. 1, кафедра политической экономии. 1958, стор. 94—110.

84. *Олійник Л. В.*

Декабристський рух на Україні в радянській історіографії.— «Український історичний журнал», 1965, № 12, стор. 119—128.

85. *Осечинський В. К.*

До питання історіографії західноукраїнських земель в добу імперіалізму.— «Вісник Львівського університету». Серія історична. Львів, 1965, стор. 3—11.

86. *Острянин Д.*

Світогляд М. О. Максимовича (український вчений, 1804—1873). К., 1960.

87. *Павелко В.*

Михайло Максимович.— Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. К., 1960, стор. 314—319.

88. *Павелко В. У.*

М. О. Максимович-археограф.— «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 97—102.

89. *Пашук А.*

Питання переходу від капіталізму до соціалізму в ранній творчості Ів. Франка (70—80-і роки XIX ст.).— Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 8. Львів, 1960, стор. 67—94.

90. *Пащук А. І.*

С. А. Подолинський — критик капіталізму.— Праці кафедр

суспільних наук Львівського державного університету, вип. 5. Питання філософії, 1959, стор. 55—70.

91. *Полухін Л. К.*

Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (до критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні). К., 1960.

92. *Пономарев А. М.*

Н. В. Гоголь как историк.— Ученые записки Черновицкого университета, т. 43 Серия филологических наук, вып. 12, 1961, стор. 208—233.

93. *Премислер І. М.*

До історіографії іскровських організацій на Україні.— «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 132—137.

94. *Редько Ф. А.*

Некоторые вопросы историографии Южной Украины второй половины XVIII ст.— Научный ежегодник за 1956 г. Черновицкого университета, т. 1, вып. 1. Черновцы, 1957, стор. 135—138.

95. *Рознер И.*

А. С. Пушкин — исследователь истории казачества. Новые материалы к 160-летию со дня рождения А. С. Пушкина.— «Советская Украина», 1959, кн. 6, стор. 169—173.

96. *Романченко І. С.*

Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст.— «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 33—42.

97. *Ротач П. П.*

І. Ф. Павловський — історик Полтавщини.— «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 100—103.

98. *Самойловський І. М.*

М. В. Закревський — історик Києва.— «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 107—109.

99. *Санцевич А. В.*

Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії.— «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 35—46.

100. *Сарбей В. Г.*

Висвітлення робітничого руху на Україні в «Правде» (1912—1914 рр.).— «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 35—45.

101. *Сарбей В. Г.*

Вклад губернських архівних комісій в історіографію України.— Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1965, стор. 261—279.

102. *Сарбей В. Г.*

Дожовтнева більшовицька преса про великого революціо-

- нера-демократа (до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка).— «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 28—35.
103. *Сарбей В. Г.*
Дослідження про історичні погляди Т. Г. Шевченка.— «Вісник Академії наук УРСР», 1958, № 8, стор. 76—80.
104. *Сарбей В. Г.*
Исторические взгляды А. М. Лазаревского. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1956.
105. *Сарбей В. Г.*
Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961.
106. *Сарбей В. Г.*
— Історичні погляди О. М. Лазаревського.— «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 3, стор. 61—71.
107. *Сарбей В. Г.*
К вопросу о месте дооктябрьской большевистской «Правды» в историографии Украины.— Материалы к сессии, посвященной 50-летию «Правды» и Ленской стачки. Рабочая печать (тезисы). М., 1962, стор. 63—66.
108. *Сарбей В. Г.*
Невідомі праці О. М. Лазаревського.— «Український історичний журнал», 1958, № 5, стор. 170—174.
109. *Сарбей В. Г.*
Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків.— 250 років Полтавської битви (1709—1959 рр.). К., 1959, стор. 121—154.
110. *Сарбей В. Г.*
Просвітитель-демократ В. І. Яковенко (1859—1915 рр.).— «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 119—122.
111. *Сарбей В. Г.*
Розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII ст. у висвітленні О. М. Лазаревського.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 12, 1958, стор. 109—130.
112. *Сидоренко В. О.*
М. Ф. Берлінський — історик Києва (до 200-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1964, № 4, стор. 129—130.
113. *Сидоренко Н. С.*
Історичні джерела і література XVII—XVIII ст. про Київ.— Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. К., 1963, стор. 54—76.
114. *Синяговський Г. П.*
В. П. Бузескул (історик, 1858—1931. До 100-річчя з дня

- народження).— «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 109—112.
115. *Ситенко Л. Т.*
Київ в історичній літературі першої половини XIX століття.— «Вісник Львівського університету». Серія історична, 1965, стор. 12—20.
116. *Славин Л. М.*
Основные этапы изучения Ольвии.— Записки Одесского археологического общества, т. 11, 1960, стор. 47—59.
117. *Смаль В. З.*
Іван Франко як історик освіти.— Наукові записки (науководослідний ін-т педагогіки УРСР), т. 20. К., 1963, стор. 66—101.
118. *Спицький В. Є.*
До питання про історичні погляди І. Я. Франка.— Наукові записки Київського державного університету, т. 15, вип. 8, Збірник історико-філософського факультету, № 8, 1956, стор. 99—113.
119. *Спицький В. Є.*
Історичні погляди П. А. Грабовського.— «Вісник Київського університету», № 3. Серія історії та філософії, вип. 2, 1961, стор. 93—104.
120. *Степенко О. Д.*
До питання про походження слов'ян і Русі в українській історіографії XVIII і першої третини XIX ст. (Г. Ко н н с к и й «История Русов», Я. М. Маркович «Заметки о Малороссии, ее жителях и произведениях»).— Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 8. Серія історико-філологічна, Хмельницький, 1959, стор. 56—78.
121. *Стецюк К. І.*
Літопис Самовидця — визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст.— «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 58—64.
122. *Степенко А. Д.*
Вопрос о происхождении славян Руси и борьба с норманизмом в украинской историографии конца XVIII — первой половины XIX века. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1963.
123. *Сторчак А. І.*
Селянський рух на Україні у XVIII ст. у висвітленні О. Я. Єфіменко.— «Вісник Київського університету», 1965, № 7. Серія історії та права, стор. 149—155.
124. *Страхов Г. М.*
К вопросу об историографии крестьянского движения на Правобережной Украине во второй половине XVIII в.—

- Научный ежегодник за 1958 г. Черновицкого университета. Черновцы. 1960, стор. 96—98.
125. *Тарле С. В.*
Спогади про навчання в Херсонській гімназії (лист видатного радянського історика. Публікація і передмова Е. Ю. Писаренка).— «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 130—133.
126. *Ткаченко В. А.*
Аграрно-селянське питання в Галичині в оцінці Остапа Терлецького.— Соціально-економічні науки. Зб. робіт аспірантів кафедр суспільних наук. Львів, 1961, стор. 197—228.
127. *Ткаченко Н. М.*
История в творчестве Т. Г. Шевченка.— «История СССР», 1964, № 3, стор. 105—112.
128. *І. Я. Франко як історик.*— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 8, 1956.
Зміст:
Коваленко Л. А. Історичні погляди І. Я. Франка.
Гуржій І. О. Іван Франко як історик селянства України.
Шевченко Ф. П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі.
Філіпова С. Г. Іван Франко про боротьбу трудящих в період капіталізму.
Санцевич А. В. Іван Франко про реакційну роль католицизму і історію селянства.
Вервес Г. Д. Іван Франко в робітничій газеті «Ргаса».
Кшиштоф Дунін-Вонсович. Про ставлення Івана Франка до польського селянського руху в Галичині.
129. *Хлебников Л. М.*
Сожженная диссертация (о диссертации украинского историка и этнографа Н. И. Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России» 1841 г.).— «Вопросы истории», 1965, № 8, стор. 213—215.
130. *Шморгун П. М.*
Історіографія більшовицьких організацій України періоду першої російської революції.— «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 113—120.
131. *Шульга І. Г.*
Питання історії східних слов'ян в працях М. В. Ломоносова.— Доклади и сообщения Ужгородского государственного университета. Серия филологическая, № 8, 1962, стор. 8—10.

III. Історіографія вітчизняної історії радянського періоду

1. *Беркович М. Ю.*
Проблема економічної бази формування слов'янських народностей в радянській історіографії.— Праці Одеського університету, т. 152. Серія історичних наук, вип. 9. Одеса, 1962, стор. 127—134.
2. *Бельська М. В.*
Висвітлення історії робітничого класу України періоду другої п'ятирічки.— «Український історичний журнал», 1962, № 6, стор. 89—94.
3. *Більше вимогливості й сумлінності у висвітленні історичних подій* (статті: *Г. С. Вакуленко і В. Д. Варягіна; І. П. Кондранов, Я. Л. Журавель*).— «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 121—124.
4. *Божук Г. В.*
Висвітлення історії Закарпаття в дипломних роботах студентів (на матеріалах історичного ф-ту Ужгородського університету).— «Український історичний журнал», 1961, № 1, стор. 119—123.
5. *Бойко І.*
Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії.— «Комуніст України», 1956, № 6, стор. 60—70.
6. *Бондаренко І. М.*
Стан і перспективи розвитку сходознавства на Україні.— «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 146—148.
7. *Варшавчик М. І. та ін.*
Більше вимогливості до видання історико-партійної літератури.— «Комуніст України», 1960, № 3, стор. 87—93.
8. *Верховень В. Г. и Найдя С. Ф.*
Об «Украинском историческом журнале» (обзор).— «Вопросы истории», 1959, № 2, стор. 165—181.
9. *Вірник Д.*
Життя і творчий шлях О. Г. Шліхтера.— Шліхтер О. Г. Вибрані твори. К., 1959, стор. 5—58.
10. *Вірник А. Ф. і Гудзенко П. П.*
Методологічні основи періодизації епохи соціалізму.— «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 19—27.
11. *Воскаян В. К., Грабовецький В. В. і Слинко І. І.*
Історичні зв'язки українського і вірменського народів.— «Український історичний журнал», 1960, № 11, стор. 143—145.
12. *Воскресенский, А. А., Виноградов А. П. и Эпштейн А. И.*
Научные публикации по истории борьбы трудящихся Полтавщины за установление Советской власти.— Ученые записки Харьковского университета, т. 103. Труды кафедры истории КПСС, т. 7, 1959, стор. 253—264.

13. *Гамрецький Ю. М.*
Робітничий рух на Україні у 1917 році в радянській історіографії. Огляд джерел та літератури.— «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 107—116.
14. *Гамрецький Ю. М.*
Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1962.
15. *Гамрецький Ю. М.*
Червона гвардія України в радянській історіографії.— «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 119—129.
16. *Горlach М. І. і Олійник Л. В.*
Висвітлення історії України на сторінках журналів «Вопросы истории» і «История СССР» після XX з'їзду КПРС.— «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 92—101.
17. *Гранчак И. М.*
О научно-исследовательской работе историков Ужгородского университета.— «Вопросы истории», 1965, № 1, стор. 115—120.
18. *Гранчак І. М.*
Праці істориків Закарпаття.— «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 146—147.
19. *Гриценко А. П.*
Огляд джерел з історії робітничого класу України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 131—135.
20. *Гриценко А. П. і Семенчук М. Д.*
Огляд дисертацій, присвячених перемозі Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні.— «Український історичний журнал», 1957, № 2, стор. 123—130.
21. *Громова З. М.*
Робота Інституту історії партії ЦК КП України в 1958 р.— «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 155—157.
22. *Гудзенко П. П.*
Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 2, стор. 30—42.
23. *Гуржій І. і Сарбей В.*
Українська радянська історична наука на новому піднесенні.— «Комуніст України», 1964, № 1, стор. 46—57.
24. *Гуржій І., Сарбей В. і Ткаченко М.*
За дальший розвиток української радянської історіографії.— «Комуніст України», 1960, № 6, стор. 85—91.
25. *Дайлюк М. З., Сафонова Є. В. і Черченко А. П.*
Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 103.

26. *Дашкевич Я. Р.*
Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960—1964 рр.— «Український історичний журнал», 1965, № 10, стор. 130—137.
27. *Демченко М. В.*
В Киевском ордена Ленина государственном университете имени Т. Г. Шевченко (о деятельности кафедры истории).— «Вопросы истории», 1962, № 4, стор. 127—132.
29. *Демченко М. В.*
Исследования историков Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко.— «История СССР», 1958, № 6, стор. 225—226.
29. *Демченко М. В.*
Кафедра історії Української РСР Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка.— «Питання історії народів СРСР», вип. 1. Харків, 1965, стор. 155—158.
30. *Денисовець П. М.*
Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу.— «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 132—137.
31. *Довгопол В. Н.*
О работе историков Харьковского университета.— «Вопросы истории», 1963, № 4, стор. 96—102.
32. *Дробноход Ю. Ф.*
Питання ленінської теорії імперіалізму в марксистській літературі на Україні (1917—1920 рр.).— Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства (на матеріалах Української РСР). К., 1963, стор. 211—227.
33. *Дядиченко В. А., Лось Ф. Е. и Сарбей В. Г.*
Развитие исторической науки на Украине (1917—1963 гг.).— «Вопросы истории», 1964, № 1, стор. 3—26.
34. *Єжов В. А.*
Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр.— «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 119—123.
35. *Запорожец З. М.*
Советская действительность в публицистике А. М. Горького первых лет Октября (1917—1921 гг.).— Труды Одесского ун-та, т. 152. Серия филологических наук, вып. 13, 1962, стор. 15—22.
36. *Захист кандидатських дисертацій (з питань історії).*— «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 158—162.
37. *Ивасюта М. К.*
О работе историков Львова по изучению армяно-украинских исторических связей.— Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. Ереван, 1961, стор. 35—37.

38. *Історія Київського університету. 1834—1959, ч. II (1917—1950).* К., 1959.
39. *Калениченко П. М.*
Наукові зв'язки польських і українських істориків.— «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 2, стор. 75—77.
40. *Калинович В. І. і Похилевич Д. Л.*
Наукові зв'язки істориків Львівського університету ім. І. Я. Франка і Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської.— «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 165.
41. *Калуцька Л. П.*
Вивчення проблеми абсолютизму в радянській історичній літературі.— Учені записки Харківського ун-ту, т. LXXXIX. Праці історичного факультету, т. 6, стор. 397—414.
42. *Карасев А. В., Курносов А. А. и Липатов Н. П.*
Книги істориків Української ССР об Україні в період Великої Отчественной війни 1941—1945 гг.— «История СССР», 1958, № 5, стор. 185—191.
43. *Касименко О. К.*
За нові успіхи українських істориків.— «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 13—23.
44. *Касименко О.*
Завдання історичної науки на Україні.— «Комуніст України», 1958, № 8, стор. 23—24.
45. *Коваль М. В.*
Українська радянська історична наука фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961). К., 1963, стор. 56—83.
46. *Коваль М. К.*
Вивчення на Україні після XXI з'їзду КПРС історії радянського суспільства.— «Український історичний журнал», 1961, № 5, стор. 132—136.
47. *Коваль М. К.*
Історична наука і формування світогляду людини. К., 1963.
48. *Коломійченко І. І.*
Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України (в працях істориків та економістів).— «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 13—23.
49. *Компанієць І. І.*
В боротьбі за соціальне визволення і воз'єднання з Радянською Україною (огляд праць радянських істориків).— «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 102—109.
50. *Корчмар Я. І.*
Наукова робота на кафедрі історії Луганського педінституту.— «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 150.

51. *Кошик О. К і Мельник Л. Г.*
Кафедра історії СРСР Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка.— Питання історії народів СРСР, вип. 1. Харків, 1965, стор. 153—155.
52. *Кравченко Г. П.*
Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР за 1958 р.— «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 159—160.
53. *Кравченко Г. П.*
Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1959 р.— «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 167.
54. *Кравченко Г. П.*
Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960—1961 рр.).— «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 153—154.
55. *Курносів Ю. О.*
Захист дисертацій (в Інституті історії Академії наук УРСР).— «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 167—169.
56. *Лебович М. Ф.*
О работе львовских историков после XX съезда КПСС.— «Вопросы истории», 1960, № 9, стор. 164—167.
57. *Л. Л.*
Праці Інституту історії АН УРСР за 1960—1961 рр.— «Український історичний журнал», 1961, № 6, стор. 164—165.
58. *Лещенко Л. А.*
Вопросы истории на сессии по развитию общественных наук в УССР (об исторической науке на Украине и об институте истории).— «История СССР», 1958, № 5, стор. 244—245.
59. *Лещенко Л. О.*
За дальший розвиток історичної науки (вчені Інституту історії АН УРСР обговорюють рішення XXII з'їзду КПРС).— «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 150—153.
60. *Лещенко Л. О.*
Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1963 р.— «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 147—148.
61. *Лещенко Л. О.*
Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1964 р.— «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 147—149.
62. *Лещенко Л. А.*
У историков Украины.— «История СССР», 1962, № 3, стор. 215—217.

63. *Литвиненко М. А. і Черномаз Й. Ш.*
Нові книги про відбудову народного господарства України в 1921—1925 рр.— «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 135—140.
64. *Лола О. П.*
Підсумки науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР за 1958 р.— «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 153—155.
65. *Лось Ф. Є.*
Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957, стор. 31—55.
66. *Лось Ф. Є.*
Состояние и задачи изучения истории рабочего класса Украины. М., 1959.
67. *Лось Ф. Є. і Кудлай О. С.*
Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України.— «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 87—94.
68. *Лугова О. І.*
Про роботу Наукової ради з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій» у 1964 р.— «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 152—153.
69. *Ляшенко Л. Г.*
Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р.— «Український історичний журнал», 1963, № 3, с. 153—154.
70. *Ляшенко Л. Г.*
Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р.— «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 152—153.
71. *Магазинер С. І.*
Вивчення історії рідного краю (огляд літератури історії м. Одеси).— «Український історичний журнал», 1964, № 4, стор. 132—134.
72. *Марківський М. Ю.*
Книги про піднесення революційного руху в Західній Україні під впливом ідей Великого Жовтня.— «Український історичний журнал», 1957, № 3, стор. 111—117.
73. *Марлинський С. Я. і Портной Й. Л.*
Вузи Одеси до 40-річчя Великого Жовтня (огляд збірників кафедр. суспільних наук одеських вузів, опублікованих до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції).— «Український історичний журнал», 1958, № 3, стор. 135—143.

74. *Матейко К. І.*
До історіографії етнографічного дослідження Батьківщини (Драбівський район Черкаської обл.).— Матеріали з етнографії та мистецтвознавства (Український музей етнографії та художнього промислу АН УРСР), вип. 7-8, 1962, стор. 136—151.
75. *Мигаль К. Г.*
В Одесском государственном университете им. И. И. Мечникова.— «Вопросы истории», 1963, № 5, стор. 93—98.
76. *Назаренко І.*
До питання про наукове розроблення історії Комуністичної партії України.— «Комуніст України», 1957, № 5, стор. 27—39.
77. *Назаренко І.*
Про підготовку тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»— «Український історичний журнал», 1962, № 6, стор. 22—28.
78. *Наукова робота у вузах (статті): Кошик О. К. та Мельник Л. Г.* Кафедра історії СРСР Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка; *Демченко М. В.* Кафедра історії Української РСР Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка.— «Питання історії народів СРСР», вип. 1. К., 1965, стор. 153—158.
79. *Наукова розробка історії робітничого класу — важливе завдання радянської історичної науки.*— «Комуніст України», 1963, № 11, стор. 83—94.
80. *Овчаров Г.*
З приводу висвітлення питання про боротьбизм.— «Комуніст України», 1958, № 2, стор. 36—47.
81. *Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР.* Проект. Для обговорення. К., 1958.
82. *Павлюк П. И. и Клишко М. С.*
Координация — важнейшее звено организации научной разработки истории КПСС.— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 11, стор. 156—158.
83. *Пархомчук С. М.*
Міжнародні наукові зв'язки установ АН УРСР у 1959 р.— «Доповіді АН УРСР», 1960, № 4, стор. 555—561.
84. *П. М.*
Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р.— «Український історичний журнал», 1958, № 2, стор. 152.
85. *Про координацію науково-дослідних робіт з історичної науки в Українській РСР.*— «Доповіді АН УРСР», 1965, № 10, стор. 1389—1390.
86. *Про розроблення і висвітлення деяких питань історії КП України.*— «Комуніст України», 1958, № 12, стор. 88—93.

87. *Ростикус Р. П.*
Висвітлення питань історії Буковини в науково-популярній літературі.— «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 129—130.
88. *Санцевич А.*
Важлива ділянка комуністичного виховання (огляд брошур про досвід культурно-освітньої роботи на селі).— «Комуніст України», 1963, № 4, стор. 92—95.
89. *Санцевич А. В.*
Висвітлення трудових звершень молоді України у післявоєнний період.— «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 118—124.
90. *Санцевич А. В.*
Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії.— «Український історичний журнал», 1964, № 4, стор. 3—14.
91. *Санцевич А. В.*
Післявоєнна історіографія українського радянського міста.— «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 104—110.
92. *Санцевич А. В.*
Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958—1964 рр.).— «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 3—14.
93. *Сердюк В. З.*
Брошури про революційний рух на Україні в період Жовтневої революції та в роки промадянської війни.— «Український історичний журнал», 1957, № 3, стор. 109—111.
94. *Сидоренко В. П.*
Про складання наукової хроніки історії України радянського періоду.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 1. К., стор. 210—217.
95. *Скорина В.*
Наукові записки і тематичні збірники інститутів суспільних наук Академії наук УРСР (1943—1960).— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 6, стор. 81—88.
96. *Слинько І. І.*
Використання хронологічних довідок при висвітленні в нарисах з історії міст і сіл подій Великої Вітчизняної війни.— «Український історичний журнал», 1965, № 5, стор. 127—130.
97. *Слинько И. И.*
Работы историков Украинской, Киргизской, Таджикской, Туркменской ССР к 40-летию Великого Октября.— «История СССР», 1958, № 1, стор. 241—244.

98. *Соловйова А. А.*
Літературна спадщина М. О. Скрипника (короткий огляд творів).— «Український історичний журнал», 1965, № 7, стор. 106—114.
99. *Стрельський В. І.*
Завдання радянської історичної науки у світлі рішень XX з'їзду КПРС. К., 1958.
100. *Стрельський В.*
Ідейне виховання народу і радянська історична наука.— «Комуніст України», 1962, № 3, стор. 41—49.
101. *Стрельський В.*
Ленінський принцип партійності в історичному дослідженні.— «Комуніст України», 1960, № 5, стор. 35—44.
102. *Стрельський В. і Яковлев С.*
М. М. Покровський як історик і археограф.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 3, стор. 24—27.
103. *Супруненко Н. И.*
О разработке истории социалистического и коммунистического строительства в Украинской ССР.— Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. М., 1962, стор. 164—169.
104. *Супруненко М. І. і Рубач М. А.*
Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «Український історичний журнал», 1965, № 10, стор. 35—45.
105. *Супруненко М.*
Рапок нового світу (до створення монографії «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.)».— «Наука і життя», 1962, № 11, стор. 1—3.
106. *Трибуна українських істориків.*— «История СССР», 1962, № 1, стор. 166—174.
107. *Тронько П.*
За наукову розробку історії міст і сіл Української РСР.— «Комуніст України», 1964, № 5, стор. 67—76.
108. *Туваев В. И.*
Некоторые вопросы изучения революционной деятельности и наследства Артема (Ф. А. Сергеева).— Ученые записки Киевского инженерно-строительного института, вып. 2. Труды кафедр марксизма и полит. экономии, 1958, стор. 53—86.
109. *Цыпко К. Г.*
К вопросу историографии Буковины.— Научный ежегодник за 1957 г. Черновицкого университета. Черновцы, 1958, стор. 79—82.

110. *Чухрій П. Г.*
Розвиток історичних досліджень в Одеському Державному університеті за роки Радянської влади (до 100-річчя заснування університету).— «Український історичний журнал», 1965, № 7, стор. 115—121.
111. *Шевченко Ф. П. і Сарбей В. Г.*
Радянська історична наука на службі будівництва комунізму.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 3—15.
112. *Ярославич Д.*
А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 1, стор. 34—37.

IV. Історіографія зарубіжної історії

1. *Алексеев-Попов В. С.*
«Соціальний гурток» (заснований Фоше і Бонвілем в Парижі) в історичній літературі.— Праці Одеського університету, т. 148. Серія історичних наук, вип. 6. Одеса, 1958, стор. 109—127.
2. *Антонюк С. М. і Кундюба І. Д.*
Розробка питань історії Польщі вченими України. Огляд джерел та літератури.— «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 117—122.
3. *Аппатов С. Й.*
Американська історіографія про політику США в німецькому питанні та німецьку проблему після другої світової війни.— «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 112—121.
4. *Батуев Д. Ж.*
О. Латтмор про політику Англії та Сполучених Штатів Америки в Монголії кінця XIX — початку XX ст. (з історіографічного огляду).— Збірник робіт аспірантів Одеського університету. Гуманітарні науки. Одеса, 1964, стор. 133—140.
5. *Бейліс О. С.*
Методологічні питання історії болгарського відродження в працях Тодора Павлова.— «Вісник Львівського університету». Серія історична, вип. 3, 1965, стор. 3—15.
6. *Биск И. Я.*
Причини гибелі Веймарської республіки і прихода к власті гитлеровцев в немецкой мемуарной литературе.— «Труды

- Сталинского государственного педагогического института», т. 3, 1960. Серия историческая. Сталино, стор. 114—144.
7. *Боев Ю. О.*
Книги, що викривають колонізаторську політику «французької буржуазії». — «Український історичний журнал», 1957, № 3, стор. 149—150.
 8. *Боев Ю. О.*
Критичний огляд джерел і літератури про балканську політику західних держав напередодні першої світової війни. — Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9. К., 1957, стор. 328—346.
 9. *Бродський Р. М.*
Радянська історіографія далекосхідної політики США та американо-російських відносин періоду передвоєнного імперіалізму. — «Вісник Львівського університету». Серія історична, 1965, стор. 21—27.
 10. *Буланенко Л. С.*
Історія німецької соціал-демократії в книзі Д. Коула «Другий Інтернаціонал». — Збірник робіт аспірантів Одеського університету. Гуманітарні науки. Одеса, 1964, стор. 242—249.
 11. *В. Г.*
Праці дослідників Німецької Демократичної Республіки з питань історії німецько-слов'янських зв'язків. — «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 169.
 12. *Воскресенский А. А. и Полов Г. Н.*
Разработка истории Болгарской коммунистической партии на Украине. Обзор работ украинских историков. — Ученые записки Харьковского университета, т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2. Харьков, 1963, стор. 280—290.
 13. *Ганевич И. В.*
Историкография и источниковедение национально-освободительной и классово-борьбы болгарского народа в период второй мировой войны (конспект лекций по спецкурсу в помощь изучающим историю славян). Одеса, 1965.
 14. *Гостічка В.*
Сучасна чехословацька історична наука про історію України і чехословацько-українські зв'язки. — «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 133—135.
 15. *Гранчак И. М. и Макара Н. П.*
Изучение истории Венгрии в Ужгородском университете. — «Новая и новейшая история», 1965, № 3, стор. 179—180.
 16. *Гранчак І.*
Історія Польщі в працях чеського радикального демократа Й. Фріча. — Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету, № 5. Серія історична. Ужгород, 1961, стор. 41—46.

17. *Євсєєв І. Ф.*
Стан і завдання історико-славістичних досліджень на Україні.— Історичні зв'язки слов'янських народів. Зб. статей до V Міжнародного конгресу славістів. К., 1963, стор. 3—18.
18. *Зав'ялова І. В.*
Деякі питання історії Франції XVI ст. у французькій буржуазній історіографії XX ст.— Праці Одеського університету, т. 148. Серія історичних наук, вип. 6, 1958, стор. 129—145.
19. *Зав'ялова І. В.*
Історія Англії першої половини XVI ст. в англійській буржуазній історіографії.— Праці Одеського університету, т. 146. Серія історичних наук, вип. 5. Одеса, 1956, стор. 149—165.
20. *Калениченко П. М.*
Вивчення історії Болгарії на Україні.— «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 107—113.
21. *Калениченко П. М.*
У польських істориків.— «Український історичний журнал», 1963, № 5, стор. 157—159.
22. *Калініна З. П.*
Проблеми середньовічної Іспанії в працях радянських істориків.— «Вісник Львівського університету». Серія історична. Львів, 1965, стор. 49—56.
23. *Ковалівський А. П.*
Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі.— Учені записки Харківського університету, т. LXXXIX. Праці історичного факультету, т. 6, 1957, стор. 359—396.
24. *Ковалівський А. П. і Сідельников С. І.*
Дослідження загальної історії у Харківському університеті в 1952—1957 рр.— «Український історичний журнал», 1958, № 1, стор. 160—167.
25. *Козік П. З.*
Викриття переколючень буржуазної історіографії в курсі історії стародавньої Греції і Риму (з досвіду роботи в педагогічному інституті).— Наукові записки Луцького педагогічного інституту, т. 4. Серія історико-філологічна, вип. 2. Луцьк, 1956, стор. 39—53.
26. *Кундюба І. Д. і Антонюк С. М.*
Славістичні праці українських істориків.— «Український історичний журнал», 1965, № 4, стор. 136—140.
27. *Лебович М. Ф.*
Критика буржуазно-реформістських концепцій угорських революцій 1918—1919 років.— «Вісник Львівського університету». Серія історична, 1962, № 1, стор. 53—62.
28. *Мельникова І. М.*
Велика Жовтнева соціалістична революція і Чехословаччина (про праці чехословацьких істориків, які вийшли в

1957 р.) — «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 129—137.

29. *Надель Х. С.*

Индология в Харьковском университете за полтора века. — «Народы Азии и Африки», 1964, № 2, стор. 169—173.

30. *Павлюк М. В.*

Болгаристика в Одеському університеті за 100 років. — Праці Одеського університету, т. 152. Серія філологічних наук, вип. 15. Одеса, 1962, стор. 236—243.

31. *Петряев К. Д.*

История Германии 1871—1914 гг. в западнонемецкой историографии. — Проблемы истории рабочего и демократического движения в странах Западной Европы (материалы научной конференции. 21—23 мая 1963 г.). Уфа, 1963, стор. 44—49.

32. *Петряев К. Д.*

Краткое введение к историографии и библиографии истории Германии, Франции, Англии и США 1871—1914 гг. Конспект лекций для студентов-заочников исторического факультета университета. Одесса, 1964.

33. *Петряев К. Д.*

Современная советская историография истории рабочего движения Германии. 1871—1914 гг. Конспект лекций для студентов-заочников исторического факультета. Одесса, 1965.

34. *Про науково-дослідну роботу Інституту історії Угорської Академії наук.* — «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 168.

35. *Рознер І. Г.*

Історичні журнали Румунської Народної Республіки (1956—1958 рр.) — «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 136—141.

36. *Солтановська Т. Г.*

Діяльність Жана-Поля Марата під час революції 1789—1794 рр. в оцінці французької історіографії. — Доповіді та повідомлення Львівського державного університету, вип. 9, ч. 1. Львів, 1961, стор. 42—43.

37. *Солтановська Т. Г.*

Французька прогресивна історіографія про діяльність Ж. П. Марата у французькій буржуазній революції. — «Вісник Львівського університету». Серія історична. Львів, 1965, стор. 42—47.

38. *Теодорови І. М.*

Викриття істориками НДР загарбницької політики німецького імперіалізму на Сході в роки першої світової війни. — «Український історичний журнал», 1964, № 4, стор. 134—141.

39. *Теодорович І. М.*
Питання відновлення незалежності Польщі у сучасній історіографії.— «Український історичний журнал», 1963, № 3, стор. 123—128.
40. *Теодорович И. М.*
Проблема восстановления польской независимости в историографии.— Научный ежегодник Черновицкого университета за 1956 г., т. 1, вып. 1. Черновицы, 1957, стор. 170—172.
41. *Фризман Т. В.*
Первый марксистский труд по истории Германии X ст. (по поводу книги Мюллер-Мертенса «Эпоха Оттонов». Берлин, 1955).— Ученые записки Харьковского университета, т. 129. Труды исторического факультета, т. 10. Харків, 1962, стор. 61—69.
42. *Цибенко О. М.*
Аграрні відносини в Північній Італії в середні віки у висвітленні радянських істориків.— Доповіді та повідомлення Львівського державного університету, вип. 9, ч. 1. Львів, 1961, стор. 55—57.
43. *Цибенко О. М.*
До питання періодизації італійського Відродження в буржуазній і радянській історіографії.— «Вісник Львівського університету». Серія історична, 1965, стор. 57—63.
44. *Яблонський Г.*
Стан і перспективи розвитку історичної науки в Польщі.— «Український історичний журнал», 1965, № 4, стор. 51—63.

V. Критика сучасної буржуазної історіографії

1. *Білоусов М. М. і Клоков В. І.*
Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі.— «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 136—142.
2. *Война О. Д.*
Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі.— «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 137—142.
3. *Євсєєв І. Ф.*
Злісний наклеп під виглядом наукової праці.— «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 154—161.
4. *Кизя Л. Є.*
Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії.— «Український історичний журнал», 1965, № 12, стор. 110—115.
5. *Кизя Л. Є.*
Правди не затьмарити. Проти буржуазної фальсифікації історії партизанського руху. К., 1965.

6. *Кольчук А. М.*
Багато галасу даремно (про виступи українських буржуазних націоналістів проти радянської історичної науки на XI Міжнародному конгресі істориків у Стокгольмі).— «Український історичний журнал», 1951, № 3, стор. 110—114.
7. *Кольчук А. М.*
Минуле і сучасне українців Канади в тлумаченні Канадської енциклопедії.— «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 138—140.
8. *Костенко В. і Погребинський Д.*
«Великий Брокгауз» — ідеологічна зброя західнонімецьких реваншистів.— «Комуніст України», 1960, № 10, стор. 61—70.
9. *Лещенко Л. О.*
«Пролог» чи епілог? — «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 136—140.
10. *Мамалуй А. П.*
Критика антимарксистських теорій по аграрному вопросу. Учебное пособие для студентов-заочников. Харьков, 1962.
11. *Мамалуй А. П.*
Критика некоторых буржуазных, правосоциалистических и ревизионистских взглядов по аграрному вопросу.— Ученые записки Харьковского государственного университета, 1962, т. 126. Труды кафедры политической экономии, т. 6. Харьков, стор. 126—142.
12. *Марченко Г. В.*
Викриття фальсифікаторів історії другої світової війни.— Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія історична, № 4. Ужгород, 1960, стор. 56—62.
13. *Нагорна Л. П.*
Проти сучаної буржуазної фальсифікації національної політики Комуністичної партії на Україні в період Жовтневої революції.— «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 12—25.
14. *Надім'янов В. Ф.*
Проти фальсифікації історії партизанського руху у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу.— Дрогобицький педагогічний інститут ім. І. Я. Франка. 3-я наукова конференція. Доповіді та повідомлення. Дрогобич, 1961, стор. 33—38.
15. *Петряев К. Д.*
Западногерманская историография о «социальной политике» Германии в 1871—1914 гг.— Германский империализм и милитаризм. Сб. статей. М., 1965, стор. 347—361.
16. *Петряев К. Д. и Матвеев С. А.*
Фальсификация историками ФРГ истории Германии 1871—

1914 г. Конспект лекцій по сучасній зарубіжній історіографії для студентів-заочників історичного факультета університету. Одеса, 1965.

17. *Савченко В. С.*

Українські буржуазні націоналісти на службі американського імперіалізму.— «Український історичний журнал», 1957, № 3, стор. 138—146.

18. *Сарбей В. Г.*

Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії.— «Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 150—152.

19. *Симоненко Р. Г.*

Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України.— «Український історичний журнал», 1958, № 3, стор. 158—162.

20. *Симоненко Р. Г.*

Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України. К., 1960.

21. *Симоненко Р.*

Фальсифікаторські вправи заокеанських істориків (про перевертання історичного минулого українського народу в творах буржуазних націоналістів і американських авторів).— «Комуніст України», 1961, № 1, стор. 55—66.

22. *Цымбал В. В. і Черних А. Г.*

Викриття буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— Творчість ідей лєнінізму. Зб. статей. К., 1957, стор. 498—516.

23. *Чуйков Г.*

Проти фальсифікації історії другої світової війни (буржуазними історіографами).— «Комуніст України», 1959, № 11, стор. 19—29.

24. *Шлепаков А. М.*

Нова програма КПРС і ідейне банкрутство її буржуазних «критиків».— «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 3—11.

25. *Шлепаков А. М.*

Сучасна американська історіографія (дещо про напрями, методи, джерельну базу) — «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 148—151.

26. *Шлепаков М.*

Англо-американська буржуазна історіографія про воз'єднання українського народу в єдиній Українській державі.— «Український історичний журнал», 1957, № 2, стор. 118—122.

27. *Шутой В. Е.*

Фальсифікація історії под видом об'єктивності.— «Вопросы истории», 1961, № 6, стор. 201—208.

VI. Українські радянські історики

1. *Олексій Іванович Баранович* (некролог).— «Український історичний журнал», 1961, № 5, стор. 173.
2. *А. И. Баранович* (Некролог).— «История СССР», 1961, № 5, стор. 246.
3. *Бібліографія друкованих праць А. П. Ковалівського*.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 128—132.
4. *Юрій Якович Білан* (некролог).— «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 160.
5. *Бойко Д. І.*
До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія.— «Український історичний журнал», 1957, № 2, стор. 105—110.
6. *Григорій Антонович Василенко* (некролог).— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 159.
7. *Введенський Андрій Олександрович* (некролог).— «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 159.
8. *В. К.*
С. М. Бібіков (вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР).— «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 144.
9. *В. К.*
І. О. Гуржій (вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР).— «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 144.
10. *В. К.*
І. П. Крип'якевич (вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР).— «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 143.
11. *В. К.*
М. І. Супруненко (вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР).— «Український історичний журнал», 1958, № 6, стор. 144.
12. *Вовк А. А.*
Шестидесятиріччя *П. А. Лаврова*.— «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 156.
13. *Гуржій І. О.*— УРЕ, т. 3, стор. 532.
14. *Давидов Г. М. і Іванов Г. Г.*
Видатний історик-аграрник (*Першин П. М.*).— «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 156.
15. *Два листи Д. І. Яворницького*.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 3, стор. 63—65.

16. *Дубина К. К.* — УРЕ, т. 16, стор. 553.
17. *Дядиченко В. А.* — УРЕ, т. 4, стор. 381.
18. *Зленко Г.*
«Із пасти зуавни...» (із епістолярної спадщини історика Д. І. Яворницького).— «Вітчизна», 1964, № 11, стор. 218.
19. *І. Л.*
70-річчя М. Н. Петровського.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 155.
20. *Ісаєвич Я.*
60-річчя доктора історичних наук Д. П. Похилевича.— «Український історичний журнал», 1957, № 2; стор. 159.
21. *Касименко О. К.*— УРЕ, т. 6, стор. 233.
22. *Ковалівський А. П.*— УРЕ, т. 6, стор. 519.
23. *Ковалівський А. П.*
Тауфік Гаврилович Кезма.— «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 112—115.
24. *Коваль М. К.*
Видатний історик і державний діяч М. М. Покровський (до 95-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 124—125.
25. *Колісник М. К.*
Професору С. М. Королівському 60 років.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 155—156.
26. *Левін В. С.*
Партійний діяч та історик М. М. Майбров.— «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 124—128.
27. *Лось Ф. Є.*— УРЕ, т. 8, стор. 265.
28. *М. Б.*
Історик-археолог В. П. Петров.— «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 123—124.
29. *Павло Наумович Надінський* (некролог).— «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 157.
30. *Новиков І. А.*
Славний шлях комуніста-історика (П. Н. Надінський).— «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 162—163.
31. *Олійник Л. В.*
Український радянський історик М. П. Петровський.— «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 115—117.
32. *Олійник М. М.*
Д. І. Яворницький (про життєвий і творчий шлях укр. історика, дисьменника і фольклориста).— «Радянське літературознавство», 1963, № 6, стор. 103—112.
33. *Леонід Костянтинович Полухін* (некролог) (Історик. 1914—1963 рр.) — «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 167.

34. *Просяник О. Я.*
В. М. Самофалову — 60 років. — «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 159—160.
35. *П. Ш.*
Шестидесятиріччя професора О. Т. Юрченка. — «Український історичний журнал», 1965, № 4, стор. 151.
36. *Рашба Н. С. і Черніков І. Ф.*
Андрій Петрович Ковалівський (до 70-річчя з дня народження і 40-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності). — «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 126—128.
37. *Рубач М. А.* — УРЕ, т. 12, стор. 415.
38. *Русанівський В. М.*
Відомий український філолог-історик (до 75-річчя з дня народження Л. А. Булаховського) — «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 118—120.
39. *Уляна Іванівна Рядніна.* (Історик. 1903—1965. Некролог). — «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 154—155.
40. *Санцевич А. В.*
50-річчя члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія. — «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 150—152.
41. *Синяговський Г. П.*
В. П. Бузескул (історик. 1858—1931. До 100-річчя з дня народження). — «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 109—112.
42. *Стецюк К. І.* — УРЕ, т. 14, стор. 97.
43. *Супруненко М. І.* — УРЕ, т. 14, стор. 183.
44. *Микола Михайлович Ткаченко* (некролог). — «Український історичний журнал», 1965, № 12, стор. 145.
45. *Туваєв В. І.*
Артем — публіцист. Джерелознавчий та історіографічний аналіз спадщини революціонера-більшовика. К., 1965.
46. *Павло Костянтинівич Федоренко* (некролог). — «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 158.
47. *Хренов К. К.*
Академік Віктор Васильович Данилевський. — «Доповіді АН УРСР», 1965, № 9, стор. 1251—1252.
48. *Райса Кузьмівна Чаленко* (некролог). — «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 155.
49. *Чеканюк А. Т.* — УРЕ, т. 16, стор. 90.
50. *Шаповал Іван.*
В пошуках скарбів (про історика Д. І. Яворницького). К., 1963.

51. *Шаповал І.*

В пошуках скарбів (з однойменної книги оповідань про історика Д. І. Яворницького).— «Вітчизна», 1963, № 1, стор. 151—157.

52. *Шаповал Іван.*

Золотий таріль (розповіді про відомого історика Д. І. Яворницького (1855—1940) — «Жовтень», 1965, № 7, стор. 97—110.

53. *Шаповал І.*

Незамудені джерела (з життя історика Д. І. Яворницького) — «Дніпро», 1964, № 10, стор. 107—117.

54. *Шаповал Іван.*

У господі Яворницького (з життя історика-демократа).— «Прапор», 1965, № 6, стор. 57—60.

55. *Шацький П. А.*

Ювілей В. О. Романовського.— «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 159.

56. *Шевченко Ф. П.* — УРЕ, т. 16, стор. 296.

57. *Павло Васильович Шимко-Шмага* (некролог).— Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 159.

Зміст

Ф. П. ШЕВЧЕНКО. Історіографія — важлива історична дисципліна	5
А. В. САНЦЕВИЧ. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії	21
М. Ф. ДМИТРІЄНКО. Історіографія більшовницької преси України періоду Жовтневої революції	46
Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р.	56
М. Н. ЛЕЩЕНКО. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905—1907 рр.	76
В. Г. САРБЕЙ. Сторінки історії робітничого класу і селянства України в ленінській «Искре» (1900—1903 рр.)	95
Н. В. ПОДА. Критика В. І. Леніним ідеалістичних концепцій народницької історіографії. (З проблем економічного розвитку пореформеної Росії).	128
С. М. ШЕВЧЕНКО. І. Я. Франко про роль народних мас в історії політичного розвитку досоціалістичних формацій.	143
Л. А. КОВАЛЕНКО. Історичні погляди С. А. Подолинського.	158
Я. І. ДЗИРА. Українська історіографія другої половини XVII—початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького	171
І. М. ГАПУСЕНКО. Українські радянські історики про Київську Русь	195
М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Історія вивчення черняхівської культури	213
Л. М. ГУДЗЕНКО, Т. М. ШЕЛЮХ. Бібліографія української історіографії (1956—1965 рр.)	239

Содержание

Ф. П. ШЕВЧЕНКО. Историография — важная историческая дисциплина	5
А. В. САНЦЕВИЧ. Трудящиеся послевоенного села Украины в советской историографии	21
М. Ф. ДМИТРИЕНКО. Историография большевистской печати Украины периода Октябрьской революции.	46
Ю. М. ГАМРЕЦКИЙ. Советская историография крестьянского движения на Украине в 1917 г.	56
Н. Н. ЛЕЩЕНКО. Историография классовой борьбы в украинской деревне в годы первой русской революции 1905—1907 гг.	76
В. Г. САРБЕЙ. Страницы истории рабочего класса и крестьянства Украины в ленинской «Искре» (1900—1903 гг.)	95
Н. В. ПОДА. Критика В. И. Лениным идеалистических концепций народнической историографии. (По проблемам экономического развития пореформенной России)	128
С. М. ШЕВЧЕНКО, I. Я. Франко о роли народных масс в истории политического развития досоциалистических формаций.	143
Л. А. КОВАЛЕНКО. Исторические взгляды С. А. Подолинского	158
Я. И. ДЗЫРА. Украинская историография второй половины XVII—начала XVIII в. и рассказы о Богдане Хмельницком.	171
И. М. ГАПУСЕНКО. Украинские советские историки о Киевской Руси.	195
М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ. История изучения черняховской культуры	213
Л. М. ГУДЗЕНКО, Т. М. ШЕЛЮХ. Библиография украинской историографии (1956—1965 гг.)	239

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ ССР

Вып. 1

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР

Редактор *В. С. Нестеренко*

Оформлення художника *О. Д. Стеценко*

Художній редактор *С. П. Квітка*

Технічний редактор *Н. А. Турбанова*

Коректори *Л. І. Козленко, Л. М. Яцуга*

БФ 33004. Зам. 206. Вид. № 125. Тираж 850. Папір № 2,
60×90^{1/16}. Друк. фіз. арк. 17,25. Умовн. друк. арк. 17,25.
Обл.-видавн. арк. 18,8. Підписано до друку
29.X 1968 р. Ціна і крб. 54 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.